

**KREETA. MÜKEENE.
SANTORIN**

GÜNTHER
KEHNSCHERPER

**KREETA, MÜKEENE,
SANTORIN**

Saksa keelest tõlkinud
Jüri Selirand

TALLINN «VALGUS» 1989

Originaali tiitel:

Günther Kehnscherper
Kreta. Mykene. Santorin
Urania-Verlag
Leipzig. Jena. Berlin. 1980

Soovitanud Eesti NSV TA Ajaloo Instituut
Kunstiliselt kujundanud T. Aru

Kehnscherper, Günther

K 24 Kreta. Mükene. Santorin. — Tallinn: Valgus, 1989.

—160 lk., 2 pg. ill.

ISBN 5-440-00471-8

Kagu-Euroopas Kreta saarel, Egeuse mere saarestikus ja Kreeka mandril III—II aastatuhandel e. m. a. levinud kreta-mükene arheoloogilise kultuuri levikualal tekkis esmakordselt Euroopas klassiühiskond ja riik, sündis kiri ja loodi kõrgetasemeline tsiviilsatsioon. Käesolev raamat jutustabki Euroopa arheoloogia uusimate avastuste põhjal kõltvalt kreta-mükene kultuuri mälestusmärkidest, arhitektuuri, freskomaalikunsti, maalitud keraamika jne. arengust, kreta-mükene kultuuri aaretest, mis on läinud maailmakultuuri varasalle.

Raamat ajaloo ja arheolooglast huvitatud lugejale.

K 0503010000—202 150—89
902(15)—89

63.4

- © Urania-Verlag. Leipzig. Jena. Berlin.
Verlag für populärwissenschaftliche
Literatur, Leipzig, 1980.
© Tõlge eesti keelde. Kirjastus «Valgus»,
1989.

ISBN 5-440-00471-8

SAATEKS

Käesolev raamat püüab võimaldada kõigil Vana Maailma ajaloo ja kultuurist huvitatul heita pilku viimaste aastakümnete mitmekesisele ja ulatuslikule arheoloogilisele tööle valdkonnas, mille käsitlemisel populaarteaduslikus kirjanduses on seni ikka veel märgatav lünk — mõeldud on Vana-Kreetat ja Mükene ajajärgu Hellast. Mõlemad riigid seisid oma õitseajal peaaegu võrdväärsena võimsa Egiptuse, hetlitide riigi ja Süüria kõrval.

Esitatav töö püüab anda laiaulatusliku ja usaldusväärse ülevaate uuest uurimistulemustest ja probleemarutluste seisust. Samuti süvenetakse silmapaistvate eriteadlaste osalt täiesti vastandlikku arheoloogiliste faktide tõlgendamisse ning sellega seotud probleemidesse ja hüpoteesidesse, mis käsitlevad seda esija varaajaloo, kirjaoskuse ja kirjaoskusega aja kokkupuuteala.

Tegemist ei ole Mükene kunstiajaloo käsiraamatuga. Pige mini olen peaaesjalikult kultuuriloolistest ja sotsioloogilistest aspektidest lähtudes püüdnud laiale asjahuviliste ringile lahti mõtestada kreta-mükene kultuuri, selle riiklust, paleede kui vahetuskeskuste tekke, lineaarkirja B tahvritel orjade kohta käivate vihjete ja kultuuri äkilise languse üsna mitmetahulisi ja veel vaieldavaid probleeme. Igatahes olen arvamisel, et minose-mükene kunsti ja arhitektuuri arheoloogilise uurimise seniste tulemuste koht teaduste süsteemis tuleb meie ühiskondlikes tingimustes uuesti läbi arutada. Selles suhtes erineb minu käsitus senistest publikatsioonidest, nagu näiteks H. Parsi, S. Hoodi või N. Platoni omadest. Käesoleva töö eesmärgiks on õhutada seniste tulemuste ja faktide arutamist uuest seisukohtadest lähtudes ning innustada jälgima sotsioloogiat suhteliselt veel noore spetsialharu ja minose-mükene kultuuri ajaloo kiiret arengut.

Käsikirja koostamisel pörkasin kokku mitmesuguste raskustega: hoolimata paljudest enamasti uuskreeka-, inglise- ja prantsuskeelsetest spetsiaaluurimustest on minoslase, mükene laste ja nende järglaste vilistite ajalugu veel täis küsimusi ja selgitamata probleeme. Meenutagem näiteks mükene lineaarkirja B dešifreerimise ikka veel täiesti erinevat hindamist eriteadlaste ringkondades.

Väljakaevamised Kreetal ja Theral, mida viimastel aastatel on juhendanud professorid Marinatos ja Platon, on järjest enam kontsentreerunud Thera saarel paikneva Santorini vulkaani purs-

kega seotud kreea-minose kultuuri äkilise hukkumise põhjuste ja täpse daatumi väljaselgitamisele. Sellele näis eriti palju kaasa aitavat kahe seni tundmatu, vulkaani katastroofi ajast pärineva paleerajalise avastamine Kreetal ja Theral. Seejuures on spetsialistid praegu ühel meelel selles, et kreea-minose kultuur oleks ka ilma katastroofita olnud hukkumisele määratud oma sotsiaalse sisevastuolude tõttu või hiljem põhja- ja mererahvaste vägivaldse sissetungiga hävitatud.

Ühtekokku on filoloogiliste, sotsioloogiliste ja vulkanoloogiliste uurimiste allikseisund ning samuti kaevamispublikatsioonide kvaliteet väga erinev. Asjade seis arvestades oli osalt võimalik kasutada ainult sekundaarkirjandust. Siiski õnnestus autoril 1966. aastal teha uurimisi tähtsatel minose-mükeene kultuuri kaevamiskohtadel Küprose Vabariigis ja Kreekas ning tutvuda Evansi Knossose kaevamismaterjalidega Oxfordis, nii et vähemalt osa probleemidest on tuntud isikliku vaatluse ja uurimiste kaudu. Nende hulka kuuluvad ka urniväljade kultuuri ja Suure rände probleemid Ungaris.

Hoolimata allikmaterjalide üldiselt komplitseeritud olukorrast on mind mitmelt poolt julgustatud kõigi õigustatud kahtluste ja kaalutluste kiuste tegema esialgset kokkuvõtet minose-mükeene kultuuri valdkonna uusimatest uurimistulemustest ja tendentsidest.

Kui ma käesolevaga esitan sellise kokkuvõtliku käsitluse katse, siis ei saa tegemist olla lõplikult tõestatud tulemustega, vaid pigem ainult nende eriteadlaste seisukohtade rõhutamisega, mis minu arvates võiksid diskussiooni õhutada ja edasi viia. Nii olen püüdnud edasi anda minu arvates praegu usaldusväärseimate uurimistulemuste hetkeseisu.

Isegi kui allikate tähtsusse reservatsiooniga suhtuda, ilmneb ometi, et minose-mükeene kultuuri ei tohi enam vaadelda müstilise, isoleeritud nähtusena, vaid selle kultuuri näol on meil tegemist Vana Maailma olulise koostisosaga. Nimelt ei koosne nud see maailm ainult hästi tuntud Egiptuse, Kaanani ja Babüloni tsivilisatsioonidest, vaid hõlmas ka Luuvia, Traakia, Makedoonia ning esijoones Vana-Kreet ja Mükeene.

Neid eeldusi arvestades peaksid meie ees elustuma minoslaste, mükeenlaste ja vilistite asualade uurimise kõige värske- mad tulemused.

LABIDATEADUS

Kreet saar Egeuse meres asub peaaegu võrdsel kaugusel Euroopa, Aasia ja Aafrika rannikust. Siin on Euroopa vanima kõrgkultuuri kodumaa. Homeros nimetab Kreetat «rahvast kubi-sevaks», «sajalinnuseliseks», «maaks veintumedas meres». Praegu teame, et Kreet oli tõepoolest Euroopa kultuuride särava kee esimene ja vanim pärl. Veel enam, võib ehk isegi öelda, et Euroopa kultuuri häll asus väikesel Kreet saarel, mis pindalalt võrdub ühe viiendikuga Sveitsist.

Kuid Kreet õitseag jääb nii kaugele minevikku, et ta oli muutunud juba peaaegu legendiks ja muinasjutuks isegi klassikalise antiikaja kreeklastele ja roomlastele.

Kui oletatavasti 1250. aasta paiku e. m. a. Troojas mõllas legendaarne võitlus röövitud Helena pärast, võis Kreet tagasi vaadata juba 1500 aastat kestnud minose kultuuri õitsengule. Kui Rügeni saarel püstitati viimased hiiusängid, seisis Knossos ja Malias juba mitmekorruselised paleed veejuhtmete, laoruumide ja kirjutustubadega, kus õuekirjutajad tagavarasid lihtsate kirjamärkidega registreerisid.

Aga juba napilt tuhat aastat hiljem, kui Homeros laulis Troojast ja Ithakast, Tirynsist ja Mükeenest, nende kangelaste võitlustest ja eksisõitudest ning punus pärimuste arvukaid ajaloolisi üksikasju suurejoonelisteks lugulauludeks, paistab juba, et peaaegu kõik täpsemad teated nendes uhketes paleedes elanud minose aja kreekalastest olid kustunud. Kuigi kreekalased olid oma kindlustamata asulatest ja paleedest kaupmeeste ja meresõitjatena käinud Vahemere kaugematelgi randadel, olid teated sellest täielikult kadunud.

Kui roomlased ehtasid *limes'e* Reini ja Doonau äärde, oli pealinna Knossose umbes 60 000 elaniku kära ja lustlikkus Kreet maojumalanna auks korraldatud sõnnipidustustel ammu vaikinud. Juba ligi poolteist tuhat aastat katsid hunnituid minose asulaid Theral ja naabersaartel meetrikõrgused pimsskivikihid, sest varsti pärast 1500. aastat e. m. a. oli Theral Santorini vulkaani purse eelnenud nõrgema tegevuse järel paisanud kujuteldamatu jõuga mõne tunni jooksul kaugele ümbruskonda rohkem kui 130 km³ hõõguvat pimsskivi. Selle alla mattusid Amnisoses (Kreet) kuningas Minose merd valitsenud laevastiku sadamajärgajad, põlevtühk ja väga tugev maavärin hävitasid Kreetal

kõik minose ajajärgu paleed ja aristokraatide majad ning suurema osa pahaaimamatust elanikkonnast uhtus minema rohkem kui 30 meetri kõrgune tõusuline.

See maakera nooremas ajaloos arvatavasti ainulaadne vulkaanipurse annab seletuse kõigi pärimuste järsule katkemisele. Hilisemate põlvkondade kreeklastele jäi Kreeta minose kultuuri hiilgeaeg legendiks, muinasjutuks. Ja ometi — kreeta-minose kultuuri tulest võisid Santorini katastroofist vähem tabatud Mückeene kreeklased süüdata oma vaimutungla ja anda selle edasi teistele rahvastele.

Oma kultuuri päritolu täpne tundmine oli aga kohutava loodusõnnetuse tagajärjel klassikalisele Hellasele kaduma läinud. Peaaegu 2000 aasta jooksul peeti fantaasiaks kõike, mida jutustasid üksikud muinaslood Kreeta kultuuri kunagisest õitsengust — täiuslikust arhitektuurist, oskuslikust metallkäsitööst, naiste siidloendist luksusrõivastest, suurtest kaubalaevadest ning arenenud aiandusest ja põllumajandusest metsarikkal saarel, kuni Blegeni, Page'i ja Websteri uurimused viimastel aastakümnetel andsid rohkem tõendeid selle kohta, et pärimused ja muinaslood rajanesid siiski tõsioludel.

Muistse Kreeta rahuriigi minose kultuur on sõna otseses mõttes samm-sammult ja toll-tollilt labidaga välja kaevatud.

Suured avastused algasid sellega, et 1878. aastal kaevas

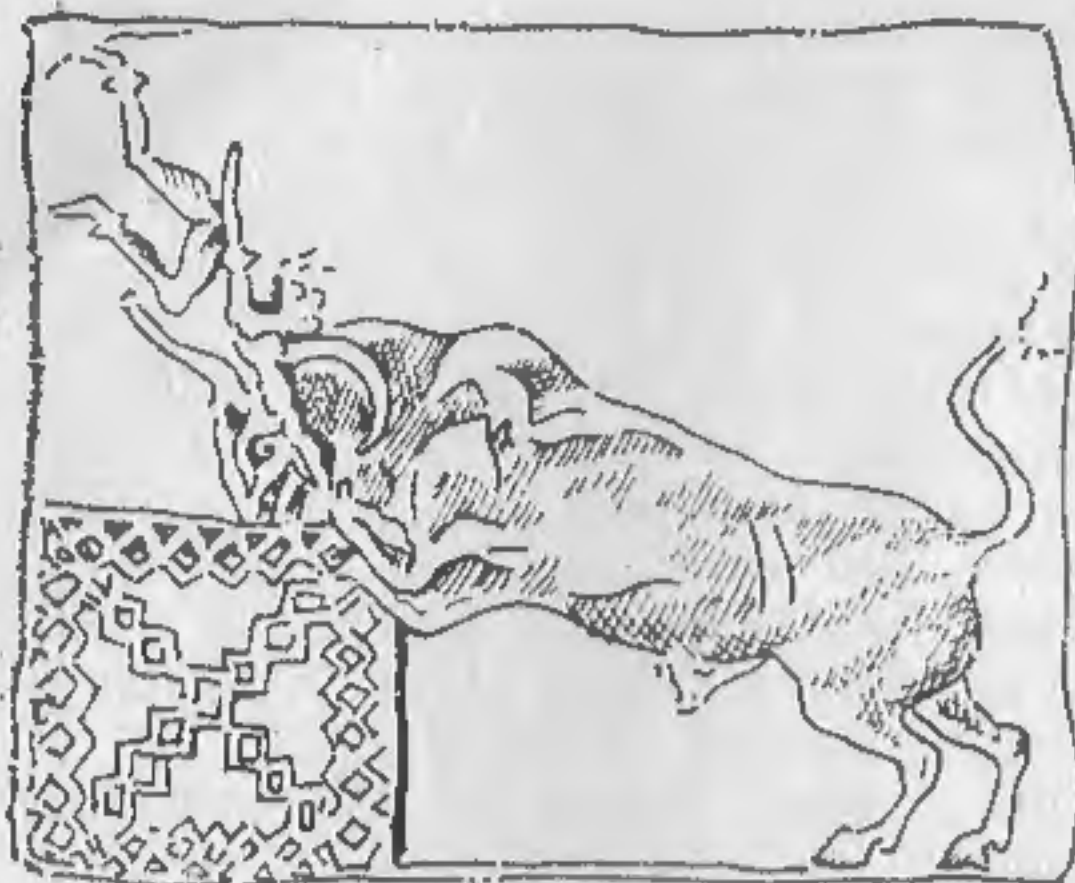
Pitsat vanimate minose kirjamärkidega (hieroglüüfidega)

kreeka kaupmees Kalokairinos ühel künnal Kandiast, nüüdsest Herakleionist lõuna pool välja mõned iseäralikud, väga vanad esemed: värvitud stukkfragmendid, tundmatute kirjamärkidega keraamikatükid, kuldvõru ja rohekasmustast steatiit-rasvkivist anuma. See muinasesemete kaevamine erines vaevalt eelnenud sajandite aareteotsijate röövretkedest, kes tahtsid saada «saaki», hauad läbi tuhnisid ning kildude mäed ja rüüstatud leiukihid järele jätsid. Kreetalgi otsiti esialgu lihtsalt «leide» ning peeti silmas esemete kunstilist ja käsitöönduslikku ilu ainult niivõrd, kui see kollektsionääre huvitas. Nii kanti esimesed minose ajajärgu leiud üle maailma laiali. Kaheksa aastat hiljem tuli Kreetale Heinrich Schliemann ja sai asjade seisust teada. Schliemannil oli hea nina, et üles leida jäljetult kadunud kohti. Ta oli väga üksikasjalikult uurinud kreeka klassikute kohaandmeid. Igale tema kaevamisele eelnesid hoolikad uuringud ja arvestused, nii et ta teadis täpselt, mida ta otsis, mida võis leida ja kust tal tuli kaevata. Tema meetod, nii ebatäiuslik kui see ka veel oli, oli saanud maailmakuulsaks Trooja ja Mückeene taasavastamisega.

1886. aastal seisis see mees Kandia lähedal Kephala künnal ja deklareeris, et selle künnaka alla peaks olema maetud Knossose kuninga Minose legendaarne palee. Kui aga künnaka türklasest omanik selle eest 100 000 kuldfranki nõudis ja maatüki tähistamisel peaaegu 1000 oliivipuud enda kasuks «loendas», jättis Schliemann, kes hinna ikkagi 40 000 frangile alla oli tinginud, kauba Trooja edasise kaevamise huvides katki. Varsti pärast seda ta suri.

Alles 13 aastat hiljem õnnestus inglise arheoloogil sir Arthur Evansil omandada maatükk koos dokumenteeritud kaevamisõigustega. Teda ei toonud Kreetale mitte legend kuningas Minosist ja tema labürindist, vaid muistsete pealiskirjade ja hieroglüüfide otsing. Ateenas oli ta näinud ilmselt väga vanu amulettkive seni tundmatute sisselõigatud kirjamärkidega, mida kandsid noored emad, ja saanud mõned neist omandada. Kui ta hakkas nende läbipuuritud «piimakivide» päritolu selgitama, juhatasid jäljed teda Kreetale. Sõitudel mööda saart õnnestus tal koguda üha rohkem esemeid, mis olid küll juhuslikult päevavalgele tulnud, kuid oma mitmekesisuse ja kujundusega osutasid vaimsalt ja kunstiliselt erakordselt andeka rahva suurejoonelisele kultuurile Kreeta varajal. Võrreldes leiurohkusega Kreetal olid samalaadse kultuuri nõrgad jäljed, millega Schliemann Troojas ja Mückeenes kokku puutus, ilmselt koloniaalharu. See pärast otsustas Evans alustada kaevamisi Kephala künnal.

Tema juhatusel kaevas 150 töölisi üheksa nädalat. Juba esimesed töötunnid andsid tulemusi. Vahetult pinnakihi all satuti igivanale müüristikule. Iga labidatäis mulda sõeluti tähelepanelikult läbi. Kõigi ettevõetud tööde ja leidude kohta peeti hoolikalt kaevamispäevikut. Peagi toodi päevavalgele kaasaegse

Knossos. Minose sõnnivõitlussteen töödeldud poolväärisivil,

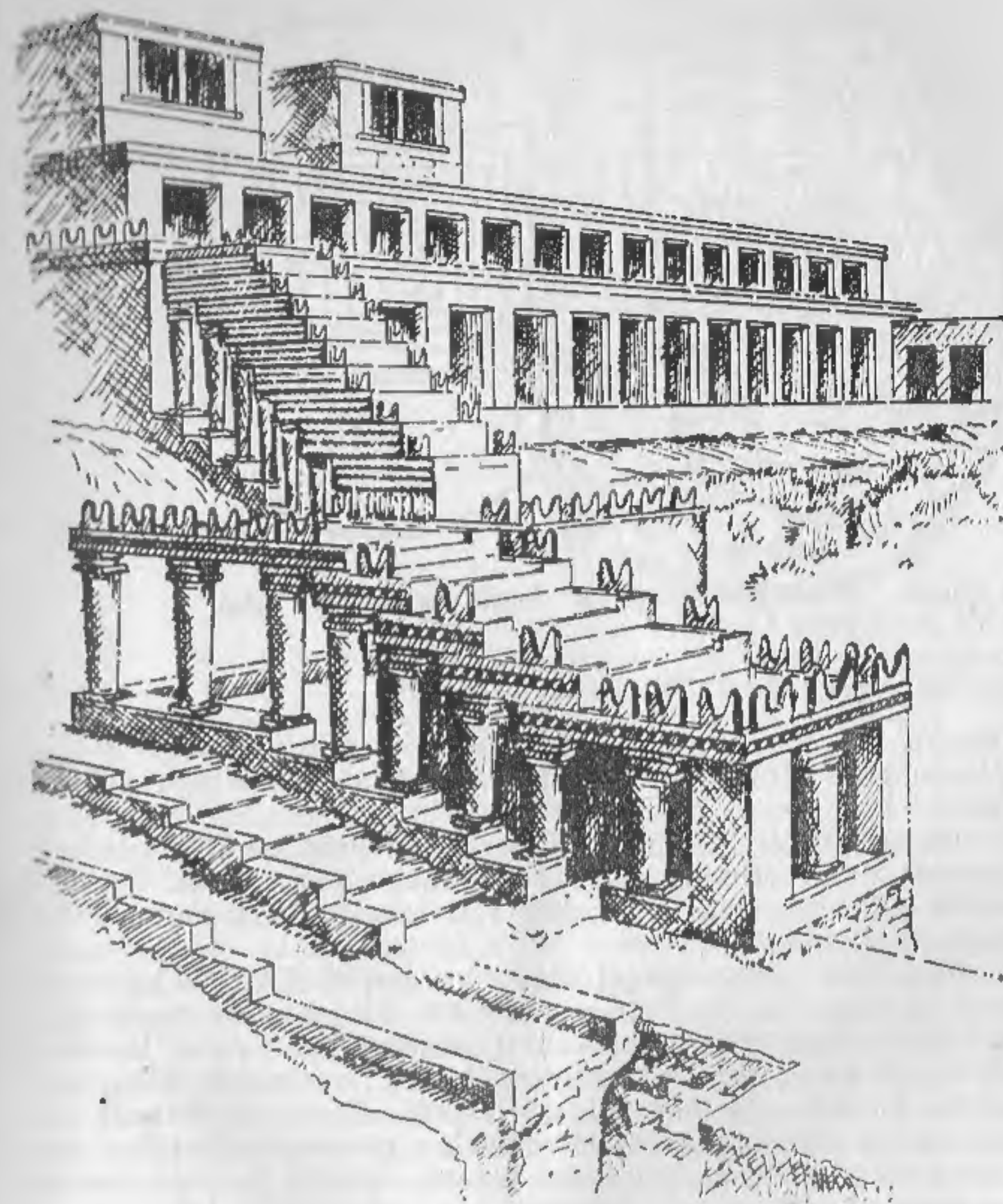
arheoloogia suurim ja rikkaim kallisvara. Leidude seas oli ka tuhandeid pealiskirjadega savitahvleid ja palju pitsateid.

Palee jäänused katsid kahe ja poole hektari suuruse maa-ala. Kogu arvatavasti Väike-Aasia eeskujudele taandatav rajatis ilmutas hoolimata mõningatest erinevustest siiski teatud sugulust ilmselt hiljem ehitatud Mückeene ja Tirynsi paleedega (Kreeka).

Nii Knossose palee tohutud mõõtmed, arhitektuuri ja kasutatud ehitusmaterjali rikkalikkus kui ka palee üksikosade toretsev ilu laskisid lisaks jõuda veel ühele tähtsale äratundmisele — minose kultuuri keskus ei paiknenud Kreeka mandril, vaid Kreetal. Mandri linnused paistavad Kreeta võimsate rajatistega võrreldes teisejärguliste ehitistena kõrvalises provintsis. Nii oli peagi välistatud igasugune kahtlus — Minose palee oli taasavastatud.

Need avastused heitsid uut valgust ka mõningate vanade kreeka kirjanike pärimuste tõepärasusele. Ajavahemikus 484—425 e. m. a. elanud «ajaloo isa» Herodotos oli jutustanud kreetlaste suurtest kaubalaevadest ja kuningas Minose Sitsiilia-ekspeetsioonist. Kuningas Minose kaugeleulatuvast võimust merel räägib ateenlane Thukydides, kellele võlgneme tänu paikapidavate ajaloo pärimuste eest. Ka 384. aastal e. m. a. Makedoonias sündinud Aristoteles teadis rääkida minoslaste võimsast riigist Egeuses.

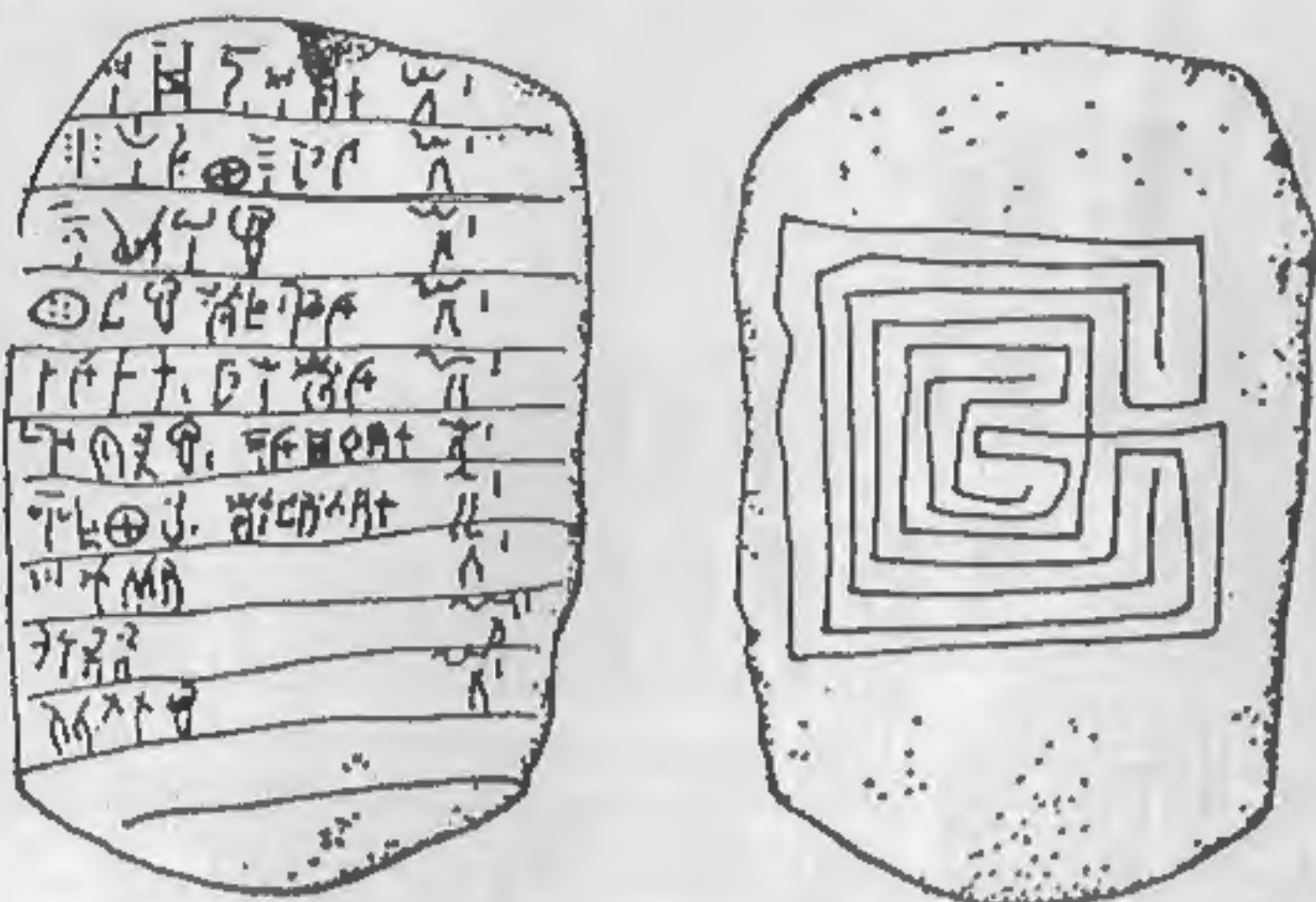
Kaasaegne ajalookäsitlus rajaneb veendumusel, et muistsetes legendides meile edasiantud ajalooline tuum on palju tähendusrikkam, kui seda oletati 18. ja 19. sajandil. Kaevamistel leitud rohke materjal pakkus ennast peaaegu sunniviisil arvukate

Knossos. Palee lõunapoolse sissekäigu rekonstruktsioon Th. Fyfe'i järgi

kreeka legendide uueks interpreteerimiseks. Uudselt ja paremini olid nüüd mõistetavad ähmased pärimused Minotaurosest ja labürindist, Kreetat valvanud hiiglasest Talosest, Deukalioni veeuputusest ja vägevast jumalannast Rheast.

Mida rohkem leiti kirjatahvleid paleede varemeist, esialgu Kreetal, seejärel aga ka mandril Mückeenes ja Pyloses, seda stu-

Labürindi 'skeem lineaar kirja B tahvli tagaküljel. Pylos, 1250. aasta paiku e.m.a.

remaks muutus lootus saada nende dešifreerimisega selgust minose riigi struktuuri ja selle katastrofaalse hävingu põhjuste kohta.

Tõepoolest oligi inglaste Chadwicki ja Ventrise kreeka lineaar kirja B dešifreerimine 1955. aastal suur sensatsioon, ja mitte ainult arheoloogidele: lineaar kirja B tahvlite keel osutus arhailiseks kreeka keeleks.

Väiksema tähtsusega ei olnud ka see, et Oxfordi keeleteadlane professor L. R. Palmer sai 1960. aasta juulis lineaar kirja B tahvlite tekkimisaja määrata täpsemini kui Evans, kes need oli välja kaevanud. Nüüd oli võimalik kreetalaste riigi kogu senine kronoloogia uuele alusele rajada. Seega oli Palmer avanud ka tee muude, paleede hävimisajast pärinevate kirjalike pärimuste tõlgitsemiseks egiptuse, kreeka, hetiidi ja piibli-kaanani keelepiirkonnas.

Kreeta ei paku kaevajaile mitte ainult materjali ajaloo uurimise ja, tänu lineaar kirja süsteemile, ajaloo kirjutamise probleemide jaoks, vaid ka esiajalooline, kirjata aeg on seal rikkalikult leidudega tähistatud.

Evans tegi kindlaks, et minose pronksikultuurid ulatusid tagasi IV aastatuhandesse ja et nende kihtide all peitus noorema kiviaja asulatest pärinev seitsme meetri paksune kultuurikiht, mis hõlmas paljude aastatuhandete pikkuse pideva asustusperioodi. Sellise tusedusega kiviaegsed kultuurkihid olid arheoloogias seni tundmatud. Knossose palee ehitajad ja kogu minose kultuur jätkavad esiajaloolist minevikku, millist me sellises rikkalikkuses

Muinasjutuolend Minotauros Knossoselt leitud hilisemast kreeka ajast pärineval mündil

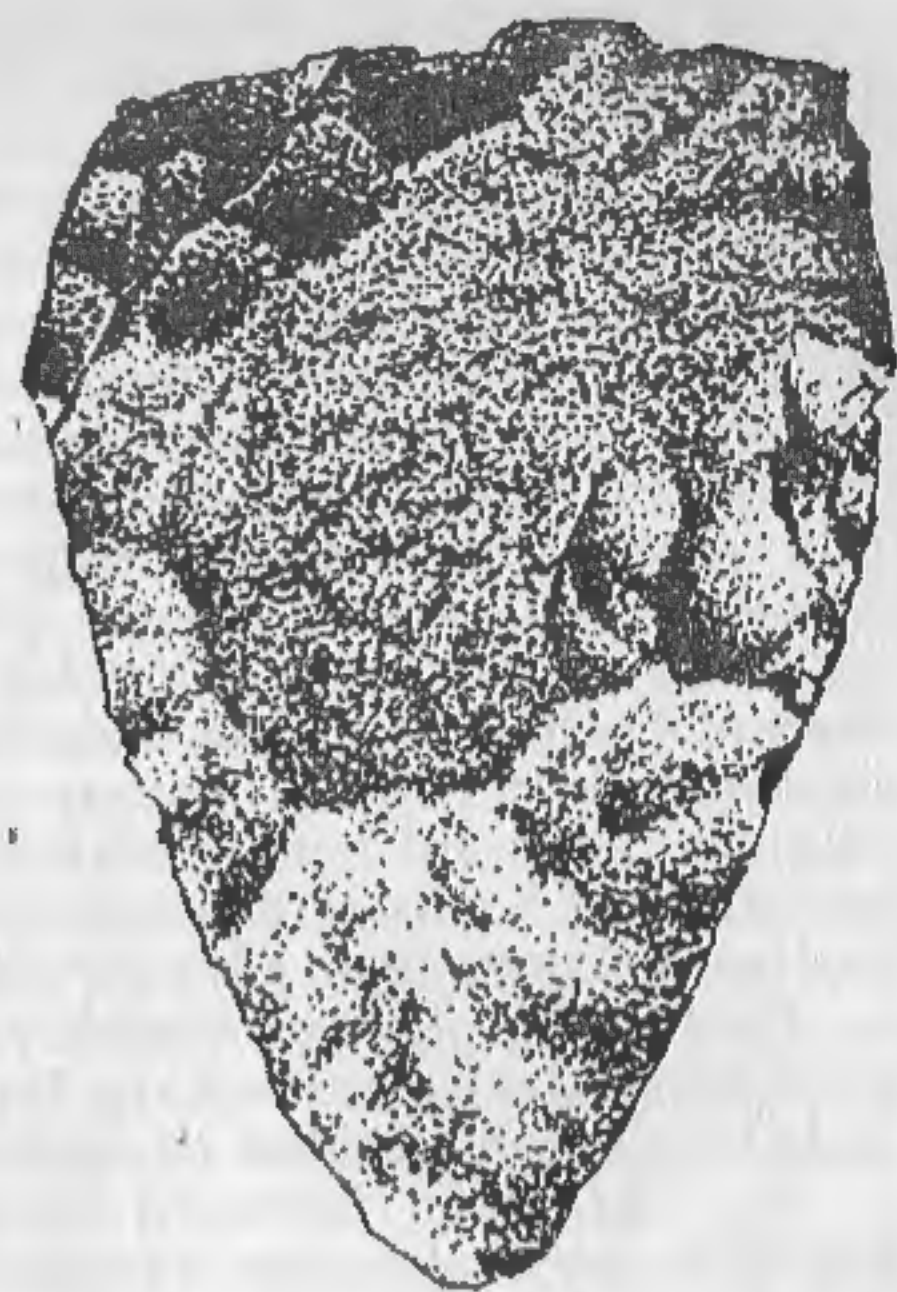
ja ajalises ulatuses Kesk-Euroopa kultuuride juures ligilähedaltki ei tunne. Minose kõrgkultuur oli niisiis arenenud ja õitsele puhkenud pikkamööda ja pidevalt paljude aastatuhandete jooksul.

Minose varaajalugu silmas pidades oleme omalaadse situatsiooni ees — nimelt ei ole selle daatumid ja faktid hangitud mitte kirjalikest ürikutest, vaid kaevamisleidudest. Just niisamuti, nagu ürgaja osjad sohu langesid ja kivisöena taas päevavalgele tulevad, nagu esiaja okaspuude kleepuv vaigupisar väikesed kärbsed konserveeris ja nüüd merevaigus nende loomulikus õrnuses taas meie silmade ette toob, niisamuti on ammu vaibunud elu võimalik hävinud kultuuride rusukihtidest mosaiigina taas mõjukaiks piltideks kokku panna. Nii muutub tollane kesk-kond teatud tingimustel taas hoomatavaks, eriti seal, kus maa-värv ja vulkaanituhk asulad äkki kinni on matnud nagu Theral. Keedupotid seisavad veel koldel, tööriistad paiknevad alustatud raidteose kõrval ning hõbedast ja kullast ruutudega lauamäng lebab põrandal, seal, kuhu ehmunud lapsed selle pillasid. Samal ajal kui teadus neid väljakaevatud müüre, tööriistu, anumaid, kujusid, savitahvleid ja kultusesemeid korda seab, paneb meie fantaasia need uuesti liikuma. Saame näha ehtsa stsenaariumiga ajaloolist filmi.

Inimasustus Kreekas ja Kreetal võib vististi niisama vana olla kui teistes Euroopa piirkondades või nende vastas paiknevas Väike-Aasias. Mõningad, kuigi väga napid leiud Tessaalias, Anatoolias, Süürias ja Niiluse deltas osutavad nende piirkondade asustamisele ringi uitavate jahimeeste hordide poolt varases paleoliitikumis. Nende vähe spetsialiseeritud kiviriistad ei erine oluliselt Lõuna-Prantsusmaa ja Itaalia samavanustest leidudest. Neandertallase sugulased, kolmanda jäävaheaja elevandikütid olid need, kelle jahilaagreid, koopaide ja luustikke tunneme sellistest leiukohtadest nagu Saccopastore Rooma lähedal, Fontéchevade Prantsusmaal, Lehringen Alleri jõe ääres ja Weimar-Ehringsdori. Lehringeni elevandikütid elasid umbes 150 000 aasta eest külluse maailmas. Kliima oli mitu kraadi soojem kui tänapäeval. Ürgmetsas ja steppides elasid igat liiki loomad. Seal oli hiigelhirvi, ninasarvikuid ja metsaelevante, kelle üks teisend (*Elephas creticus*) elas ka Kreetal. Lopsakas taimestik andis rohtude, marjade ja puuviljade näol kõike, mida hord vajab. Loomad tapeti puuodadega ja tükeldati osavasti teravate kivinugadega. Kuid veel ei olnud ei maju ega koduloomi, ei varretatud tööriistu ja polnud ka ehteid. Elati nahaga kaetud ümartelkides. Koobastest, kus ringi uitavad jahimehed jahedamal aastaajal kaitset otsisid, tuli esmalt hüüanid ja koopaloovid välja ajada. Sellest ajast on Kreekast ja Väike-Aasiast saadud üksnes Chel-les'i ja Acheuli tüüpi pinnaleide.

Neile igivanadele eluviisidele tegi pikkamisi lõpu viimase, niinimetatud vürmi jäätumise külmaperiood. Väljakaevamistest Põhja-Kreekas teame, et mandrijää pealetungiga kaasnesid laastavad üleujutused ja tohutud mudakuhjumid. Jäätumine tõi endaga kaasa suuri geoloogilisi muutusi. Inimeste elu muutus määratult raskemaks, elamisvõimalused üha kehvemaks.

Kui Kesk-Euroopa kirdeosas jäid jäätumata ainult soodsalt paiknevad piirkonnad, mis neandertallaste väikestele salkadele veel nappel elamisvõimalusi pakkusid, siis Egeuse ida- ja lõunapoolsed servaalad jäid arvatavasti ka mäestike kõrgemais osades jäävabaks ja ei saanud tunda taimestiku taandarengut tagasi tundraliikide juurde nagu Kesk-Euroopas. Siiski sundisid viimase jääaja karmid kliimatilised tingimused ka Vahemere piirkonna inimesi otsima varju koobastes; sinna jäid nad elama

Acheuli perioodi pihukiil Makedooniast (varapaleoliitikum)

ka siis, kui kliima jälle pikkamööda soojemaks muutus. Kui isegi Lõuna-Prantsusmaal ja Doonau piirkonnas tuli pidada jahti aastajast sõltuvalt rändavaile mammutikarjadele, et neis tollal küttepüüvastes piirkondades hankida liha kõrval esijoones ka luid põletusmaterjaliks, pakkusid Kreeta, Sitsiilia, Süüria ja Palestiina põhjapoolsemate aladega võrreldes inimestele otse ideaalseid arenguvõimalusi.

Seevastu põhjapõdrakütid põhjas võisid põletada ainult hagu ja loomaluid. Hamburgi lähedal jääajajärgsest Meiendorfi kütide laagripaigast tuleaseme juurest ja selle kaugemast ümbrusest leitud jämedama puidutüki läbimõõt oli vaevalt kolm sentimeetrit. Vahemere piirkonnas aga leidsid inimesed vinge tuule ja lumesaju eest peaaegu kõikjal varju kaljuniššides ja koobastes. Neil laiuskraadidel oli tollal veel rikkalikult puuvilju, loomi ja kalu toiduks, samuti ka põletuspuid. Nii olid siin olemas kõik eeldused varajaste kultuuride arenguks.

Siiski on seni Egeuse piirkonnas ja Väike-Aasias leitud harvu Hilis-Acheuli ja Moustier'i perioodi eluasemeid. Nimetatud seik ütleb aga vähe. Vaatamata hoolikaile otsingutele on ju Kesk-Euroopaski seni saanud tuntuks ainult vähesed kesk- ja hilis-paleoliitikumi Aurignaci ja Cro-Magnoni inimeste leiukohad, näiteks mammutiküttide laager Salzgitteri juures (ümbruseselt 100 000 aastat vana), põhjapõdraküttide laagripaik Meiendorfi lähedal Holsteins (18 000 aastat vana), Vogelherdi koobas Ulmi

ligidal jääaegsete elevandiluurikerdajate kunstiteostega ning kuulsad leiukohad Predmosti Määrimaal ja Willendorf Austrias.

Pärast seda, kui avastati mitmed jääaegsed koopad Kreetal, Sitsiilias ja Araabia aladel, muutusid need piirkonnad vanema ja keskmise kiviaja inimese otsimise peakeskusteks. Nii leiti Karmeli piirkonnas Mughara vadi kahes esiajaloolises koopas kaks-teist segarassi kuuluvat luustikku, milles neandertallase tunnused olid ühendatud *Homo sapiens*'i omadega. Surnute matmise hoolikusest nähtub, et selle varase perioodi küttidel ja korilastel olid juba olemas teatud religioossed kujutlused. Seega leidsid kinnitust juba varem seoses jääaegsete leidudega Böömimaal, Itaalias ja Krimmis avaldatud, tollal aga veel mõningat kahtlust äratanud oletused, mille kohaselt inimesed juba 35 000 aastat tagasi matsid surnuid koobastesse väärikalt ja kindlaid riitusi jälgides, kaitsesid neid häirimise eest kivilademetega, varustasid sealmaailma jaoks toiduainete ja tööriistadega ning seadsid kultuslike vahimeestena üles hiiglasuuri karukoljusid.

Grimaldi grottides (Monako) leidsid hilispaleoliitiliste hauapanustena Vahemere teokarpidest keed, samuti hirvehammastest ja kalade selgrootülidest kaelaehted.

Kui jääaegsed inimesed Hispaanias, Lõuna-Prantsusmaal ja Sitsiilias on meile oma koopais veel praegugi värvisära säilitanud oivalisi seinamaale pärandanud, siis Kreeta ja Kreeka neoliitilistest asulakohtadest ei leia me midagi sellesarnast. See võis sõltuda asjaolust, et seni leitud kiviaegsetes koobastes ja asulakohtades elati paljude aastatuhandete jooksul ning seepärast hävis vanemate kultuuride pärand eriti koopais peaaegu jäljetult. Omaaegne, Kreeta peaarheoloog professor S. Marinatos leidis 1934. aastal Knossosest edela pool Arkalochóri juures minose kultuuri õitseajal maaväringu läbi suurelt osalt täis varisenud koopa kaevamisel selgeid tõendeid selle asustamise kohta juba kiviajal. Samasuguseid tõendeid oli ta avastanud varemgi Eileithyia koopas. Arvestades aga minose kuldriistade, töövahendite ja hinnaliste anumate uskumatut rohkest selles koopas, oli vaja ikkagi maailmakuulsa arheoloogi head nina selleks, et üldse märgata väheseid silmapaistmatuid kiviteravikke, -laaste ja -kilde, mis andsid tunnistust neoliitilisest asustusest.

Meie teadmiste vähesust Kreeta ja Kreeka vanima asustuse kohta võis teiseks põhjustada asjaolu, et Vahemere piirkonnas on küll sajandeid kaevatud «leide», kuid pandi seejuures tähele ainult «aardeid». Kiviaja inimeste armetud esemed jäid märkamata seda enam, et nii lugupeetud teadlane kui Rudolf Virchow veel 1900. aastal energiliselt eitas jääaegsete inimeste olemasolu võimalust. Tõenäoliselt on asjatundmatu aarete otsimise käigus asendamatult kaotsi läinud ja hävinud palju igivana leiumaterjali.

Vahemere idaosa kohta on praeguseks kujunenud järgmine pilt, kusjuures olgu selgesti osutatud nii siin kui ka antud, raa-

matu paljudes muudes kohtades, nagu näiteks Trooja sõjaga seostuvate kreeka legendide ja sündmuste käsitus, esile kerki-vale problemaatikale, et kõik öeldu võib tähistada ainult meie praeguste teadmiste seis, mitte aga lõplikke tõdemusi.

9000. aasta paiku e. m. a. olid sulanud ka viimased jääaegsed liustikud. Kliima muutus püsivamaks ja soojemaks. Võib arvata, et VII aastatuhandest peale vastas see umbes praegusele Vahemere kliimale. Kreeka ja Kreeta varjulistes orgudes kasvasid mitut liiki metsikud viljad ning pakkusid väikeperedele häid toitumis- ja seega ka häid asumisvõimalusi. Suvekuumust leevendasid meretuuled, talved olid mere läheduse tõttu pehmed. Oliivid ja viinamarjad kasvasid, esialgu metsikult, kultiveeriti aga ajavahemikus 6000–4000 a. e. m. a. (noorem kiviaeg); sama juhtus viigimarjade, datlite, herneste, ubade ja paljude meie praeguste aedviljaliikidega. Sellele lisaks oli kalu ja metsmesilaste mett. Et tunti juba ka mitmesuguseid vürtsi- ja ravimtaimi, teame asulapaikadelt leitud söestunud taimejäänuste analüüsist, juhusega savinõude valmistamisel veel pehmesse materjali vajunud viljade ja terade jäljendeist, samuti ka viljade ja taimede kujutistest veidi hilisemate ajajärgude anumatel ja muudel kunstiteostel.

Kui Kreeka mandril esinesid metsloomadest karud, hundid ja lõvid, keda mainitakse veel muistsetes legendides, siis Kreetal ei olnud enam suuremaid röövlloomi; Egeuse mere saartel puudusid isegi muidu nii levinud rebased. Saartel olid kodunenud veel ainult kaljukits, mäger ja metssass, kuna mandril tollal veel tihedais tamme-, kuuse- ja küpressimetsades uitasid metssead ja ürgveised. Söestunud leidudest võib järeldada, et kiviajal oli Kreetal veel väikesi palmimetsi. Kreeta oli metsarikas, seega pidi ta olema oluliselt veerohkem kui praegu. Kaljune rannik pakkus kaitset vaenlaste kallaletungide eest, kuna väikesed liivased lahed varjulises kohas olid juba tollalgi ideaalsed paigad paadiehituseks.

Tulekivi kiviriistade valmistamiseks oli küll ainult Põhja-Kreekas. Mesoliitilisi tulekiviriistu tunneme Boiootiast, Tessaliast ja Makedooniast. Kreetale toodi tööriistade valmistamiseks klaasköva obsidiaani sisse arvatavasti naabersaartelt, eriti Meloselt. Esines aga ka kohalikust kivimist kirveid. Siiski on Kreetal seni tõestatud maardlaid ainult neoliitikumist.

Keskmise kiviaja lõpp oli Kreekas ja Egeuse piirkonnaski üleminekuperiood, mil inimene toidu korjamise kõrval hakkas toitu ka tootma. Vanimad kõrgkultuurid maakeral puhkesid õitsele seal, kus inimene ei pidanud visalt ja lakkamatult oma olemasolu pärast loodusjõududega võitlema. Tähelepanu väärivaid kultuure ei tekkinud ei jääumise piirialadel ega ekvaatori ergava päikese all. Talutav kliima, mitmekesine taimkate ja viljakas põllumaa, mille saagid ilma suurema jõukuluta toidu kindlustasid, tegid võimalikuks kultuuride õitselepuhkemise. Taolistes

suhteliselt soodsates tingimustes arenesid vanimad kultuurid Hiinas, Indias, Mesopotaamias, Egiptuses ja Peruus. Ka Kreetal pakkus kõike hädavajalikku piisaval määral veel kivi- ja varasel pronksiajal; üsna pea aga tekkis puudus harimiskõlblikust maast.

Keskmise kiviaja lõpul oskas inimene juba punuda kalavõrke ja õmmelda rõivaid. Ta oli kodustanud koera, sea ja metskitse ning oskas valmistada kunstipäraseid luunikerdusi. Kreeka mandril ja Väike-Aasias kasvatati tollal vanimaid meile tuntud nisu- ja odrasorte.

Nii nagu Çatal Hüyükis (Väike-Aasia) ja Jerichos, on Kreetalgi keraamikaeelne ajajärk, mil pottsepakunsti veel ei tuntud. Vanimad savianumad on toodud Kreetale sisse ilmselt Egiptusest.

Sellesse aega langeb esimeste asulate ja külade teke, kuna koopaid ja grotte veel täielikult maha ei jäetud. Asukate arv Kreetal ei olnud aga suur.

Meie praegustele teadmistele Kreetal neoliitilisest asustusest võlgneva tänu peaaesjalikult kohati kuni seitsme meetri tõesedusele asulakihile Knossose ja Phaistose paleede all. Oma 1958.—1960. aastate kaevamistel leidis John Evans Knossoses alumise asulakihi põhjal puust ja kõdunenud punutisest hüttide jäänuseid. ¹⁴C-meetodit kasutades, mille puhul kõigis orgaanilistes ainetes sisalduv radioaktiivne süsinik puidust põletamisega eraldatakse ja uuritakse, määrati need pärinevaks 6340 a. e. m. a. võimaliku kõikumisega ümmarguselt ± 100 aastat. Meetod rajaneb sellel, et mõõdetakse radioaktiivse isotoobi ¹⁴C lagunemist, mis on kogunenud taimedesse, puudesse ja teistesse orgaanilistesse ainetesse ajaks, kui taimed surevad või puud langetatakse. On teada, et esialgne ¹⁴C kogus taimes väheneb selle suremise järel poole võrra 5360-aastase¹ ajavahemiku jooksul. Meetod on aga veel nii ebakindel, et 5000 aasta puhul tuleb arvestada võimaliku veaga 150—200 aastat.

Järgmine kiht Knossoses sisaldab juba tugevate põletatud tellistest nelinurkse põhiplaani majade jäänuseid. Põletusmaterjali kasvavas nappuses ja sõrestikulise ehitusviisi tarvituselevõtus võiks otsida põhjust sellele, et äsja nimetatud saavutus Kreetal peagi unustati ja tuli kasutusele uuesti alles Rooma riigis. Madalale kivivundamendile toetuv savitellistega puitkonstruktsioon või savitäidisega punutis õigustas end maavarinaohtlikul Kreetal saarel tellisehitisest tunduvalt rohkem. Veel praegugi tuleb Kreetal umbes iga 50 aasta järel tugeva maavärinaga arvestada.

Ka Kreetal muutuvad leiud sagedasemaks alates IV aastatuhandest e. m. a.

Kust tulid siis esimesed maaviljelejad, kes asusid Egeuse piirkonda? Schachermeyr on püüdnud tõendada, et nad pärinesid

¹ Viimasel ajal nimetatakse üldievinult poolestusajaks 5730 aastat. (Tõlk.)

Anatooliast ja Süüriast. Kasutades mereteed piki Anatoolia lõunarannikut, võisid tee Kreetale ja Hellasesse leida ka sisserändajad Kiliikiast.

Kogu noorema kiviaja kestel rohkem kui 3000 aasta jooksul tulid sellisel viisil Kreekasse ja Kreetale idast ja lõunast mitmesaines maaviljelejad ning segunesid korilaste ja küttide hõimudega, kes kunagi arvatavasti põhjapoolsetelt aladelt pealetungiva jaa ees olid põigunud kõrvale Egeuse piirkonda.

Kui mõnevõrra hiljem koos tellisepõletamise kunstiga õpiti ara ka pottsepatöö, siis peegeldab nõude kuju ja kaunistuste vahetumine täpselt Anatooliast, Mesopotaamiast ja piirnevate aladelt lähtunud üksteisele järgnenud neoliitiliste ja halkoliitiliste sisserändajate lainete kulgu. Seejuures ei osuta aga iga muustrivahetus tingimata uuele sisserännulainele, vaid võib-olla ainult kaubavahetusele.

Läbi aastatuhandete jätkuv Anatoolia—Ees-Aasia «kultuurihoovus», nagu seda on nimetanud Viini antiikajaloolane Schachermeyr, saavutas haripunkti 4500. aasta paiku Tell-Halafi kultuuriga, mida võib tõendada paljudes kohtades Egeuse mere piirkonnas. Nii on Tessaalias varastel protosesklo anumatel heledal põhjal punased kaunistused, nagu need on tuntud Anatooliast (Çatal Hüyük, VI kiht) alates VI aastatuhande algusest.

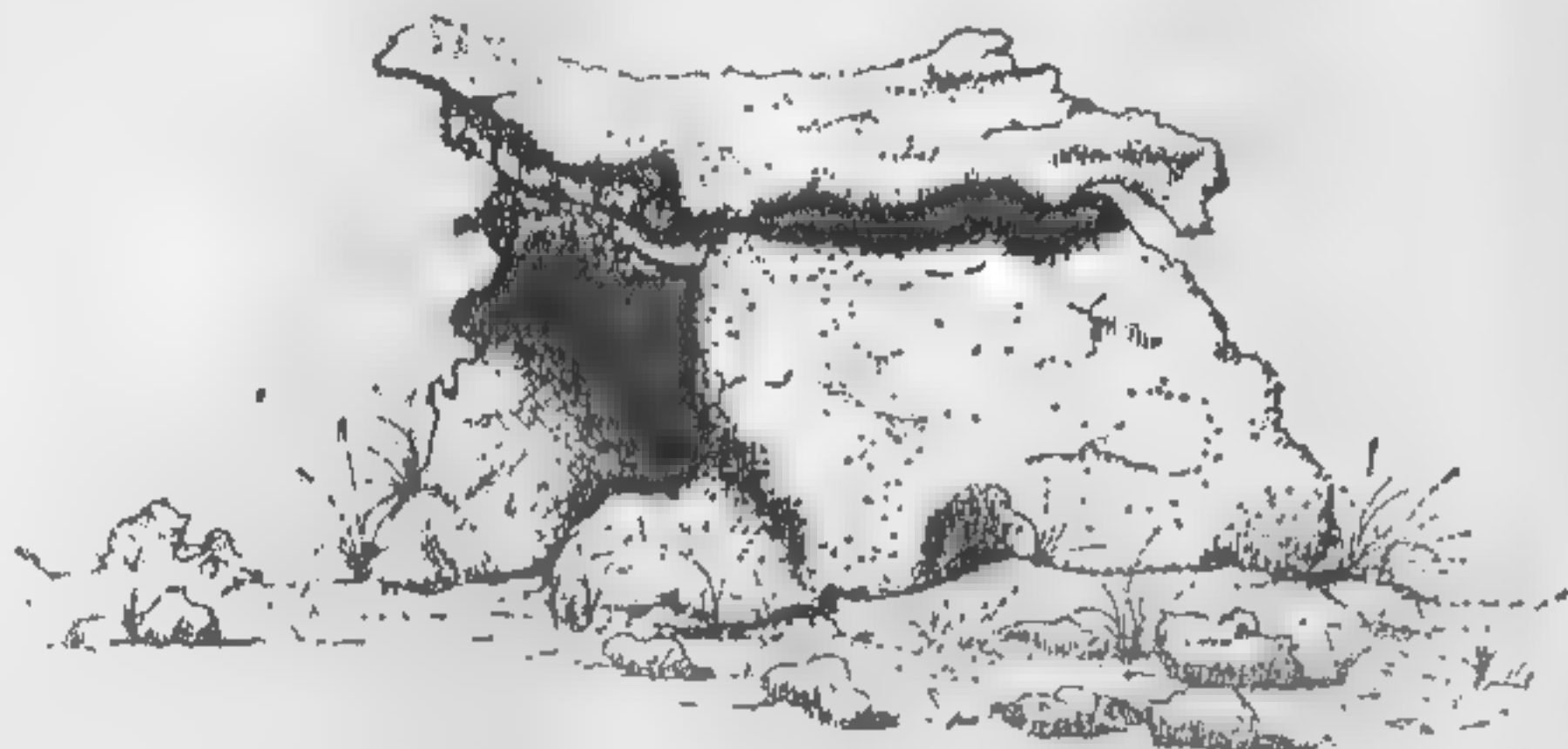
Selle kultuurihoovuse vanimaid jälgi Knossoses tähistavad nii sile tumehall poleeritud või põletatud pealispinnaga «alg-lakk»-keraamika kui ka emajumalanna paksukehalised savi-idoolid, millel VI aastatuhandel on paralleele Mersinis Kiliikiast.

IV ja III aastatuhande vahetusel järgneb punakashall ja must keraamika, mis kannab mitmesugust kriimustus- või läikmustrit. Mõnikord on lohud ja kriimustused täidetud dekoratiivse valge pastaga. Marinatose ja Hoodi järgi on selle ajajärgu iseloomulikeks anumavormideks niinimetatud teekannud ja nokk-kannud. Ilacilari ja Çatal Hüyüki ümbruskonnast lähtunud kultuurihoovus, mis Tessaalias vastab lähedases suguluses olevale Sesklo astmele, kandis kogu Lõuna-Euroopasse paiksuse, maaviljeluse, pottsepise ja osalt isegi juba linliku eluviisi impulsse; põhjapoolsetesse Doonaumaadesse ja Kesk-Euroopasse need Lähis-Ida maaviljelejade saavutused ei ulatunud. Seetõttu saavutasid Orient ja Egeuse mere maad Ohtumaa ees kahe kuni kolme aastatuhande pikkuse kultuurilise edumaa.

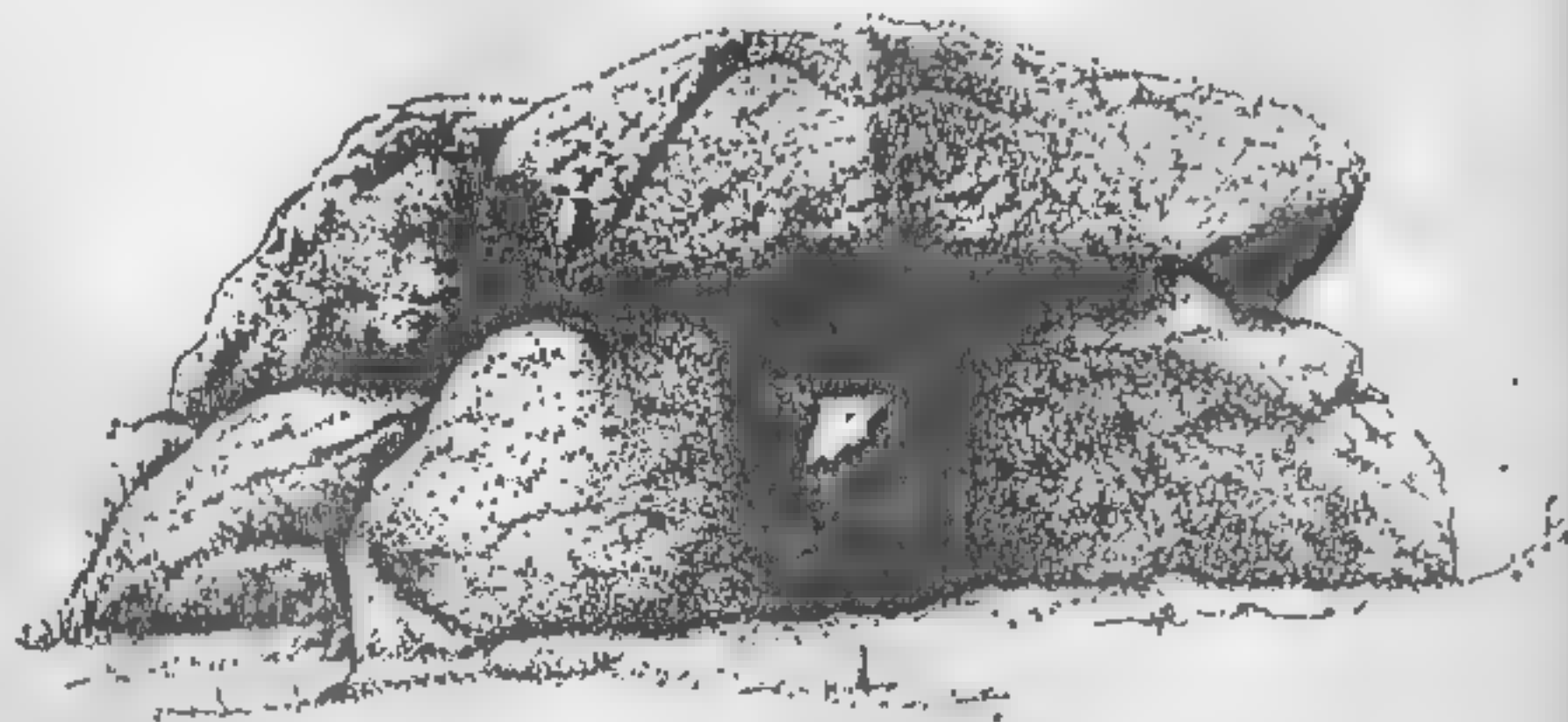
Seoses nimetatud Ees-Aasia kultuurihoovusega levis Anatooliast ja Kiliikiast üle kogu Egeuse mere ümbruse, lõunapoolsete Doonaumaade ja Itaalia ka neile omane kombestik koos keele ja usundiliste kujutelmadega.

Mõned uurijad arvavad praegu, et tollal oli Armeenias Car-nuntumini ja Eufratist Sitsiiliani levinud egeuse-idaanatoolia keelkond. Viimast iseloomustavad kohanimed, milles esinevad ühendid -ss ja -nth, nagu Knossos, Tylissos, Korinthos ja Labyrinthos.

Praegu kaalutakse teaduses selle eesaasia-anatoolia kultuurihoovuse kõrval veel teise kultuurivoolu olemasolu, mis leidis tee Kreetale Põhja-Aafrikast, eelkõige Egiptusest ja Liibüast. Muuhulgas iseloomustavad seda kellpeekrid. Nende algkodu peaks olema Hispaanias. Sealt levis see nõukuju kaarekujuliselt kolmes suunas: põhja poole kuni Britannia, Taani ja Rügenini, ida poole mööda Rhône'i orgu üles kuni Reinini ja kagusse üle Põhja-Aafrika ja Egiptuse kuni Kreetani.

Megaliitkalme Jordani ääres

Megaliitkalme Warnow'i ääres Mecklenburgis

Umbes samal ajal tekib komme püstitada megaliitkalmekaid — kliguskalmekaid, dolmeneid ja menhire. Ilmselt on matmine megaliitkalmetesse kultusevormina laialt levinud, sõltumata regionaalselt piiritletud keraamikavormidest, mis harilikult on kultuurirühmade tunnuseks. Neid silmatorkavaid «hiisänge» leidub Kreetal, Maltal, Sardiinias, Korsikal, Jordani orus, Liguurias, Bretagne'is, Briti saartel, Jüütimaal, Mecklenburgis ja Rügenil.

Egeuse piirkonnas asustasid kellpeekrite kultuuri kandjate lugevad jõud esijoones Kreetal, nii et sellel saarel lõikusid Ees-Aasia—Anatoolia ja Lääne-Euroopa—Põhja-Aafrika mõjud. Kreetalt levisid megaliitilised ehitusvormid varasel pronksiajal Küklaadidele ja Kreeka mandrile ning olid ajendiks legendidele küloopidest.

Rahutute nomaadidena on kellpeekrite kultuuri kandjad uidanud peaaegu kogu Euroopas ja Põhja-Aafrikas. Nende materiaalse kultuuri tunnusteks on vibuküttide hädatarviliku relvastuse hulka kuuluvad sarvest või kiltkivist käe- ja põidlakaitseplaadid ning kaunisti kellukese- või lehtrikujuliselt vormitud, kolmnurkade, nurkmustrite ja siksakvöötidega ilustatud anumad.

Nende vormide teket peetakse eelkeraamiliseks: töödeldud ja leotatud nahka venitati pikema aja jooksul selle külge kinnitatud kividega. Sel viisil kuju saanud anumad kuivatati, kõvastati ja lõigati õigeks.

Eelkeraamiliste anumate teise vormi moodustavad punutud nahkpeekrid, mis on eriti tuntud Nuubia—Egiptuse aladelt. Nende tüüpilist maalingut jäljendati hiljem Egiptuse dünastiaeelsetel anumatel, mille kilde leiti ka Knossoses.

Kolmandaks eelkeraamiliste anumate kujuks on mitmesuguste kõrvitsavormide kõrval jaanalinnunumunad, millele on tehtud suu-ava ja jalg.

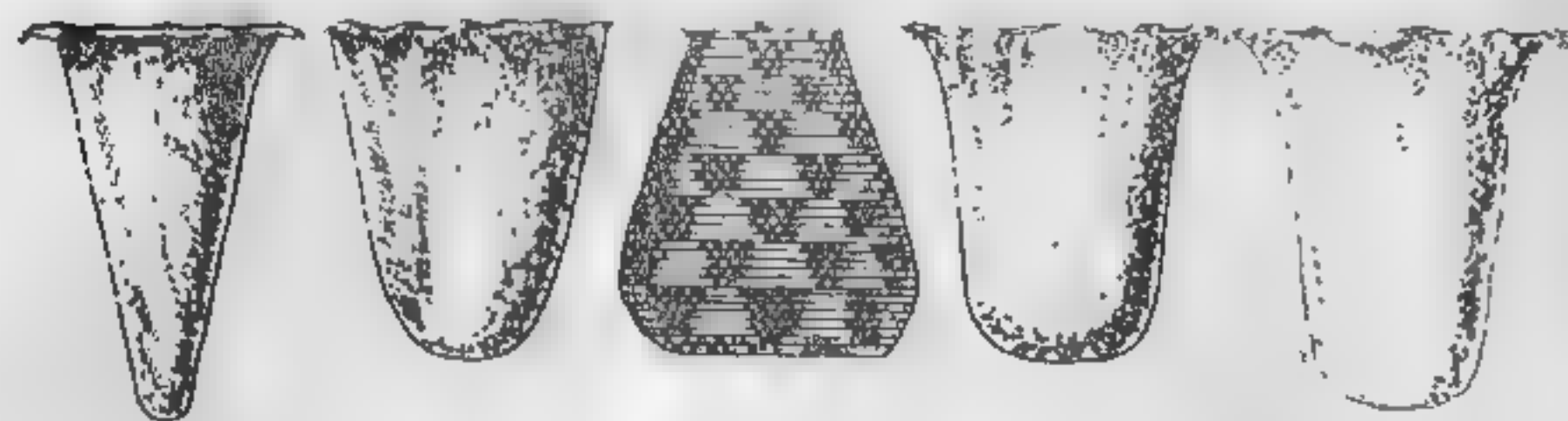
Viimaseid leidis Schliemann juba Mükeenest. Anumate algkujuna aimati neid keraamikas üha järele.

Kui kellpeekrite kultuuri kandjad ilmusid Kreetale, Reini äärde ja Jüütimaale, töid nad endaga kaasa esemeid neis piirkondades seni tundmatust materjalist — vasest nooleotsi, kirveid ja pistodasid. Surnutele andsid nad megaliitkalmetesse kaasa vasktraadirulle, uue ajastu kuulutajaid, märke tohutust tsivilisatsioonilisest murrangust, mis 500 000 aastat kestnud kivi-aja järel¹ kuulutas metalli võidukäiku maailmas.

Sellel vase esmasel esinemisajal (halkoliitikum = vasekiviaeg) kellpeekrite kultuuri kandjate juures Euroopas andis Kreekas ja seejärel ka Kreetal endast märku kolmas kultuurimõjude hoovus. Tol korral tuli see põhjast, Kesk-Euroopa paelkeraamika piirkonnast.

Paelkeraamika kultuur hõlmas hämmastavalt ühtlaselt laiu

¹ Kiviriistu kasutas juba *Homo habilis* Aafrikas ümarguselt 2,6 miljonit aastat tagasi. (Tõlk.)

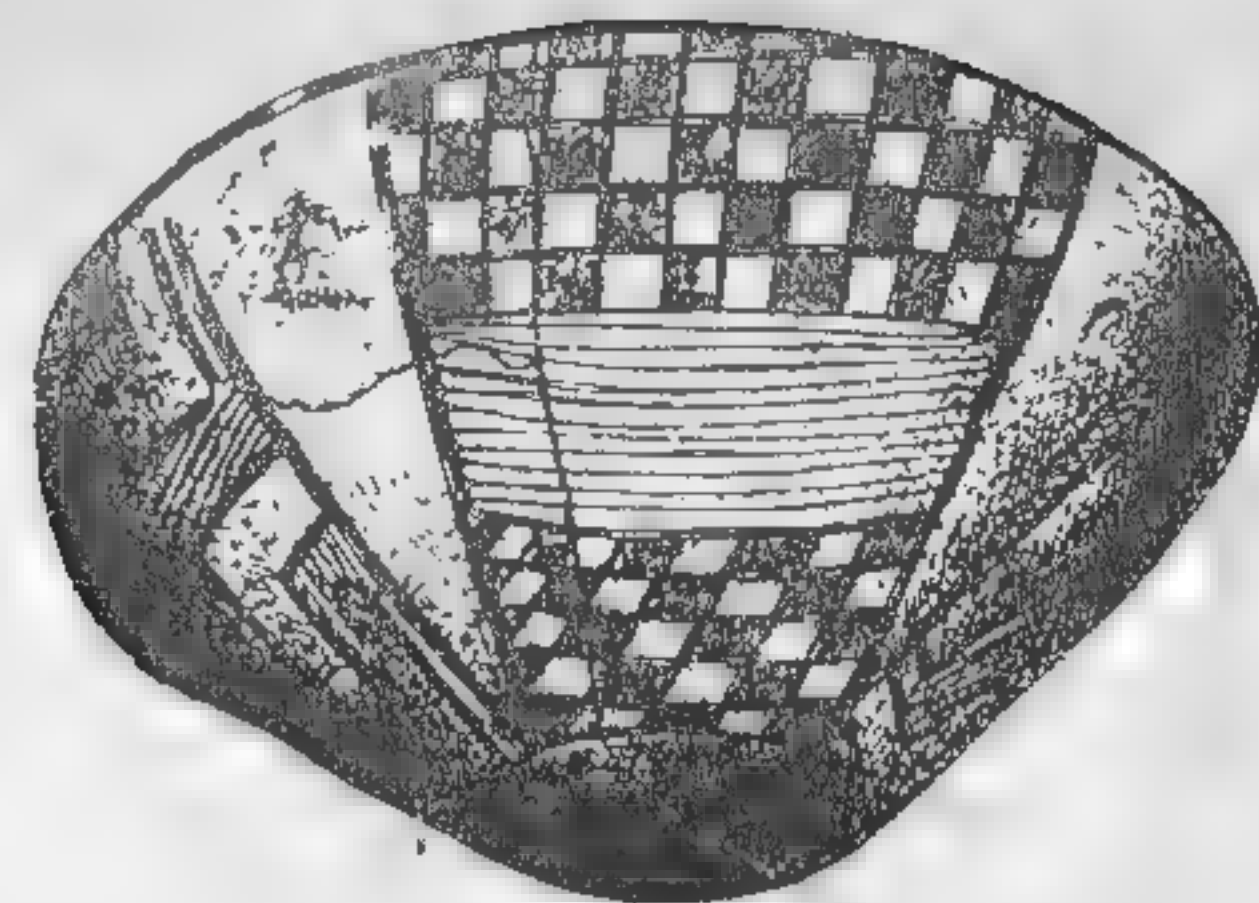

Eelkeraamiliste anumate algvormid. Ülal: lehtri- ja kellukesekujulised nahk-anumad. Ülal keskel: gasellinahast punutud anum (Aafrika). All: jaanalinnumunaanumad (Mükeene)

alasid Belgiast Poolani, Magdeburgi tasandikult kuni Loode-Ungarini. See oli maaviljeluskultuur ja eelistas seepärast häid lössialasid, vastupidi Ees-Aasia kultuurihoovusele pooldas aga küla tüüpi eluviisi. Paelkeraamikud kaunistasid oma vaipu, tekstiile ja anumaid spiraalide ja meandritega, mis on selgesti nähtavad tolle aja savikujudel. Sellelaadsed paelakujuliselt järjestatud mustrid ja spiraalmotiivid olid seni olnud Vahemere idaosas ja Väike-Aasias tundmatud.

Seitsmekümne aasta eest tehtud esimestest kaevamistest peale kannab Kreeka neoliitiline kultuur Tessaalias Volose lähedal paikneva varemetekünka (*magula*) nime: räägitakse Sesklo kultuurist ja, nagu teeb F. Matz, võib seda nimetust laiemas mõttes tarvitada ka samaaegsete asulakihtide kohta ülejäänud Kreekas, kui ei eelistata selle tähistamist neoliitikumi A-astmena.

2500. aasta paiku e. m. a. ilmutasid lõunapoolsete paelkeraamikute rühmad Doonau piirkonnas ja eriti Transilvaanias tugevaid ekspansioonitaotlusi Kreekamaa ja Egeuse piirkonna su-

Anum Dimini kihist Tessaalias

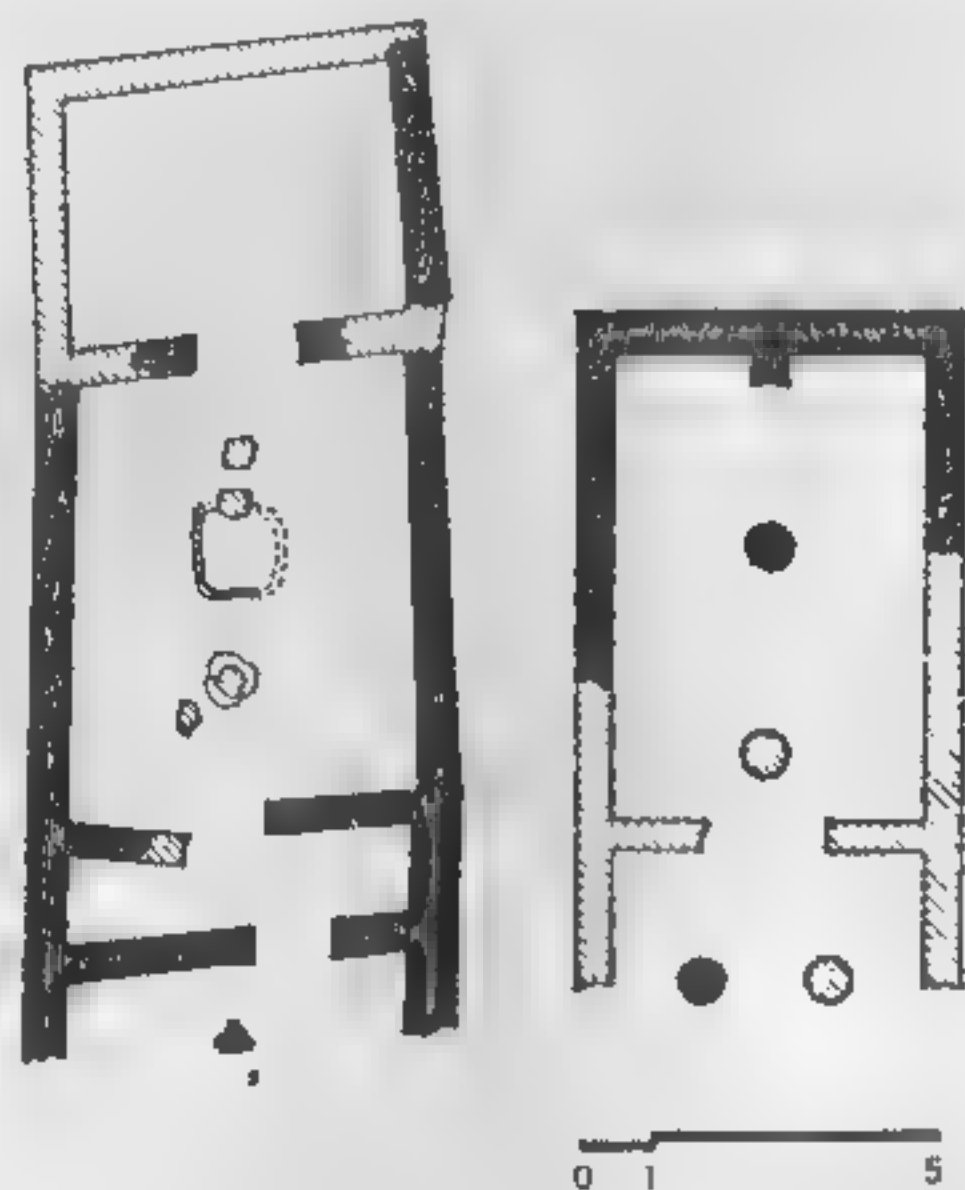
nas. Tolle rahutu ajastu leide Hellases nimetatakse nende esimese leiukoha Dimini järgi (neoliitikumi B-aste) Tessaalias. Dimini asula kindlustati — nähtavasti lambatara igivana eeskujuga järgi — mitmete kiviplaadidest üleslaotud ringmüüridega. Need on üldse vanimad tõestatavad kaitserajatised selles piirkonnas, mis tunnistavad, et põhjast tulnud paelkeraamikute sisseränne Dimini kultuuri hilisfaasil ei toimunud takistuseta.

2400. aasta ümber e. m. a. jõudsid uued paelkeraamikud Bosniast ja Edela-Ungarist Küklaadidele ja kodustasid sealgi neile iseloomuliku spiraal- ja meanderornamendi. Need kaunistuselemendid omandasid peagi suure tähtsuse minose kunstile.

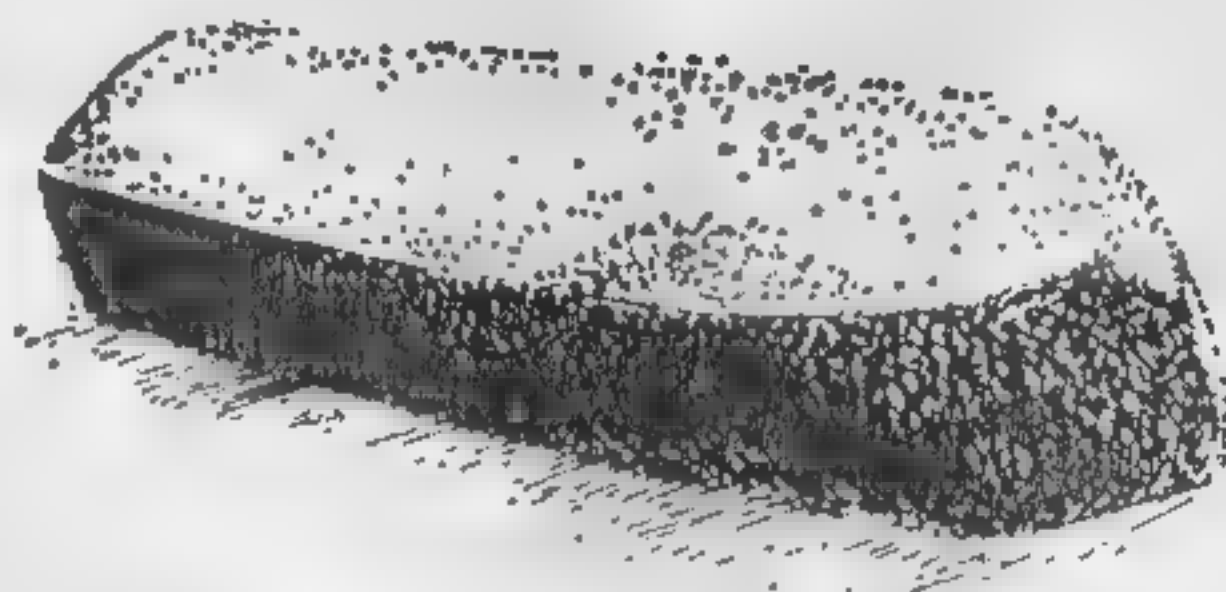
Tessaalias kohtame nüüd surnute põletamise jälgi, kuna Kreetast kuni Lõuna-Kreekani on ülekaalus perekondade kuppelhauad, savimõrdiga seotud tahutud kivide eenduvatest kihtidest suured rotundid, mis üksikjuhtudel on kasutusel olnud rohkem kui 500 aasta kestel, nagu võib tõestada.

Enamasti täisnurksed majad varustati tugevate tugisammas-tega, mis ulatusid seinast esile ja kandsid katusepalke.

Selle Anatoolia mõjutustega majavormi (Hacilar I/II) ja traditsiooniliste ümarhüttide kõrval tundis juba Sesklo kultuur varasemaid Egeuse piirkonna megaronmaju. Need koosnevad täisnurksest ruumist, mille sissekäik on kitsamal küljel ja selle ees asub kahest postist kantud lahtine eeskoda. Matzi järgi on see tüüp omane Ees-Aasiale, on aga siin omandanud erilise ilme tänu lahtisele postidega eeskojale või esileulatuva, lähtiste müüri-riistega piilarilaadselt kujundatud külgliseintele või koos mõlemaga. Seda megaronitüüpi ehitati kogu pronksiaja jooksul Vahemere- ja Egeuse mere rannikualadel.

Megaronmaja (põhiplaan)

Saapaliistukujuline kirves

mere idaosas (Beycesultan, Jericho), sellel oli oma osa nii Mückeene kui ka Vara-Kreeka arhitektuuris ja see muutus lõpuks klassikalise templi oluliseks elemendiks.

Sisepõletatud tempelmustriga tumehalli keraamika kõrvale ilmus nüüd ka mitmevärviline keraamika heledate värvidega tumedal põhjal. Tessaalias sai tavalisemaks tööriistaks kiilukujuline kivist kirves — saapaliistkirves, Kreetal jäi see tundmatuks. Relvana oli laialt levinud ling.

KULTUSESARV JA KAKSIKKIRVES

Suurte paleede ehitamisele eelnenud aega Kreetal nimetame varaminose perioodiks. See hõlmab põhiliselt vase-kiviaja ja vanema pronksiaja.

Vase-kiviajast on Kreetalt leitud üksikute vasest tööriistade ja pistodade kõrval mitmeid kunstipäraselt töödeldud kuld- ja hõbeanumaid, mis pärinevad Küklaadidelt.

Lähenes metalliajastu ja murdis endale vastupandamatult teed koos vase ja tina sulami — kõva pronksi leiutamise.

Marinatos on pidanud varaminose perioodi kestuseks 600 aastat, nimelt ajavahemikku 2800—2200 e.m.a., kuna teised uurijad paigutavad selle aega 2700—2000 e.m.a.

Umbes samal ajal või veidi hiljem tekkisid aga ka Vahemere-maade idaosas teistes piirkondades kindlaimelised kultuurid, mis olid nähtavasti omavahel suguluses. Olgu siin nimetatud pärast aastat 2400 tekkinud hellase kultuur Kreeka mandril ja küklaadi kultuur Egeuse mere saartel. Kreeka arheoloog N. Platon arvab nende kultuuride hulka, millistega varaminose perioodi Kreetal olid ulatuslikud kokkupuuted, ka Trooja kultuuri, mille keskus Trooja asus Väike-Aasias.

Teadus püüab praegu selgitada nende kultuurikeskuste kokkupuuteid ja seoseid, kusjuures erilist tähelepanu pühendatakse varaminose ja küklaadi kultuuri tihedale suhtele.

Varaminose kultuur levis üle kogu Kreeta, kuid tihedaim oli asustus Ida-Kreetal ja suure Mesara tasandiku ümber.

Uleminekul vase-pronksiajalt pronksiajale esines Kreetal esialgu vähe uut. Pronks oli veel üpris harukordne. Mandril ei kasutanud inimesed üldse veel uut metalli ning asusid seega endiselt kiviaja arengutasemel.

Varsti pärast aastat 2500 võib aga Kreetal täheldada hoogsat majandushüppe tõusu. Saare elanikel olid elavad sidemed Egiptuse, Küprose ja Süüriaga. Veel elavam oli nende suhtlemine Anatoolia ja Küklaadidega.

Vahemere idaosas kujunes vanemal pronksiajal välja kultuuri ja majanduse ühendus, milles Kreeta etendas Väike-Aasia, Küklaadide ja Kreeka mandri kõrval võrdväärset, niisil veel sugugi mitte juhtivat osa.

Otsustavad impulsid lähtusid tollal Mesopotaamiast. Siin

tekkisid selsamal ajal juba paljud võimsate kindlustusmüüridega linnad. Jõgedevahelisel maal, uuesti õitsele puhkeva sumeri kultuuri keskuses ja Egiptuses algas dünastiate ajastu. Nüüdsest peale kuuleme järjepidevatest kuningate põlvkondadest, kes asustasid esimesed suured maailmariigid. Arvukaks muutusid monumentaalehitused, niisutus- ja tammisüsteemid, raidkujud ning kiilkirjas või hieroglüüfidega raidkirjad (pealiskirjad).

Kaua peeti muistse Kreeka inimesi enne Ateena õitsengut veel täiesti primitiivseteks. Kuid sellised kujutlused ei vasta tõsi- asjadele, mida arheoloogia on meile vahendanud viimastel aastakümnetel: tollal osati juba kirjutada, lugeda ja erinevaid arvutusi teha, kuigi eriti Pylose savitahvlikestel esineb veel mitmesuguseid arvutusvigu. Opiti abstraktselt mõtlema ja seadusi andma, peagi suudeti ehitada linnu, veejuhtmeid, tänavaid, võlve ja kivisildu. Jõuti sügavate religioossete ja moraalsete arusaamadeni, arendati kunsti ja kirjandust ning oldi uhked intellektuaalsete võimete arengu üle. Urukagina Lagašist, Sargon Akkadist, vaarao Cheops (Chufu) ja veidi hiljem Hammurabi on meile tuntud esimesed suured ajaloolised isiksused, kes mõjustasid otsustavalt oma ajastu kultuuri.

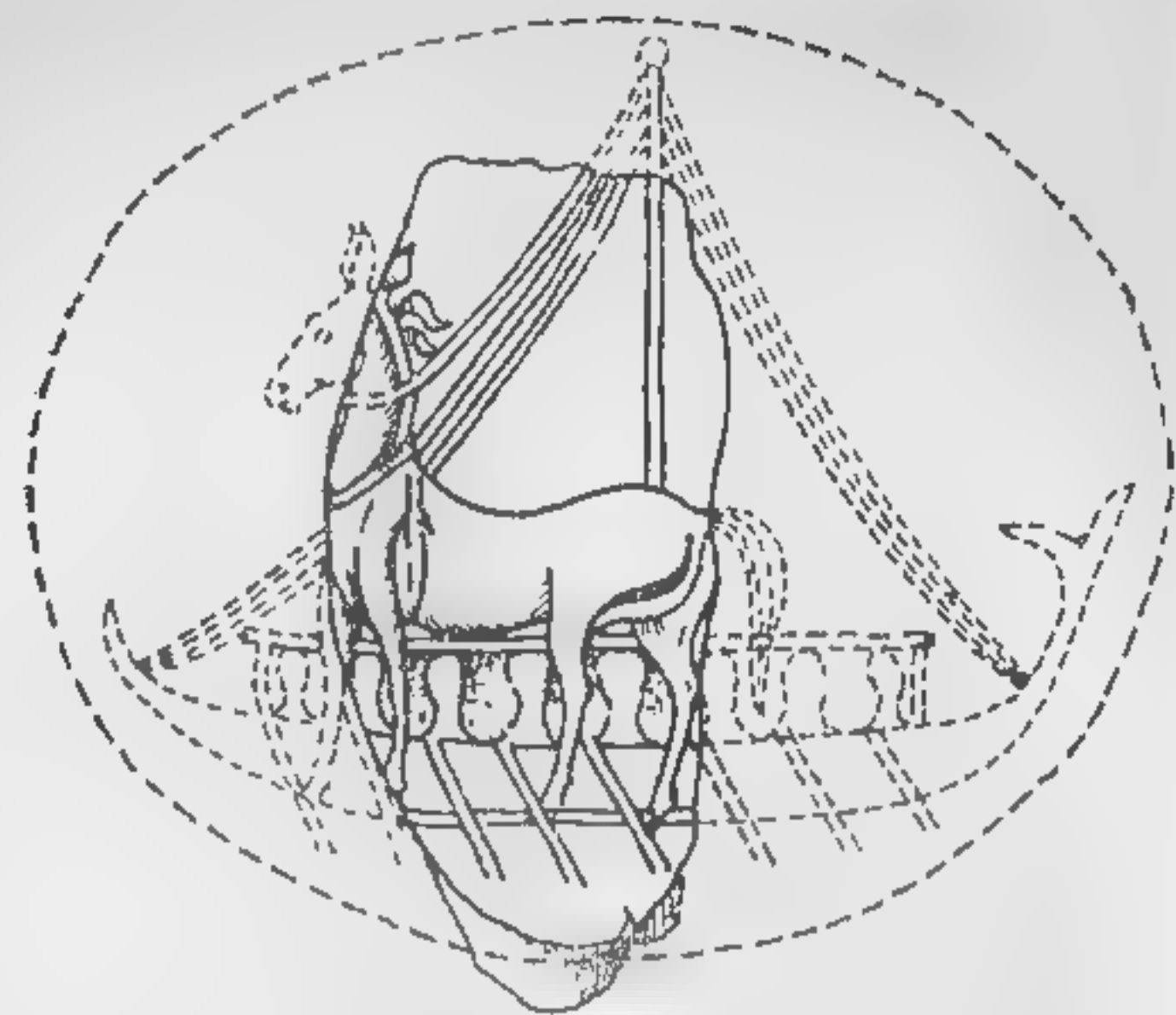
Milline oli olukord samal ajal Egeuse piirkonnas? Põhjust tulnud paelkeraamikute rännete ja sissetungide raugedes algas idapoolses Vahemere piirkonnas alates III aastatuhande keskpaigast paiksete maaviljeluskultuuride kindlustumine. See tõi endaga kaasa suurema kultuurilise sõltumatuse ning Egeuse saarte, Mesopotaamia ja Süüria vastastikuste suhete järkjärgulise lõppemise, nii et Eufrati ääres õitsele puhkev sumeri kultuur asus omaenda teele.

Egeuse-Anatoolia kultuuriprovinci linnalisteks keskusteks kujunesid — niipalju kui teame seda praegu tänu kaevamistele — Trooja, Beycesultan Meanderi ülemjooksul, Phylacopi Melosel ja Knossos Kreetal. Vähem tähtsaks jäi Lerna Argolises.

Määrav selle piirkonna kultuurilisele tõusule ja majanduslikule õitsengule oli kahtlemata arenev metallurgia. Viimasele pakkusid soodsaid eeldusi kulla-, hõbeda-, vase- ja tinamaardlad Ees-Aasia mäestikutoonis ja Küprosel.

Niisama suure tähtsusega tormilisele arengule oli aga ka Jõgedevahelise maa pärand — kunstliku niisutuse tehnika. Kanalite kaevamine ja tammide ehitamine võimaldasid maad intensiivselt kasutada. Sellest tingituna paranes rahvastiku elulaad. Aja jooksul muutus inimeste kehaehitus tugevamaks, nende eluiga pikemaks. Leitud luustike juures avalduvad ainult harva veel toiduainete puudusest tingitud haigused. Egiptuses demonstreerivad esijoones I dünastia tiniitidest kuningate hauad meile kujukalt maa heaolu.

Kiviaja lõpust peale kasvatati nisu ja otra, samuti datleid, vilgi- ja viinamarju, oliive, seesamit ja lina. Kasvatati juba sibulaid, lehtsalatit, kõrvitsaid, meloneid, põldube ja herneid,

Hobuse transportimine laeval. Rekonstrueeritud savipitsat Knossosist

lisaks mitut liiki vürtse. Tolleaegsed sordid ei erinenud oluliselt meie praegustest aiataimedest.

Nende suurepäraste aretussaavutuste eelduseks oli vesi. Puu- ja juurviljade kultiveerimine ja areng kui üks inimeste elu- ja saavutuse Ees-Idas on mõeldamatu ilma samaaegse niisutusvõimaluste arenguta. Alles tänu sellele võisid laiemad elanike ringid hakata kasutama neid taimeliike. Ka Kreekas ja Anatoolias poleks võimalik olnud kasvatada enamikku juurviljaliike ilma piisava kunstliku niisutusega.

Kuid kõik sellega seostuvad probleemid lahendati. Kätesaadava toidu tohutu juurdekasv ja rikkalikkus peegeldub inimeste keskmise kasvu silmatorkavas suurenemises, kui võrrelda neoliitikumi vanema pronksiajaga.

Toiduainete tootmise kasv elavdas ka meritsi vahetust ja kaubitsemist. Merekaubanduse tähtsuse tõusu Küklaadide kultuuris võime järeldada äkki ilmuvast suurest hulgast laevakujutistest pitsatkividel, anumatel ja savist hauapanustel. Pais- ja tõkettammide ehitamise ning niisutuskanalite kaevamise, eriti aga kunagi ehitatud elulise tähtsusega niisutussüsteemide hädavajaliku korrashoiu vältimatuks tulemuseks oli korrastatud kogukond. Seejuures oli tegemist uue sotsiaalse liigestuse algatega

veel enne riikide ja klassiühiskonna teket. Ilma tööde mis tahes organisatsiooni ja järelevalveta oleksid kanalid ja kaevud peagi ummistunud, tõkkesammid ja paisutusseadmed üpris ruttu murdunud. Iga tavalisest kõrgem kevadine tõusuvesi, iga ootamatu tugev vihmavaling mägedes või jõgede lätteil võis endaga kaasa tuua põlluharimispiirkondade ulatusliku laostumise, kui poleks võinud loota tammiehitistele. Teiselt poolt oleks samuti hävinut tähendanud tulemata jäänud vihm, mille tagajärjeks võis olla näljahäda ja epideemiad. Lõppematu võitlus jõgede üleujutuste ja põua vastu oli Mesopotaamias kahtlemata palju hädavajalikum kui Egiptuses või Kreetal.

Niisutuskanalite kaevamine, paisude ehitamine ja korrashoid, samuti ka alaliste veeõiguslike tülide lahendamine linnade, külade ja inimrühmade vahel olid tegurid, mis nõudsid siingi, nagu oletas Albright, elu tagamise vältimatu tingimusena autoritaarse kogukonna olemasolu. Nii saab mõistetakse, miks leiame vanimaid organiseeritud kogukondi Hiinas, Eufrati ja Tigriise vahel ning Niiluse ääres. Esialgu pidid töötama koos mitmed perekonnad, siis kogu küla ja lõpuks külade rühmad, et ühelt poolt ohjeldada jõgesid tammidega, teiselt poolt aga niisutada laialt hargneva kanalitesüsteemi abil põuast ohustatud viljakat põllumaad.

Kreetal muutus süvakaevude ja veejuhtmete ehitamine hädavajalikuks, et juhtida allikavett mägedest tasandikule. Üksikutele perekondadele ei olnud ka jõukohane sadamarajatiste püstitamine seoses üha ulatuslikumaks muutuva merekaubandusega. Nii seisavad Kreetal ja Küklaadid vanemal pronksiajal üleminekul linnalise kultuuri arenguastmele, mis lubab tõdeda juba seadusega reguleeritud suhteid. Esialgu paneb end maksma väikelinnaline asulavorm täis virka ettevõtlikkust — õitsva käsitöö, innuka kaubanduse ja kaugele ulatuva meresõidu väike maailm. Peale Kreetal tõi meresõit eriti Küklaadidele tänu nende keskele asendile Egeuse meres jõukuse, milleni hiljem kunagi ei jõutud. Kreetal tegi alles esimesi samme oma meredevalitseja osas ning ümberkaudsete mannermaade elanikudki ei olnud eriti head meresõitjad. Nii said Küklaadide asukad aru neile avanenud suurtest võimalustest ja haarasid merekaubanduse oma kätte. Praegugi hämmastab meid visadus ja hoog, millega nad asusid laevu ehitama. Nad transportisid Kreetal ja Kreetal sadamaisse Küprose metalli, viisid ehituspuitu kõrvalistele saartele ning eksportisid oma kodusaarte obsidiaani, marmorit, veini ja ehteid kuni Sitsiilia ja Dalmaatsiani. Ammu enne ahhailasi, foiniiklasi ja kreeklasi võtsid nende paljuaerulised laevad kasutusele mereteed Itaaliasse, Hispaaniasse ja Baleaaridele. Uued leiud lubavad oletada, et juba siin peituvad keskminose perioodil laialt välja ehitatud kaubanduskolooniate ja faktooriade võrgu alged. Viimased rajati tollaste valitsejate nõusolekul tähtsamate linnade eeslinnades ja sadamakvartalites.

Üksikleitud Kreetal ja Küklaadidel vastavad siin lühidalt visandatud kultuuriajaloolistele arengujoontele.

Kreetal majadel olid nüüd juba tihti kõvad põrandad ja krohvitud, osalt isegi maalitud seinad, kusjuures armastatuim värvitoon on olnud veneetsia punane.

Mandril ja Väike-Aasias kindlustati alates varasest metalliajast liiklussoodsaiks kohtades paiknevaid väikesi asulaid nagu linnuseid ja need võisid olla vürstide residentsid.

Keraamika olid endiselt valitsevad nokktassid ja putkega kannud; nende kõrval leidub kõrge jalaga karikalaadseid jooginõusid (pyrgose stiil). Mustal savil paiknevate läikmustrite kõrval hakkavad levima kollase ja naha värvi pealispinnaga nõud, mis illustreeritud punaste mustritega. Sinclair Hood näeb selles kaunistusmaneeris kõrvitsate imitatsiooni.

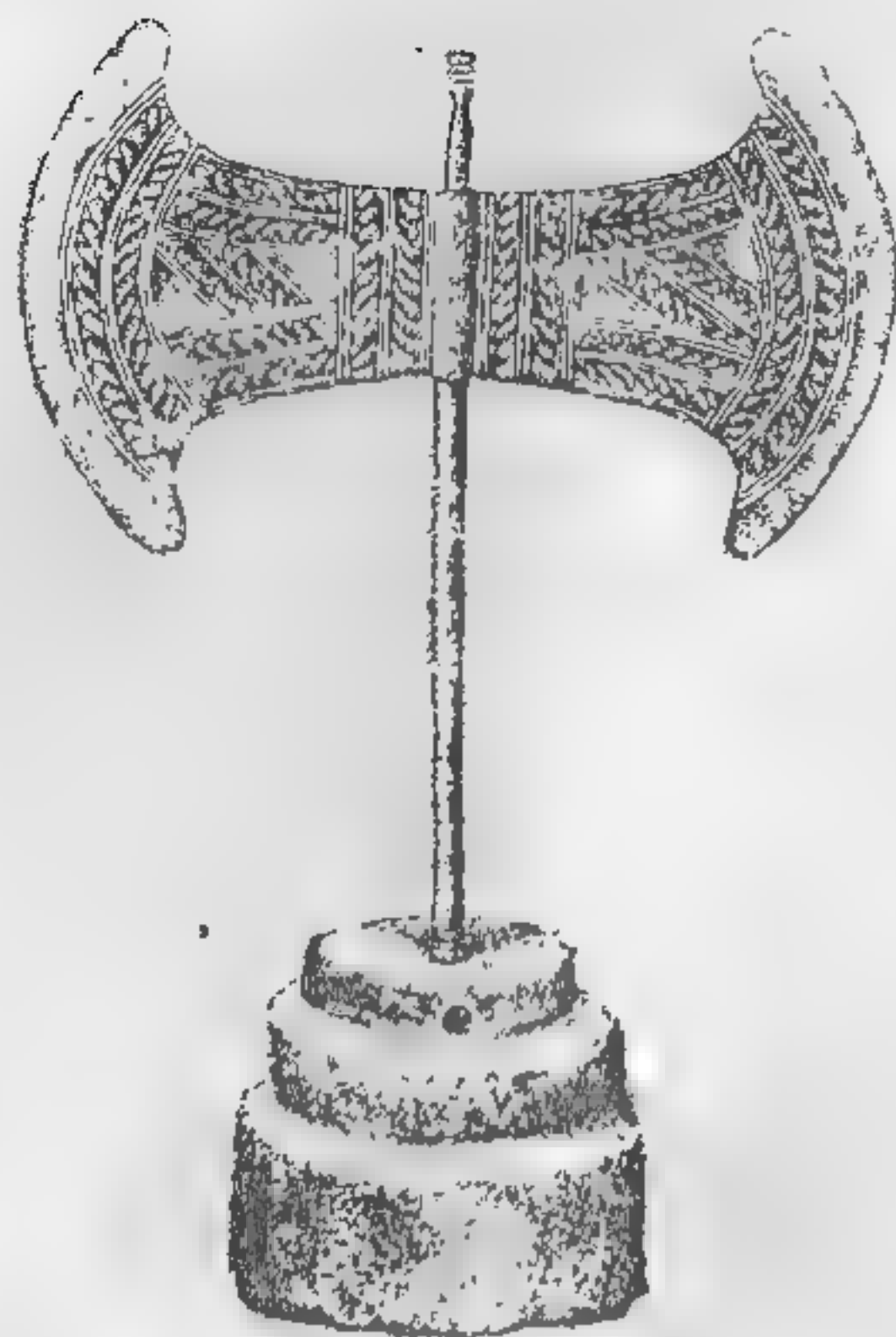
Iseäranis arenenud varaminose ajajärgul (varaminos II) on Vassiliki keraamika «teekannude» ja «nokk-kannude» tume lakk-põhi kaunistatud heleda laikmustriga (*mottled ware*). Marina-tos selgitab selle põletatud mustri valmistamistehnikat järgnevalt. Nõude tume värvikate, mis vastas mandri «alglakile», muutus ahjus ebaühtlase põletuse tõttu tümepruuniks, helekollaseks ja punakaks. Lakitud pinna osalise kinnikatmisega saavutati edasisel põletamisel juhuslikud või ka ettearvestatud mustrid, mida võiks nimetada abstraktse kunsti vanimaiks teerajajaks. Alles pottsepaahjus põletamisel tekkiv õrn värvuskiht mõjub lakilaadselt, ei ole aga ehtne lakk, kuigi on andnud sellele põletustehnikale nime.

Üha sagedamini maaliti vaase. Suurenes mustrite hulk: sirgjoonte kõrval ilmusid nüüd meander- ja spiraalmotiivid. Sellest ajast pärinevad ka esimesed kahesangalised amforad.

Varaminose ajajärgu lõpul (varaminos III) tekkis uus maalimistehnika, mida võib vaadelda kui keskminose perioodi kamarese stiili eelkäijat. Tumedale põhjale maaliti elevandiluu-taolise või kollase värvitooniga rohmakad mustrid. Eriti kauneid eksemplare neist «hele tumedal stiilis» nõudest on Bode Muuseumis Berliinis.

Keraamiliste vaaside kõrval esinevad kogu varaminose perioodil eriti Ida-Kreetas ja mõnel Küklaadidest kunstipärased nõud kirjust kivist. Taoliste kivivaaside valmistamistehnikat olid kreetalased õppinud nähtavasti egiptlastelt, kellelt nad esialgu ka veel valmis kivinõusid sisse tõid. Import asendus üha enam kohaliku toodanguga, kusjuures töödeldi Kreetal lubjakivigroottidest pärit viirulist marmorit, peeneteralisi lubjakive ja kirjuid stalaktiiditükke. Minose kiviraiderid kasutasid kivimi tekstuuri osavalt ära kunstipäraste efektide saavutamiseks.

Elutingimuste turvalisuse kasv Kreetal ja Küklaadidel peegeldub kullassepakunsti edenemises. Pronksist tööriistad, anumad ja pistodad säilitasid veel edaspidigi lihtsa ja tagasihoidliku kuju. Seevastu kuldehted, nagu Mohlosest (Ida-Kreetal) ja

Kullast kaksikkirves Arkalochóri koopast Kreetal

Mesara tasandiku suurtest ümarkalmetest — *tholos*'test leitud haprad lilled, lehed ja loomripatsid ilmutavad imetlusväärset peenust ja elegantsi, mis juba sellel varasel ajal annavad tunnistust kreetalaste erakordselt arenenud huvist hoolitsetud välismuse vastu.

Samaaegsed kulla-aarded Troojast (Trooja II) ja Poliochnist Lemnosel, mis tõendavad jõukuse kasvu neiski piirkondades, ületavad Kreeta leiud küll hulga ja kaalu, mitte aga kõrgekvaliteedilise vormiilu ja väljendusjõu poolest. Kreeta kulla-aarete eelkäijana võime võrdluseks tuua ainult Uri kuningahaudade ehted, eriti kuninganna Šubadi kulddiadeemi, samuti ka oivalised leiud Alaca Hüyükist.

Esmakordselt ilmuvad nüüd Kreetal ka mõistatuslikud ülespoole sirutuvate kaksikkirveste ja kultuslike sõnnisarvede mär-

gid. Mõlemale tähisele oli minoslase kultuuris ja religioonis olnud saanud eriline tähendus. Vastupidi teistele Vahemere-
maade rahvastele paistab, et minose religioonile olid tundmatud nii omaette templid kui ka suured kultusekujud, nii jumaluse reljeefid kui ka monumentaalsed kujutised. Siiski leidub paleedes mõningaid kõrvalruume, millel oli ilmselt kultuslik otstarve ja kuhu olid püstitatud ka väikesed kultusekujud. Nii leidis John Caskey Keose saarel väikese minose kultusekuju veel püsti seisvana, nagu see oli rusude alla mattunud Santorini purske ajal. Arheoloogilised leiud osutavad, et kreetalased on austanud oma jumalust peaaesjalikult lahtise taeva all pühades hiites, mäetipudel ja kultusekoobastes. Taolistes kohtades on arheoloogid leidnud rikkalikke ohvriande miniatuurkunstiesemete näol — kullast kaksikkirveid, sõnnipäid, arvatavasti jumalusi kujutavaid v- ja marmoriidoleid ja kultuslike motiividega pitsatkive. Matz arvab, et jumaluse anumiseks ja palvetamiseks kasutati ka suuri p- adtreppe paleefassaadide eriti mõjuvalt kujundatud osade

Juba Evans, hiljem ka Nilsson ja Marinatos on olnud arvamisel, et minoslased austasid pühi puid ja sambaid. Kuid me ei või veel kindlalt öelda, kas usuti jumalust ennast viibivat pühades puudes või muutusid puud ainult jumaluse läheduse ja koha pühaduse sümboliks, umbes nagu küpressid praegustel Kreeka kalmistutel.

Kaksikkirves ja sõnnisarved on minose kultuse tuntuimad, aga — nagu tabavalt märgib Marinatos — mitte just arusaadavamad sümbolid. Kahtlemata tähistavad need vahetevahel jumalust ennast, kaugelt sagedamini aga ainult teatud koha pühadust.

Leiud tervikuna võimaldavad pidada tõenäoliseks, et Kreetal austati peajumalana emajumalust. Ohvriandide ja iidolite laad osutab iseloomult maajumalannale, niisiis maalähedastele joontele tema olemuses. Kreeta ja Küklaadide rituaalsete hauapanuste kokkulangemine lubab oletada vastava kultuse olemasolu ka Kreeka mandril ja Väike-Aasias, kindlad leiud seni siiski puuduvad.

Kreetal, ainult siin Vahemere idaosas ja Väike-Aasia piirkonnas, on juba varasel pronksiajal tõendeid ema- ja maajumaluse seose kohta sõnnikujuga. Nähtavasti on emajumalanna algusest peale puudunud meespartner. See ahvatles oletama meespartnerit sõnni või sõnnjumaluse näol, kuid juba Nilsson lükkas selle oletuse veenvalt ümber. Minose sõnnikujutluse mitmekülgne ja miniatuurteostest rikas ajalugu annab pigemini alust oletada, et sõnni kui ohvriloomna kultuslik tähendus viitab tema teisejärgulisele osale emajumalanna suhtes. Matz arvab niisamuti kui E. O. James, et sureva või lövi poolt lõhki rebitud sõnni arvukad kujutused peavad väljendama seda, kuidas «Suure ema» jumalik võim võidutseb sõnni kui tugevuse ja viljastamisjõu kehastuse

Preestrinna madudega. Fajansskuju Knossose, paleest 17. sajandist e.m.a.

üle. Edasi näeb Matz Mesara tasandiku *tholos*'te sõnnikujulistest annetusnõudes isegi juba sel varasel ajal tõendit kuulsatest sõnnimängudest, mille mõtteks arvas ta olevat ohvisõnni püüdmise jumalanna jaoks.

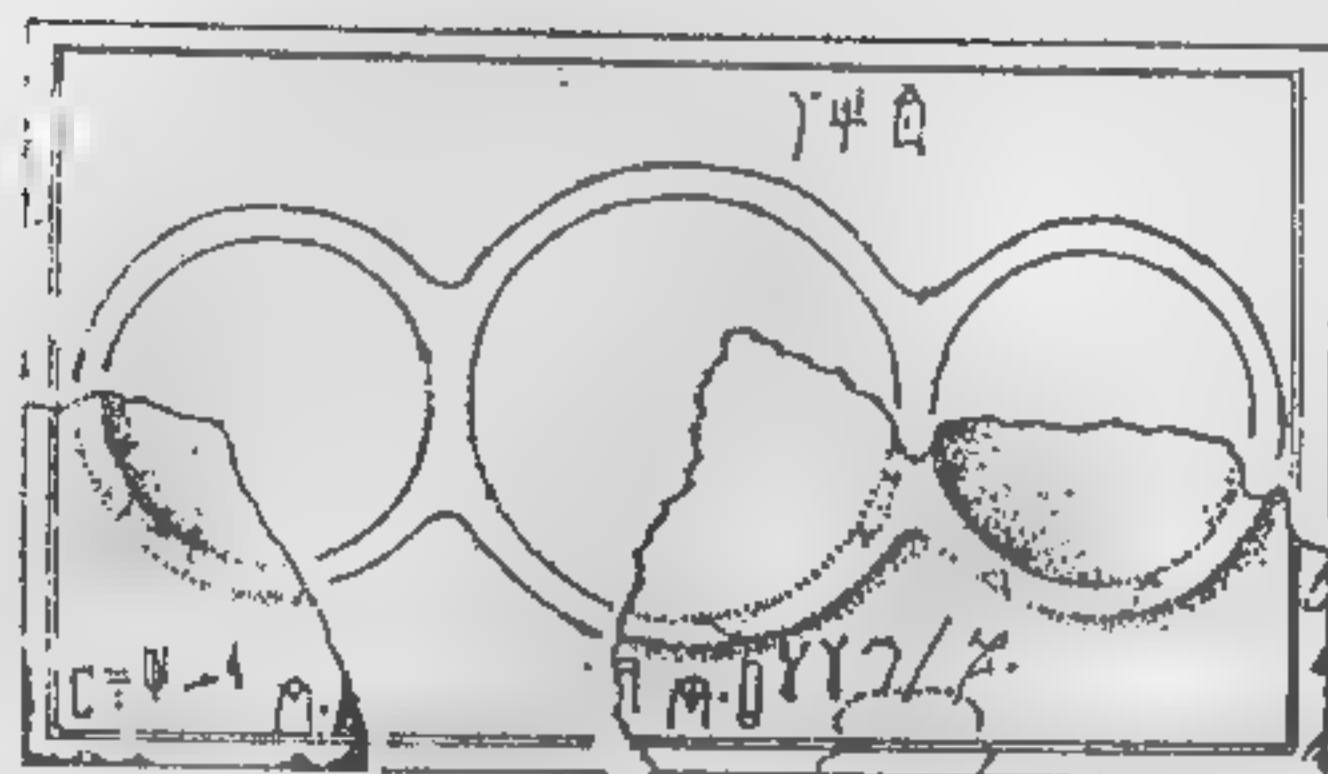
Igalahes on kindel, et kesksele emajumalannale alluval sõnnil oli Kreetal juba varaminose kultuses tähtis, kuigi meile praegu veel mitte täpsemalt määratletav funktsioon. Kõik uurijad on ükmeelsel arvamusel, et Kreeta kultuses ei austatud sõnnjumalust, vaid sõnni peeti ema- või maajumalanna ohvriloomaks või tema oluliseks tunnuseks. Vahemeremaade ja Ees-Aasia piirkonna sõnnjumal on varaminoslastele ainult eeskujuks olnud une ja omaenda kujutluse väljaarendamisel. Bachofen, James ja Thomson on seda asjaolu hoolikalt uurinud ja järgnevalt kirjeldanud jumalanna võim väljendub sõnni antiteetilises vahekorras jumalannaga, millel hoolimata sõnnikultuse sagedusest ja levikust Oriendis ja Kesk-Idas ei ole võrreldavaid paralleele ning milles just seetõttu paistab väljenduvat ehtne kreetaminose iseloom.

Väärtusteks, mida omas saare rahulik elanikkond, mida armastati, mille pärast muret tunti, olid perekond, väikesed põllud ja selle vajalikud veeallikad; loomakarjad, kellele paluti sigivust ja kaitset haiguste vastu; metsad, mäed ja meri, millesse suhtuti aukartusega; maavärinad, mille sügavustest puhkevaid jõude hirmusega kardeti. Seepärast on ka Marinatos ja Nilsson vaevalt vaimul teel, kui nad arvukaid naisjumaluse kujutusi tõlgendavad kui loodusjumalannat, kütitari ja loomade käskijannat, sest kujutatud jumalanna on ilmselt alati üks ja sama, ainult tema tunnused — tuvid, maod, relvad ja kultuseriistad — on erinevad.

Religioonisüsteemi kujunemine keskse maa- ja emajumaluse ümber Oriendis ja Kesk-Idas kiviaja lõpul on tõestatavalt tihedas seoses põlluharimise tekkimise ja levikuga. Sel ajal nihkuvad plaanile ja tõrjuvad jahimaagia välja lugupidamine maast kui eluandvast emast ja viljakust sümboliseeriva naiselikkuse printsipi austamine.

Need emajumalanna ümber kujunenud religioossed kujutelmad on Vahemeremaade VI ja V aastatuhande maaviljeluskultuurides tihedas seoses tähtsa sotsiaalse tendentsiga, mida armastatakse nimetada «matriarhaadiks» või «emaõiguseks». Seejuures ei ole tegemist printsibiiga, mis avaldus ainult õigussfääris, vaid siin võidab mehelikus kujutluse maailmas kaugeleulatuva autoriteedi looduse poolt inimsoole kaasa antud naiselikkus. Naiselikkuse mõju vaimses valdkonnas muutub tunduvalt tugevaks kui isaõiguslikult organiseeritud rahvaste juures. See ei puudutanud küll kunagi kõiki kultuurilisi vajadusi, küll aga kultuse, kunsti ja dekoratiivse kunsti ning pärimisõiguse valdkondi ja nii sotsiaalseid kui ka tähtsaid ühiskondlikke huve, mida me veel üksikasjalikumalt puudutame.

Hoiatada tuleb aga ka väärkujutluste eest, nagu oleks Muinas-Kreetas seoses emajumalannaga valitsenud naised. Loomulikult oli meessoost vürste ja ohvitseri, meremehi ja ehitusmeistreid, kaupmehi ja sportlasi, sest siin oli tegemist valdkondadega, mis ka emaõiguslikus ühiskonnas jäid oluliselt meessoole, kuigi tea-

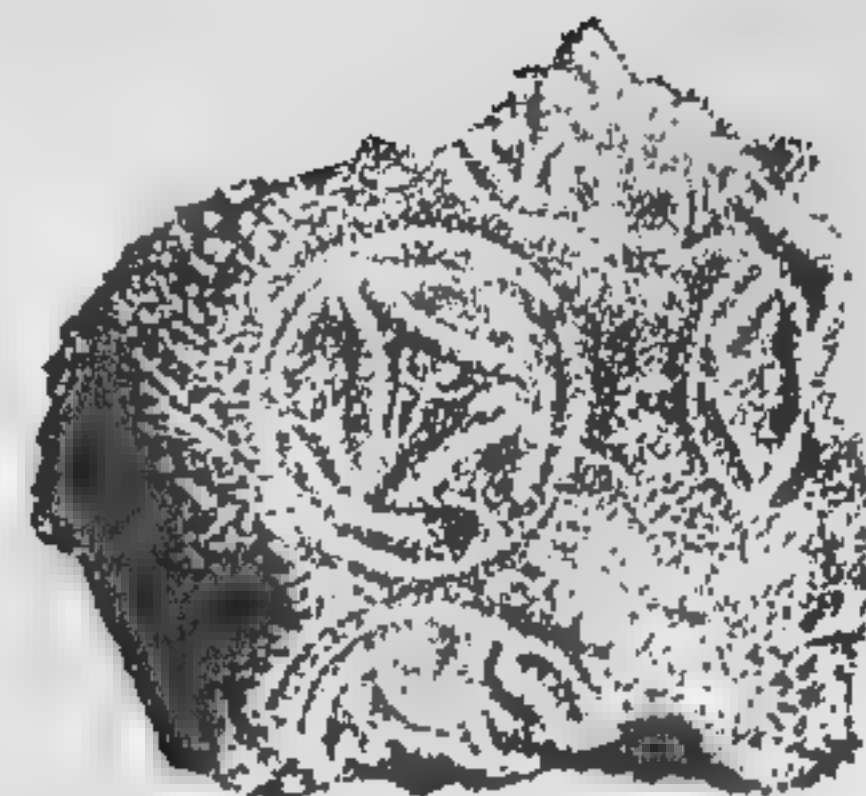
Ohvrilaud Psychro koopast

tud eranditega, mis lubasid näiteks meeste seas kujutada lühikestes rõivastes naissportlast. Millise ärevuse seevastu kutsusid esile esimesed naissportlased isaõiguslikus Kesk-Euroopas veel vähem kui 150 aasta eest!

Arutamata Kreeta ja teiste samaaegsete emaõiguslike ühiskondade sidemete üpris problemaatilisi ja veel uurimata üksikasju, olgu siin vähemalt vihjatud maa- ja emajumalanna kultuse ning matriarhaadi kaheldamatuile vastastikustele sotsiaalsele seostele.

Kreeta «suure jumalanna» nimi lineaarkirja A raidkirjade küll veel mitte kindla dešifreeringu järgi on «Pa-na-ty-na» ja «Di-k(?) -ty-na», kuna Psychro koopa kuulsa ohvrilaua kirjast loeb Palmer välja «Ja-sa-sa-ra-me», Platon' seevastu «K-ka-ka-la-ma» (akakallis).

Kreeta kunstis on jumalannat kujutatud väga mitmesugustes, vahel üpris poeetilistes stseenides. Ometi on meil veel vähe pidepunkte freskode, gemmipiltide ja steelide lõplikuks tõlgendamiseks. Tihti peab võtma appi luubi, et saada aru piltjutustustest ja kultusestseenidest, mis on kunstipäraselt sisse lõigatud väikestesse ehtekividesse või silinderpitsatite alusele. Enamiku kujutuste suurus on alla 3×4 sentimeetri. Kummalisel kombel on just need miniatuurkujutused pärandanud meile selle vähese, mida teame minosé ajajärgu argipäeva religioosest elust. Tõllu-

Pitsatijäljend Lernast (Korintose room)

religioosed ja kultuslikud kujutused saatsid oma kandjal kuld- ja kalliskiviehteina, neid kanti sõrmusena, rõngana kandmise küljes või nööri kaelas, nii et need olid alati käes, kui neid oli vaja pitsatemplina vajutada vaha- või savipitsatisse kirja, paki või savikruusi sulgemiseks.

Nende väikeste, esialgu savist, hilisemal ajal kullast ja poolväärisest pitsatite valmistamine kuulub varaminose tarbekunsti tähelepanuväärsemate saavutuste hulka. Tõuge selleks võis olla tulnud Oriendist.

Meie jaoks eriti rohkesti teateid andev on ilmne soov levida neid väikesi pildikesi «pitsatemplina» kõikjale. Leitud pitsat-klavide ja nende jäljendite suur arv osutab vilkale kaubitsemisele. Mõistetavast soovist saavutada hästi eristatav omapära, paigutati pitsatite ahtale põhjale esialgu ainult mõningaid jooni ja mustreid, hiljem üksikuid loomi ja sümboloid ning lõpuks terveid stseene, kus kujutati inimesi, loomi, lilli ja sümboloid koos esimeste kirjamärkidega. Eriti huvitavad on meie jaoks viimased. Templipildid tunduvad meile praegu ainult enam-vähem suvaliselt kokkupandud piltmõistatusena (vrd. joon. lk. 8). Vaevalt võib aga arvata, et nende kokkupanek oli suvaline. Vaevalt korra kultusestseeni Mükkeenest leitud kuldsõrmusel, mille kindlasti on valmistanud Kreeta kullassepp.

On suvi. Vilju täis puu all istub naeratav naine, lill juustes, oletatav jumalanna preestritar. Minoslanna ülakeha on paljas, tema pikka undrukut katab rikkalikult tikitud soomusmuster. Paremas käes hoiab ta kolme vartega mooninuppu, mis talle äsja on andnud pikas volangidega seelikus tütarlaps. Juurde astuvad veel kaks tütarlast, käes lilled — liiliad või lupiinid. Küllap võivad kolm tütarlast esindada tervet hulka rõõmsaid noori inimesi, keda ei saanud kujutada väikesel pitsatipinnal. On see laps, kes esiplaanil kihuhunniku otsa ronib, et lilli paremini üle anda? Teine laps korjab kingiks puu otsast vilju, et mitte tüh-

Kultusestseen kilpi kandva jumalannaga kuldsõrmusel
Mükeenest

jade kätega seista. Evans oletab, et stseen leiab aset kultusegroti ees ja tõlgendab kuut ebaselget kujundit vasakul serval loomakoljudena. Pildi keskel seisab jumaluse läheduse selgesti äratuntava sümbolina tugeva varre küljes kaksikkirves. Ülal on kujutatud päikest ja kuud, mida ülejäänud pildiväljast eraldavad lainelised jooned. Neid lainejooni — küllap võib neid pigem tõlgendada saart ümbritseva tormise mere horisondina kui vikerkaare või Linnuteena — kohtame ka mõnedel Kreeta freskodel; seal tähistavad erinevaid pildivälju erinevad värvipinnad. Ülal vasakul valvab kaksikkilbi ja odaga jumalanna. Samasuguses asendis tunneme teda juba maalitud lubjakivitahvliil Mükeenest. Seal on ta samuti puine ja jäik; nägu, käed ja jalad on värvitud valgeks, mis annab meile kindlalt teada, et on mõeldud naisolen-dit. Oma linna kaitsva relvastatud Pallas Athena eelkäijana võiks talle anda nime «Polias», linnusejumalanna, nagu on teinud ettepaneku G. Thomson. Thomson, kes on uurinud arvukaid kultuurilisi ühendusi kaerialaste, leleegide, lüükialaste, pelasgide ja minoslaste, niisiis Kreeka ja Egeuse piirkonna põliselanike vahel enne mükeenlaste sissetungi, on osutanud ka silmatorkavale sarnasusele teiste sama piirkonna matriarhaalsete jumalustega, eriti Efesose Artemisega. Sel juhul oleks «Polias» Efesose Diana eelkäija.

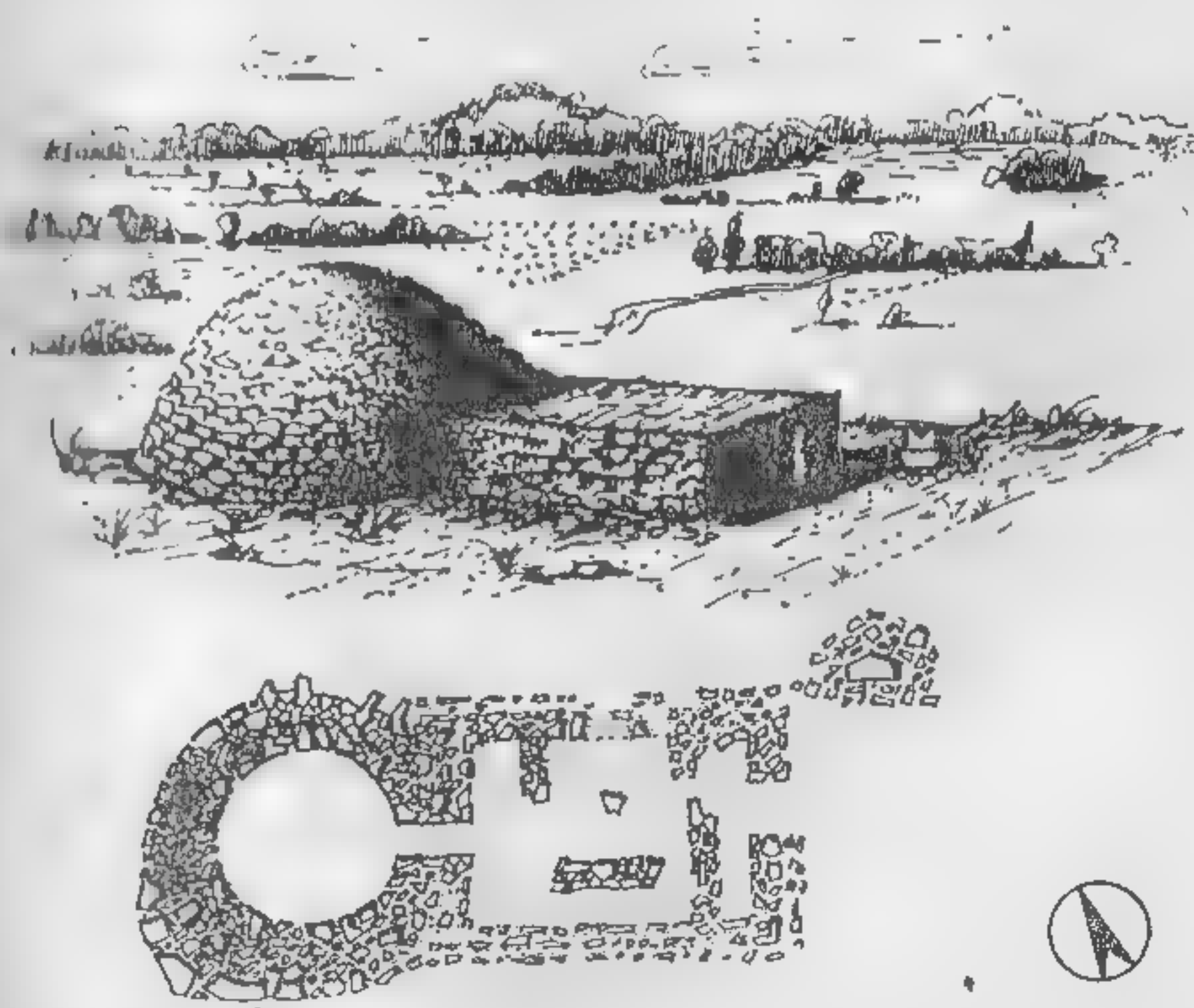
Mida aga võime neist piltidest kultusetoiingu enda tähenduse kohta välja lugeda?

Kaunite soengutega — täiesti vastupidi meie senistele kujutlustele varaajalooliste ajajärkude inimestest — astuvad pidurõivais pühendusandidega tütarlapsed pühale maa-alale. See on kõik, kuid ometi kujutab see täielikku, pildiks muutunud tänu-

tuulu heldelt kinkivale emalikule loodusele. Tänu T. B. L. Websteri vasematule tööle tunneme juba mitmeid laulukatkendeid mükeenese-minose maailmast, mis siiski alles väga palju hiljem meile tõi. Pilt kuldsõrmusel ütleb meile kindlalt, et juba tol ajal oli olemas selliseid hümne jumaluse auks.

Raskem on sümbolse kaksikkirve ja kultuslike sõnnisarvede tõlgendamine. Sellekohase materjali on kogunud ja korrastanud H. O. James. Kaksikkirves, mis oli kultuse- ja ohvrisümbolina laialt levinud Oriendis ja Kesk-Idas, Kreetal aga oletatavasti lagusiviidav kaarialaste kuningate või Väike-Aasia ilmajumalade tähisele, näib Kreetal olevat võimsa jumalanna abi või siis muutesoleku sümbol.

Juba enne väljakaevamisi Kreetal tundsid keeleuurijad Maximilian Mayer ja Paul Kretschmer ära lüüdiakeelse sõna kaksikkirve kohta (*labrys*) Kaaria sõjajumala Labraynda nimes ja sõna «labürint», mis tähistas kreeka legendides kuningas Minose paleed Knossoses. Vastavalt sellele on labürindi tähendus «kak-

Tholos-kalme Mesara tasandikul Kreetal (S. Hoodi rekonstruktsioon)

sikkirve maja». Kümme aastat hiljem kaevaski Evans Knossoses tõepoolest välja «Kaksikkirve saali». Vaevalt on võimalik hilisemate arheoloogiliste kaevamistega veel paremini kinnitada keeleteadusliku uurimise tulemusi. Evans andis väljakaevatud saalile sellise nime kaksikkirvemärkide järgi, mida oli rohkesti sisse raiutud saali hiiglaslike kivisammaste igasse nelja külge. Selle keeleajalooliselt ettevalmistatud ja arheoloogiliselt tõestatud leiu tõlgendamiseks kirjutas Maximilian Mayer 1892. aastal oma «Mükeene kaastöös» arheoloogilises aastaraamatus: «Kaksikkirvest tuleb pidada läänepoolsete, Mylasa kultusega ühendatud väikeaasialaste pühaks sümboliks, Labrayndi ebajumala sümboliks, kes Kreetal oli sõnnipeaga ja kandis ilmselt sõnast LABRYS = kirves tuletatud nime LABRYINTHOS, kuni moonutatult sai tema asupaiga nimeks LABYRINTHOS.»

See koordineeritud uurimistööde tulemus leidis suurt tähelepanu ja äratas usaldust tollal veel üpris noorte keeleajalooliste ja arheoloogiliste uurimismeetodite vastu.

Palju aega tuli kulutada ka minose sümbolite ja tillukeste pitsatpiltide hoolikale uurimisele, et jõuda lähemale nende meie jaoks salapärasele kujutusmaailmale. Minose sümbolite uurimise eriline raskus on selles, et kaksikkirve ja sõnni austamine ei piirdunud sugugi Kreetaga, vaid sellel on formaalsed paralleelid Ees-Aasias, Iraanis ja Aafrikas, kusjuures meil ei ole võimalik teha usaldusväärseid järeldusi nende religioosse tähenduse või erinevate levikupiirkondade vastastikuste suhete kohta. Sellele probleemile on korduvalt osutanud Brentjes, James ja Thomson.

Varaminose perioodi kirjeldamise lõpetame pilguheiteliga megalitiliste ehitusvormide silmapaistvale levikule sel ajal. Kreetal said varasemad ümarkalmed, mis üha arvukamaks muutusid, nüüd nelinurksed eendid ja kõrvalruumid, kuhu maeti paljude põlvkondade jooksul. Aastatuhandeiks said neist varakambrid rüüstajaile ja aareteotsijaile. Sügavat muljet avaldavatest tehnilistest oskustest annavad nende kõrval tunnistust aga ka megalititehnikas *tholose*-laadsed allika- ja kaevumajad. Mandril kasutati sedasama megalititehnikat kaitserajatiste püstitamiseks, millega ümbritseti linnades linnused.

TORMILINE ÕITSENG

2000. aasta paiku e.m.a. algas Kesk-Kreetas minose kultuuri esmane õitseae (keskminose I–III ajajärk). Saar oli nüüd, eriti kesk- ja idaosas, juba üsna tihedasti asustatud. Üleminekut talupojakultuurilt enam linliku kultuuri algete juurde tähistasid Kreetalgi metallide töötlemise oskuste areng, käsitöö spetsialiseerumine ning ühiskonna juhtiva kihi esiletõus, kes oma asendit kindlustas esimeste paleede rajamise, kaitsetornide püstitamise ja kaubitsemiskeskuste valdamisega. Seoses sellega algas maamelanikkonna siirdumine linna, mille käigus jäeti saarel maha paljud varaminose ajajärgu asulad. Rahvas asus elama mõnesse kesksesse maakohta, mis omandasid seeläbi linnalaadse iseloomu. Nende linnade tuumiku moodustasid suuremad, silmapaistvad hoonete kogumid, mis lubavad järeldada halduse suurenevat tsentraliseerumist klassiühiskonna kujunemise käigus. Varasel ajal olid väikestel kõrgendikel või astangutel paiknevatel mõisatel veel omaenda kaitserajatised — kindlustatud eesõued, tugeva vundamendiga tornid, madalad müürid ja kantsid. Kuid varsti pärast 2000. aastat e.m.a. tehti enamik neist kohalike valitsejate kaitserajatistest maatasa ning nende asemele ehitati loredad paleed, millel ei olnud kaitserajatiste iseloomu. Nähtavasti oli alanud ajajärk, mil kohalikud valitsejaperekonnad olid hakanud võimu ellu viima üheskoos ja tagatud rahu tegi vanad kaitserajatised üleareseks. Nüüd on Knossoses, Malias, Phaisloses ja Zakros taolisi paleesid välja kaevatud. Põhiplaanilt ja üldkonstruktsioonilt sarnanevad need Beycesultani paleega Väike-Aasias. Oletatavasti olid nad üle võtnud ka viimase paleemajanduse ülesanded kui Ees-Aasia tootmisviisi erivormi.

Valgusõue ümber olid mitmele korrusele paigutatud erisugused majapidamis- ja eluruumid. Kesksest siseõuest ida pool asusid vürsti eluruumid, õuest lääne pool hoiuruumid ja nende peal esinduslikud saalid. Kõigil paleedel oli peale keskõue veel lääneõue, mis külgnas palee läänefassaadiga ja mis kujundati vastavalt maastiku võimalustele rohkem või vähem suurejooneliselt. Knossoses paiknes lääneõue terrassil, sinna pääses sillutatud kaldteed kaudu ning õue ümbritses madal müür. Kuna õue põhjakülje sulges kompaktse vundamendiga tugev torn, võis õue algusest veel kaitseeesmärke teenida. Kuid üsna pea (keskminose I

ajajärgu lõpp) olid torni müürid juba palee-ehituste vahel ja kaotanud seega igasuguse kaitseiseloому.

Eriti luksuslikult olid ehitatud balustraadidega trepikojad ja väikesed siseõued. Phaistoses jõudis külastaja palee lääneõue veel praeguseni säilinud suurejoonelise välistrepi kaudu.

Pindalalt kõige suurema osa paleerajatistest võtsid enda alla töökojad, laod ja majapidamisruumid. Nähtavasti koguti palee-
desse ja talletati edasiseks kasutamiseks elanikkonna andamid. Suured töotoad osutavad paleede omanike monopolile mitmesugustel käsitööaladel, nagu sepatöös, vasevalamises ja pitsatite valmistamises. Taolise töökorralduse olemasolu hilisemal ajal on tõendanud lineaarkirja B tahvlid. Kuid palees oli ka ulatuslik keraamikamanufaktuur.

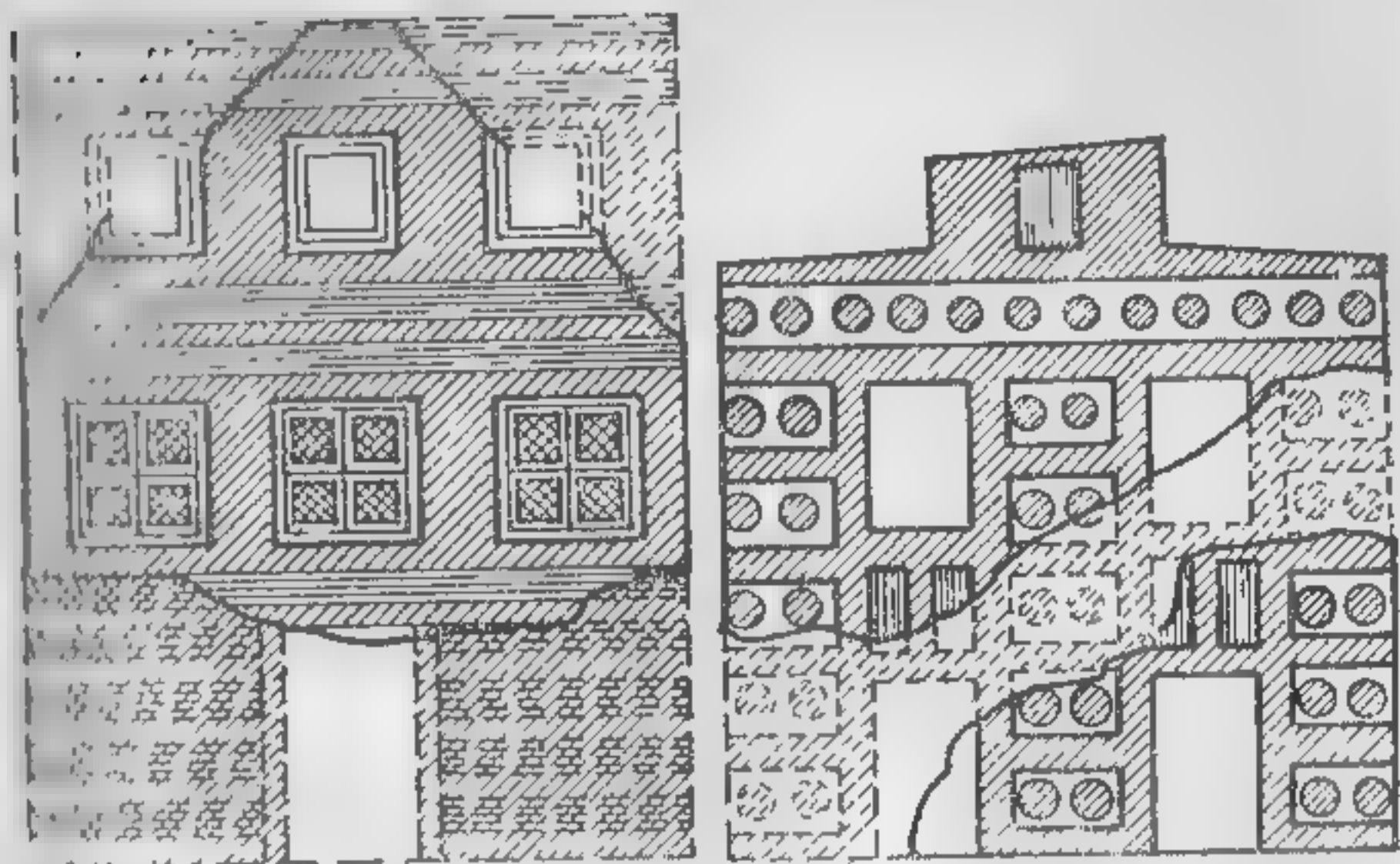
Kõigi rajatiste peatelg on orienteeritud ühtviisi, ainult tühiste kõrvalekaldumistega, põhjast lõunasse, mis ilmselt vastas Väike-Aasia religioossetele pärimustele. Põhja-lõuna suund ei esine Kreetal mitte üksnes minose ajajärgu paleede, vaid ka teiste suuremate hoonetekomplekside, villade ja isegi tervete linnade juures, nagu näiteks Gurnias, nii et tekib mulje, nagu oleks tegemist plaanipärase palee- ja linnaehitusega. Kaasa võisid mõjuda ka kultuslikud kaalutlused. Igatahes on ka matuste juures ülekaalus põhja-lõuna suund.

Knossose palee all on pehmesse kivisse raiutud hüpogeenideks kutsutavad võlvkeldrid, mis rajati juba varaminose ajal. Üks keldrillaadne krüpt, mida toetavad piilarid, on ohvriandide järgi otsustades kasutusel olnud allilmajumaluse austamise kohana.

Paleede all on ka ulatuslik veevärgi- ja kanalisatsioonisüsteem. Vett juhiti lubjakivi- ja marmorplokkidesse raiutud renne mööda.

Meie uhkus moodsa tsivilisatsiooni ja puhtusearmastuse üle kahaneb, kui imetleme Knossose palees insenertehnilisest vaatepunktist rafineeritud veevärgirajatisi. Taolised tehnilised rajatised on meil hästi tuntud Rooma hilisantiigist, kogu pronksiaja ulatuses on need ainulaadsed. Külma allikavesi mägedest juhiti niimoodi marmorplaatidest mööda, et liha ja piima sai neil plaatidel nagu külmkapis mitmeid kraade jahedamana hoida. Hästi ehitatud kanalisatsioonijuhtmed on veel praegu töökorras.

Palee seinad olid kaetud värvilise krohviga ning harilikult kaunistatud joonmustrite ja lihtsate geomeetriliste ornamentidega. Ruumid olid sisustatud rohke «sisseehitatud mööbliga», lauad, pingid, seinakonsoolid ja seinakapid olid tugevad, kivist välja raiutud, krohvitud ja värvitud. Knossose ja Phaistose rajatiste ehitusplaaniga sarnanes ka Malia palee: hoiuruumid, sammassaalid, töökojad, elu- ja esindusruumid olid koondatud põhja-lõuna-suunaliselt keskse siseõue ümber ning piirnesid läänes esindusliku õuega. Sedagi residentsi oli ümbritsenud linn, mis nagu peaaegu kõik teised asulad ja paleed Kreetal 1380. aasta paiku e. m. a. koos paleega hävis ja tühjaks jäi, kuni see meie

Euroopa vanimad linnatüüpi majad. Keskmínose majafassaadid fajanssplaadiketel Knossosel

ülevil uuesti avastati. Knossoses ja Phaistoses elasid linnad paleede katastroofi üle. Kuna vähemalt Knossoses ja Phaistoses ei ole asustus kuni tänapäevani kunagi täielikult katkenud, võime neid asulaid Kreetal arvatavasti Euroopa vanimateks linnadeks pidada.

Knossose noorema palee põranda alt leiti keskmínose ajajärgu fajanssplaadikesi, mis lubavad meil aimata, missugused võisid välja näha majad Euroopa varasemates linnades. Need olid peaaegu eranditult kolmekorruselised ja arhitektuuriliselt väga hästi liigestatud. Fassaadides valitses selge sümmeetria. Üst esimese korruse keskel piirasid kaks akent. Ülejäänud korrustel oli kummalgi kolm sümmeetrilise jaotusega akent. Elementaarselt mõjuva horisontaalse ehitusliigestuse annavad tellistest ja urbsetest tahukatest mustrid, aknaraamid ja uksepiidad, millele ka ringikujulised kaunistused, mille eeskujuks on olnud püüdnud kandetalade kunstipäraselt töödeldud otsad. Mõnede majade fassaadil oli peale selle näha lahtise rõduga katusekambreid, mida Marinatos võrdleb egiptlaste suviste magamistubadega.

Kui majade esiküljel olid aknad avarad ja kerged, siis tagaküljel leidis ainult mõni kitsas aken. Kaitseks tolmu ja putukate vastu olid aknaruudud kaetud arvatavasti pärgamendilaadselt töödeldud peaaegu läbipaistva nahaga.

Kust me ikkagi teame kõiki neid üksikasju? Phaistose noo-

rema palee all on lahti kaevatud mitmed vanemate eelasulate ehitusjärgud, mis lubavad selgelt tõdeda palee ümberehitusi. Ainult eelviimase järgu oli hävitanud laastav tulekahju.

Väljakaevamistel tehti tähtis avastus, et omal ajal pärast purustusi ei lammutatud vanu müüre, vaid ruumid täideti prahiga ning need 1—2 meetri kõrgused müürijäänused said vundamendiks uutele hoonetele. Nii olid praktiliselt pautumata jäänud esijoones maavärina tõttu kinni maetud ruumid. Need peidavad tänaseni anumaid, majapidamisriistu ja teisi kultuuriajalooliselt huvitavaid esemeid samas asendis, nagu nad peaaegu 4000 aasta eest rusude alla jäid.

Suure tulekahju järel Phaistoses on vanad paleemüürid siiski suures ulatuses lammutatud, nii et sellest ehitusjärgust on meieni säilinud palju vähem spetsiifilisi kultuurijäänuseid kui vanema palee ajast.

Teiselt poolt on too palang esile kutsunud täiesti erilaadse kultuuriajaloolise üllatuse: tules kõvastusid ja põlesid tellisteks sisseuuristatud kirjamärkide, arvutuste ja loeteludega savitahvlid, mida kreetalased igapäevaseks kasutamiseks ainult õhu käes kuivatasid ning paleearhiivides ja hoidlates säilitasid. Põletamata kujul oleksid need ammu hävinud. Nii võlgname tänu oma teadmiste eest minose kirja ja vanima arvutussüsteemi kohta — välja arvatud vähesed pitsatid ja kiviraidurite märgid — peasjalikult suurele katastroofile, nimelt tulekahjule paleedes, mis «konserveerisid» vürstlike arhiivide savitahvlid.

Varase ajajärgu paleede rikkus lubab järeldada, et jõukusel pidi olema mitmeid allikaid. Intensiivse maaviljeluse, tulusaialanduse ja usina käsitöö kõrval tuleb arvatavasti peamiseks heaolu põhjuseks pidada elavat kaubitsemist Egeuse lõuna- ja idapoolsete regioonide elanikega. Järjest enam võtsid minoslased oma kätte merekaubanduse, millele olid aluse pannud Küklaadide elanikud, kaubitsedes Küprose, Egiptuse ja Sitsiiliaga. Kreetalased vahetasid põllu- ja aiasaadusi ning oma kõrge tehnilise tasemega töökodade valmiskaupu hinnaliste toorainete, nagu kulla, vase, marmori, elevandiluu ja kalliskivide vastu. Teine tähtis jõukuse allikas oli ilmselt vahenduskaubandus, millest Küklaadi saared üha enam kõrvale tõrjuti. Eriti elav oli nähtavasti kaubitsemine Egiptusega, kuna arheoloogid leiavad selle kohta üha uusi tõendeid. Otsesid tõendeid minoslaste laevade tsartersõitude kohta Egiptuse kaupmeeste teenistuses on meil alles minose riigi hilisemast ajast. Kuid pole kahtlust, et Egiptuse majanduslik tõus ajavahemikus 2100—1720 e. m. a. seisis tihedas seoses Kreeta kasvava jõukusega.

Seda ütlust võiks selgitada pilk Vana-Egiptuse ajalukku. Pärast seda, kui Snofru, Cheops, Chephren ja Mykerinos 4. dünastia hiilgeajal olid lasknud ehitada suured püramiidid, lagunes keskvoim Egiptuses 6. dünastia järel üha enam. 2200. aasta paiku ütlesid paljud asehäldurid ja Niiluse delta linnad lahti

olevõimu pärast võitlevatest Teeba ja Herakleopolise valitsejatest ja rajasid kohalikud valitsused. Sellel «I vaheperioodil» (2200–2040 e. m. a.) pärast Vana riigi lagunemist meenutas ühekord riigis peaaegu kodusõda. Ei võinud enam juttugi olla riigikorra säilitamisest. Sõjasegaduste ajal said raskeid kahjustusi Memphise suurte vaaraode ajast pärinevad niisutusseadmed. Langesid põllumajanduse saagid, mis tihedasti asustatud Niiluse piirkonnas tõi kaasa näljahädasid.

Laostunud olid ka Egiptuse laevaehitus ja merekaubandus. Oli see juhus, et Küklaadide laevasõit ja merekaubandus just sel ajal omandasid ulatuse, mida nad hiljem mitte kunagi ei saavutanud? Tihedasti asustatud Egiptus ei saanud loobuda Libanoni puidu ja Küprose metalli impordist. Ühtki Niiluse transpordilaeva ega ühtki suuremat elamut ei saanud ehitada toomapuuduta, ühtki meisliit ega ühtki kirvest ei saanud valmistada, ei amata importmetalli Siinal vasele. Neid kaupu tõid Egiptusesse üha suuremal hulgal Egeuse laevad.

Pärast Põhja- ja Lõuna-Egiptuse taasühendamist algas 21. sajandi lõpul uus tõus, niinimetatud Keskmise riigi aeg. Majanduslikke suhteid parandada õnnestus eriti 12. dünastia vaaraodel (Amenemhet ja Sesostris). Nad ei kurnanud oma alamate jõude edasise püramiidide ehitamisega omaenda auks, vaid rajasid võimsad kuivendusseadmed Faijumis, ehtasid põiki üle Egeuse maakitsuse kaitsemüüri rõövellike semiitide vastu ning viisid matemaatika, astronoomia ja meditsiini esimese kõrgpunktini. Nad valitsesid riiki, mis ulatus Niiluse 2. kärestikust Aafrikas kuni Põhja-Foiniikiani Aasias. Ometi tundub, et egiptlased jätsid edaspidigi, nii nagu «vaheperioodi» kitsikuses, merekaubanduse ja laevasõidu Egeuse saarte elanikele. Sealjuures algas pärast 2000. aastat Küklaadide laevasõidukonkurendina ja hiljem järglasena üha enam nähtavale Kreetal. Samal ajal sattusid Kreetal võimu alla ka Thera, Melose, Aigina ja Keose saar. Väike-Aasias tekkis minose kultuuri mõjupiirkonnas Meanderi jõel jõuksul 1800. aasta paiku Kreetal paleede põhiplaani ja teostatud eeskujuks võttes Beycesultani paleerajatis.

Nähtavasti oldi pärast hädaaega kaubavahetuses ja laialdas-tes kultuurisuhetes ka tõusva Egiptuse ja Süüriaga. Kreetal merekaubanduse tulipunktis olid Enkomi Küprosel ning Süüria sadamalinnad Ugarit ja Byblos. Sealt leiti terved Kreetal kaubalaod. Väljoid kaubitsemisele keftiudega — Kaphtori ehk Sammaste saare, nagu tollal Kreetat kutsuti, elanikega — leidub ka Mari, Ugariti ja Alalahi viimati väljakaevatud paleearhiivides.

Eriti torkab silma minose keraamika rohke eksportimine Egiptusesse «Keftiud toovad kingitusi,» on kirjutatud Egiptuses hästi säilinud freskodele, millel on kujutatud minose saadikuid tüüpiliste Kreetal anumate ja lambanahakujuliste vasekangidega. Peagi jäljendati Egiptuse anumatel, skarabeustel ja toalagedel Kreetal spiraalmustreid ja nelikaarornamenti. Tihti on tolle aja

Kullast jooginõu Kreetalt

Samalaadne savist jooginõu (varahellase II aste)

Egiptuse kalmete hauapanuste väärtuslikumad eksemplarid — toredasti maalitud vaasid, peenelt töödeldud kuld- ja hõbevaagnad ning kõrvaga tassid — Kreeta päritoluga.

Leiukohtade arv näitab, et mitte üksnes Kreeta ja Egiptuse vallitsevad perekonnad ei seisnud elavas kaubavahetuses, vaid selles kultuurilises tõusus oli osa suuremal rahvastikukihil. Kreeta puidu-, õli- ja veinisaadetiste eest andis Egiptus esijoones elevandiluu, alabastrit, büssus-rõivaid, puuvilla ja linast riidet. Nagu madrused veel praegugi teevad, nii töid ka Kreeta mere-mehed juba tollal Egiptusest meenetena kaasa skarabeuseid, pühade põrnikate koopiaid, sest minose kultuuripiirkonda kuulus Kreetas leidus neid eriti rikkalikult. Kuna nende allküljel on tihti valitsevate vaaraode kirja- ja templimärke, on skarabeused hindamatu väärtusega dateerimisel, juhul kui need saadakse suletud leiukompleksidest.

Iluvitav on teade, et vaarao Sesostris II (1897—1879 e. m. a.) lõi oma püramiidi ehitamiseks Egiptusse Kreeta kiviraidurid. Nende minose ehitusmeeste elukohtadest Harages ja Lagunis on leitud suurepäraseid kamarese anumaid.

Egiptuse ohvriannid minose kultuuri pühamutes on tõendiks, et egiptlased vähemalt ajutiselt ka Kreetal elasid. Ühe egiptlase pühendusannil, mis leiti Knossosist, on isegi veel võimalik dešifereerida annetaja nime — egiptlane USER võis olla viibinud Knossoses diplomaadina või kaupmehena ning austanud selle ohvrianniga oma võõrustajat.

Iga Kreeta palee juurde, mis, välja arvatud Malia, asusid mõned kilomeetrid rannast eemal, kuulus merekaubandusega tegelev sadam. Veel praegu võib näha kairajatisi, aitade ja laadimisplatvormide vundamente, mis on aga nüüd osalt vee all.

Paleeekeskuste suhe üksteisega on seni veel ebaselge. Kas oli pulsepiirkond sõltumatu ja iseseisev või moodustasid need kõik teatud laadi linnade liidu, ühenduse, nagu leiame mõni aeg hiljem vilistite juures Palestiinas? Knossose ülemvõim ei ole tõestatav. Knossose ja Phaistose paleed seisid igatahes võrdväärselt leineteise kõrval. Täiesti rahumeelsele kooseksisteerimisele osutavad nii rajatiste suur sarnasus kui ka tähtsamate tarbekunstiloodete — keraamika ja pitsatite vastavus, esijoones aga igasuguste kaitserajatiste puudumine vanemate paleede juures. See oletus leidis kinnitust ka siis, kui 1963. aastal läbis ajakirjandust sensatsiooniline teade, et N. Platon olevat avastanud Kreetal Zakros uue, oma algetega keskminose aega tagasiulatuva imponentse toreduse ja suurusega paleerajatise.

Keskminose ajajärgu vanimate paleede õitseage (keskminose I ja II järk) tähendas Kreetale minose antiigi esimest hiilgusaega. Kreeta kasvas sel ajal välja kitsast Egeuse ja Küklaadide kohalikust kultuuriringkonnast ning kujunes suure Vahemere- ja Ida-Maade idaosas kultuurisfääri keskuseks.

Kõnealusest ajast pärinevate seni avastatud asulate arv kas-

vab äkki. Asula juurde kuuluvad tihti kuppelhaudad ning kultusekohad koobastes ja mäetippudel. Majad on küll nähtavasti korduvalt maavärina tõttu purunenud, aga lühikese aja pärast veel toredamatena taastatud. Selgesti kujunes välja sotsiaalne astmestik. Kuna asulais ja külades valmistati ja kasutati veel pika aja jooksul lihtsaid savinõusid nagu keskmise minose aja alguses, siis paleetöökodades toodeti juba suurel hulgal peenemat keraamikat (keskminose II aste). Mesara tasandikust põhja pool leiti mäestikis Kamarese lähedal kinni varisenud kultusekoobas, mis sisaldas arvukalt keskminose hästi säilinud paleekeraamikat. Nõusid, mille heledavärvilised (valged, oranžid, punased) dekoratiivsed kaunistused kuhjuvad nauditavalt punakal, violetsel või mustal põhjal, kutsutakse leiukoha järgi kamarese keraamikaks. Samasse aega langeb ka pööratava potikedra tarvituselevõtt, mis täiustatud tehnika tõttu võimaldas valmistada uudse kujuga savinõusid. Paleepottseppade eriliseks auahnuseks oli valmistada imeõhukeste seintega anumaid. Küllap olid selle niinimetatud muna-koorkeraamika eeskujuks metallnõud. Valitsejate töökodades valmistati väikesi kõrvaga tasse, saledaid peekreid, kõrge jalaga puuviljavaagnaid, külgävaga segamisinõusid ja «teekanne».

Minose paleepottsepad olid savi eeltöötlemises omandanud tolleagues maailmas ainulaadse oskuse. Nad olevat savi kuude viisi puhastanud, niisutanud ja sõtkunud, kuni see saavutas vajaliku elastsuse, nii et sellega võidi jäljendada haprakõrvalisi ja õhukeseseinalisi väljataotud metallanumaid. Seda on kinnitanud pottseppade eksperimendid Kreeta meie päevil.

Kuid üllatavalt peened ei olnud ainuüksi maitsekad anumad ja nende kuju, vaid ka neid ühtlaselt kattev läikiv glasuur, mida kasutati uuesti sajandeid hiljem palju imetletud kreeka vaasidel. Selle «värnitsaks» kutsutud nõude värvkatte retsept on Kamarese pottseppade leiutis.

Kreeta keraamikutele oli omane nii suur tehniline osavus kui ka elav fantaasia. Näiteks pritsisid nad mõned nõud üle vedela saviga, mistõttu põletamise järel tekkis ühtlaselt kore välispind. Teistel nõudel olid okkalaadsed kaunistused, mida Marinatos peab teokarpide jäljendeiks.

Nõude kaunistamisel kasutati elavaid pingevasid kompositsioone moodustavaid spiraale, kolmnurki ja lainejooni. Nende kõrval pakkus kauneid eeskujusid Kreeta rikkalik taimestik. Selgesti võib ära tunda jäljendatavaid väänkasve, vesiroose, liiliaid, anemoone ja margareetasid. Knossose vaasimaalijad joonistasid loomutruid pilte taimedest ja lilledest, koondades need ornamentideks. Üldse paistab selle ajastu kunstnike ja töökodade juhatajate valitsev juhtumõte olevat kujutada taimi ornamentaalselt, ornamentidega aga looduspäraselt. Liikuvad loomad ja inimesed olid raskemini kaasatõmmatavad vanema minose keraamika kujutlusmaailma. Kõige paremini õnnestus kalade kujutamine — neid

lelab horisontaalfriisidel või tiirlemas kujuteldava keskpunkti ümber.

Näiteks Doro Levi leidudest Phaistosel selgub, et figuraaltõlmutuse ja figuraalistseeni tegelikuks valdkonnaks tollal ei olnud mittegi keraamika, vaid hoopis kivilõikekunst. Selles kunstiharus püüdi järeldada inimest ja looma liikumises ning seada väikesesse stseenidesse, nagu me neid kohtame Phaistose vanema pitsatitel. Ideedest ei ole meistreil puudust olnud.

Kuid ka Phaistose kamarese keraamika juures on julgelt ja kunstikult kasutatud kõiki olemasolevaid dekoratiivseid vorme ja võimalusi. Nendeks olid ühetoonilised tellisemotiivid, soomusmooter, S jooned ja eefeuvanikud, rosetid, tulirattad, meandrite ja volute, spiraalide, okasspiraalide, kruvitaoliste motiivide, nende kombinatsioonid, lühidalt — meie imetlust äratav ikka uude häälestustavate vormide ja kombinatsioonide hulk. Viimasel ajal Phaistose palee alumistest kihtidest leitud tuhandete anumate ja kildude mitmekesisus on nii suur, et tekib mulje, nagu esindaks iga uus leid ühtlasi uut motiivi.

Lahelepanuväärne on asjaolu, et Kreeta lääneosa on kultuurilise arengust peaaegu puutumatuks jäänud. Kuid ka Ida-Kreeta kõrvalistes piirkondades esinevad sel ajal, kui paleedes oli saavutatud õitsengu kamarese stiil, endiselt lihtsad nõud, millel on eesmaaling heledal põhjal. Jätkuvad tugevad neoliitilised elementid ja nende kõrval ilmnevad ainult tühised jäljed kõrgkultuuri keskustest pärit impordist. Kas peab paika seletus, et Ida- ja Lääne-Kreeta üksildastes piirkondades elasid tollal veel teistlaadse rahvastiku jäänused?

Kreeka mandril rajati sel ajal uusi asulaid peaaegu eranditult maa ida- ja kirdeosas ja see tava ei muutunud ka pronksi- ja raudajalajooksul. Argolises ehitati hiljem kõik mükeene linnused tasaniku idaossa. Lääs on jäänud seni silmatorkavalt leiutühjaks. Seoses sellega kerkib küsimus, mis oli Kreeka mandril Kreeta varaste paleede ajal.

Kuklaadide ja Kreeta õitsva arengu perioodil varasel pronksi-ajal olid need saared elavas kultuurivahetuses Süüria ja Egiptusega. Seevastu Kreeka mandriga ei paista olevat mingisuguseid sidemeid olnud.

Leidude vähesuse tõttu oli arheoloogidel seni ainult piiratud võimalus võimalik kindlaks teha varahellase asustuse jälgi mandril. Mõned jooginõud võiksid minose ajajärgu kujude juurde liigasi ulatuda, kuna paljud Euboias leitud, veel primitiivselt vormitud kohmakad kuldõud võiksid pärineda Anatooliast. Majade poliitlaanid ja matmiskombed on liiga ebatüüpilised selleks, et loendada minoslike mõjutuste olemasolu.

Meie teadmisi on aga nüüd mõne aasta eest avardanud välja-kaevamised Argose lahe rannikul. Lernas, kus olevat elutsenud legendaarne Hydra, kaevati välja asula, mis oli kindlustatud tugeva, kivivundamendile ehitatud savitellistest valliga, milles

oli väravalaadne müüriava ning kaks võimsat, väljastpoolt ümar-
datud kaitsetorni. Samalaadset kindlustatud asula oli ka Aske-
tari lähedal Atika rannikul.

Eriti huvitav on Lerna «Katusekivide maja», mille katus oli
kaetud vaheldumisi õhukeste põletatud telliste ja tumedate kilt-
kiviplaatidega. Taoline katusekate on mandril varahellase II
perioodile iseloomulik joon. Neid katusetelliseid võime pidada
esimesteks maailmas ning meil keskajast peale kasutatud «kopra-
saba» eelkäijaks.

Silmatorikav on ka maja plaan oma esikulaadsete käikudega
väliskülgedel. Kahekorruuselise hoone saviteelisseinad olid voo-
derdatud punaste põletatud tellistega, nagu neid tunneme vara-
minose aja «Vassiliki villast» Kreetal.

«Katusekivide maja» on maha põlenud veidi enne 2000. aastat e. m. a. Palju mõistatamist pakkusid mõned savipitsatid, mis olid säilinud põlenud maja varemete all. Nende pitsatite pildid osutavad ühetähenduslikult Kreetale. Kas see silmatorkav hoone võis olla Kreeta minose kaubakoht või kontrollpost kindlustatud asula sees? Kuid millist huvi kontrollimiseks võis Kreetale pakkuda too tollal nii majanduslikult kui ka poliitiliselt tähtsusetu maariba? Siiani ei ole võimalik olnud maja saladust selgitada.

Selle asemel et mõistatusi lahendada, on väljakaevamised Lernas üldse arvukaid uusi küsimusi tõstatanud. Vallutasid selle asula tormijooksuga sissetungijad põhjast või kirdest? See oletus on tõepärane, sest just vanemal paleede õitseajal katkesid, nagu on tõestatud, viimased kultuurisidemed saarte ja Kreeka mandri vahel — keraamika eksport, ehitusviisi ja matmisvormide sarnasus.

See on seda kummalisem, et eksport Küklaadidelt Egiptusse ja Baleaaridele on tõestatav veel 2000. aasta paiku ning minose paleed pidasid edaspidigi intensiivset kaubavahetust Vahemere-
maade kaugete lõuna- ja idapoolsete piirkondadega.

Peale selle tuleb arvestada, et mitte ainult Lerna, vaid ka teised asulad Argolises ja rannikul Ateena lähedal, nagu näiteks Hagios Kosmas, on hävinud tules veidi enne 2000. aastat ja ei ole enam vanal kujul üles ehitatud. Lernas tuli tulekahjuhori-
sondi peal olevast kihist nähtavale uut laadi keraamikat, mille eelkäijaid oli seni leitud ainult hajusana Kreeka põhjaosast. Samuti ilmnesid omaenda vormid majaehituses. Põhiplaanel ei ole midagi ühist Kreetaga, need meenuvad pigemini ainsat meile seni ühest vanemast perioodist tuntud põhiplaani Diminis. Balkanil ja võib-olla Anatooliaski ilmnes seni tundmatu orientatsioon kirdesse. Hood on arvamisel, et mandri asulate purustajad ajavahemikus 2000—1900 e. m. a. olid tõenäoliselt indoeurooplased, kes samal ajal tungisid ka Anatooliasse, kus nad luuvialaste ja hetitide hõimudes ajutiselt hoomatavaiks muutusid. Seda sisserändu võib nimetada «esimeste kreeklaste» fai-

neks. Seejuures tekib aga probleem, et nende sissetungijate järgijad jätsid sellesama kultuuri ilmseid jälgi mitte ainult Anatooliasse ja Trooja II asulasse, Makedooniasse ja Hel-
lasesse, vaid ka Lõuna-Itaaliasse ja Sitsiiliasse, Maltale ja isegi viikesel Lipari saarele Sitsiiliast põhja pool. Nad seisis kahtle-
mata kaugel allpool päriselanike kultuuritaset, kelle asulad nad
hõlmasid.

Järelikult võib öelda, et samaaegselt Itaaliasse, Balkanile ja Väike-Aasiasse tungivate indoeurooplaste salkadega jõudsid Hel-
lasesse II aastatuhandeks ka mükeenlaste ja kreeklaste esivanemad.

Schliemann on sellest keskhellase ajajärgu veidi ähmasest oleminekuperioodist pärinevad leiud nimetanud minülaste kaubaks legendaarsete minülaste järgi, kes elasid Boiootias, Orchomenoses — selle keraamika esimeses väljakaevamis- ja leiu-
kohas.

Järelikult olid vanimad kreeklased asunud elama naabermand-
rile Kreetast põhja pool. Nähtavasti ei julgenud nad võimsat laevastikku silmas pidades Kreetat rünnata, saatsid aga siiski oma laevastiku Chalkidikele, Troojasse ja Anatooliasse, nii et keskhellase kultuur oli tugeva Balkani ja Väike-Aasia mõju all.

Kreetal ei tundud erilist huvi barbaarsete naabrite vastu ning loodeti laevastiku kaitsele. Kujuneva keskhellase-mükeene kul-
tuuriringkonna ajast leitakse kamarese anumaid Vahemere põhja- ja kirderannikul üpris hajusalt. See vähene, mis sinna veel eksporditi, oli igatahes suurepärase kvaliteediga. Näib, et Kreeta lähedusse jäävail rannikul imiteeriti vahetevahel minose keraa-
mikat, kuid potiketra kasutamata ei saanud need tööd õnnestuda.

Täiesti tundmatud on veel randumispaidad, kust minülased oma mereretki Maltale, Sitsiiliasse ja Lõuna-Itaaliasse ette võtsid.

Esimestel kreeka hõimudel oli ainult vähe ja viletsaid pronks-
relvi ja -riistu. Nad kasutasid ühevärvilisi hallikasmusti anu-
maid (minülaste nõud) ja valmistasid tuhmi värviga kaetud keraa-
mikat, mille eelkäijaid leidub Kapadookias. Surnute ümarmal-
meisse matmise kommet üle ei võetud. Esinevad lihtsad väheste
panustega matused.

Uustulnukate elamud olid tunduvalt väiksemad kõrvaletõrju-
tud päriselanike omadest. Silma torkavad üksikud hoburaua-
kujulised härrastemajad, milles oli kaks kuni kolm ruumi ja mille
esiküljel oli mõnikord veel lahtine eeskoda. Pearuumi keskel
seisus üpris suur kolle. Neis rajatistes on tahetud näha mega-
ronmaja algust, millest kujunes mükeene paleearhitektuuri põhi-
tunnus, mis jäi aga tundmatuks kogu kreeka-minose kultuuri piir-
konnas. Paistab, et mõned ühendusjooned sellest uuest ehitus-
vormist ulatuvad mükeene paleearhitektuurini. Megaronhoone
püritolu on aga veel täielikult selgitamata, kuna on ilmnenud,
et megaronkavatist kasutati keraamika-eelses Jerichos juba kaua
enne Dimini paelkeraamikakultuuri.

HÜKSOSLASED, SÕJAVANKRITE INIMESED JA MAAVÄRINAD

Pikem rahuliku arengu võimalus ei saanud osaks ei Kreekasse sisserrännanutele ega esimeste kreeta-minose paleede elanikele — kreeka sisserrändajad mandril pidid end kaitsma kirdest tulnud ülekaalukate ratsurühmade rünnakute vastu ning kõik paleed Kreetal olid pärast paari-kolme sajandit 1700. aasta paiku e. m. a. taas purustatud. Mis oli juhtunud?

Umbes IV aastatuhande lõpust peale olid Uraalidest ja Araali mere äärest Kesk-Euroopani tunginud indoeuroopa rändhõimud tõrjunud paelkeraamikud välja. Arvukate väikeste rühmadena elatusid nad rändlevalt esijoonel oma loomakarjadest. Seal, kus oli selleks võimalusi, tegeldi ka lihtsa maaviljelusega. Nii nagu kõigil nomaadidel, oli neil levinud isaõiguslik perekonnakorraldus, vastupidi kreeta-minose kultuuriringkonnale, kus tõsteti esile naist ja ema.

Neist indoeurooplastest, kelle päritolu ja eluviisi kohta arvamused veel tunduvalt rohkem lahku lähevad, kui siin lühikeses kokkuvõttes võib visandada, eraldus avarail lagendikel Mustast merest ida pool ning Kaspia ja Araali mere vahel rühm, kes nimetas end ise «aarialasteks», mis tähendas «õilsad, privilegieeritud». Selle hõimu üks haru omakorda astus tihedasse ühendusse Kaukasusest põhja ja lõuna pool ning Armeenias elavate maad viljelevate ja käsitöös väga osavate hurrilastega. Selles koosluses arendati välja hobustega veetav sõjavanker. See oli pöördeline leiutis, kuna kiirete sõjavankrite kasutuselevõtmine, mille valdamise põhjal kujunes välja valitsev ratsanike kiht, muutus peagi ähvardavaks ohuks vanadele kultuuridele Induse ääres, Mesopotaamias, Süürias, Väike-Aasias ja Egiptuses. Ungariski tõestas Amalia Mozsolics nende sõjakate hobusekasvatajate ja sõjavankrite inimeste jälgede olemasolu hirvesarvest suitsetelendude põhjal. Stratigraafiliste leiusuhete järgi võib neid laimatuult dateerida — taolisi suitseid kasutati 18. sajandil e. m. a., s. t. need kuuluvad pronksiaja II ja III perioodi (Monteliuse järgi).

1750. aasta paiku tungisid need aarialaste-hurrilaste salgad sisse Ees-Aasia kultuurmaale. Süüria ja Mesopotaamia põhjapoolne osa laastati. 1700. aasta paiku tegid nomadiseerivad

kuulidi hõimud lõpu Keskmisele riigile Egiptuses. Arvuliselt oli hüksoslasi — nagu neid hõime nimetati — siiski liiga vähe, et asustada vallutatud piirkondi oma inimestega. Nad moodustasid ainult võimukeskused erinevatel geograafiliselt tähtsatel kohtadel Mesopotaamias, Süürias ja arvatavasti ka Kaananis. Neist kindlustatud punktidest lähtudes liikusid ratsaväejuhid oma kaaskonnaga maal ringi ja valitsesid seda, tänu oma sõjavankrite üleolekule. Tolleaegse riikliku moodustise struktuur ja organisatsioonist hurrilaste osavõtul on meid hästi informeerinud väljakaevamised Alalahis Põhja-Süürias. Alalahi VII kühis leidis arvukalt kiilkirjalisi haldus- ja majandustekste 18. sajandist e. m. a. Hüksoslaste kindlustatud keskused, mis sageli rajati laastatud paleede varemeile, olid hurrilastest ülemkuningate võimu all, kelle rüütellikud dünastiad olid seotud feodaalsete läänisuhete laadi sidemetega. Taolist võimujaoatust tunneme hilisemal ajal viistite juures Palestiinas, normannide juures Lõuna-Itaalias ning ristirüütlite juures Küprosel ja Väike-Aasias.

Ajavahemikus 1710—1600 e. m. a. oli hüksoslaste pealinnaks Niluse deltas asuv Avaris, mis hiljem nimetati Taniseks. Sellest keskusest lähtudes valitsesid hüksoslased oma sõjavankritega Niluse deltat ja nende vürst Apophis I püüdis saada oma kontrolli alla isegi Ülem-Egiptust. Avarise vürstid taotlesid eeliseksündit pärast sedagi, kui ümmarguselt 1644—1604 e. m. a. valitsenud viimase suure hüksolasest vaarao Hiani (Kyani) surma järel hüksoslaste võim lagunes ja kujunesid välja paljud väike dünastiad.

Nii oleme silmitsi ajaloolise tõsiasjaga, et Ees-Aasia ja Egiptuse riigid hakkasid kõikuma viimastel aastakümnetel enne 1700. aastat e. m. a. Kreetale tähendas see peale isolatsiooni ka tähtsimate kaubanduspartnerite kaotamist Oriendis. Vanad kaubateed läbi Süüria Mesopotaamiasse olid suletud ja vajusid unustuse hõlma.

Taolises olukorras kerkib nüüd — meie arvates küll praeguseks juba vastatud — küsimus, kas ei oleks ka vanemate paleede purustamine Kreetal 1700. aasta paiku e. m. a. seostatav sõjavankrite inimestega. Sest nii paleed Knossoses, Phaistoses ja Malias kui ka teised saare asulad Mohloses, Gurpias ja Palaiakstros on ilmselt laastatud samaaegselt või vahetult üksteise järel. Phaistose hävinemise põhjusena on Doro Levi kindlalt konsileerinud suurtulekahju. Väike-Aasiast või Egiptusest tulnud võõraste rüüstajate kohalviibimise vastu räägib siiski igasuguste vahade ja muude jälgede puudumine, nagu neid on leitud laastatavalt põhja- ja mererahvastelt näiteks Kreeta hilisemate paleede purustuskihtidest.

Siiski tehti üks tähtis avastus: Knossosel leiti ajast 1650. aasta ümber alabastrist anumakaas Egiptuse hüksolasest kuninga Hiani nimega. Ajaloolane Eduard Meyer on tahtnud selles näha vihjet Kreeta ajutisele alistamisele hüksoslaste poolt. Analoo-

line salviastjakaas sama vaarao nimega leiti aga ka hetiitide metropolis Boğazköys kui vaarao kink sõbralikule vürstile. Kui alabasterkaas oleks sattunud Kreetale juhuslikult — ja kergesti võiks seda tõlgendada kingina —, siis jääks üle ainult teine võimalus, mida oletab enamik eriteadlasi, nimelt, et purustuse põhjuseks on olnud rida tugevaid maavärinaid. Ilmnevad ju kõigil paleedel juba loomisajal väiksemad kahjustused, mis on nähtavasti seotud maavärinatega. «Kus maa on värisenud, seal väriseb see taas,» ütlevad geoloogid praegu. Nüüdisaegne maavärinate uurimine on maavärinate loendite põhjal tõestanud, et Kreetat on nähtavasti iidsest ajast peale tabanud igal sajandil vähemalt kolm ränka maavärinat, millest reeglina üks mõjus katastroofiliselt. Kogemused näitavad, et koos maavärinaga puhkeb kergesti tulekahju. Puidu ulatusliku kasutamise tõttu minose ehitusviisis pidid taolistel tulekahjudel olema laastavad tagajärjed.

Kahjuks ei või me praegu kindlalt öelda, kas uus ehitustegevus algas otsekohe pärast vanade paleede hävimist, niisiis kas uued paleed püstitati varemeile otsekohe, nagu arvab Schachermeyr, või jäi nende vahele teatud ajavahemik, nagu oletab Marinatos. Kahtlemata sundisid sagedased maavärinad kreetalasi pidevalt ehitama.

Kindel on, et suurim ehitustegevus Kreetal, mis pani aluse kreeta-minose kultuuri maailmakuulsusele, algas 1700. ja 1600. aasta vahel e. m. a. (keskminose III ajajärk). Seepärast on seda ajajärku, mis tõi kaasa uusi mõjusid arhitektuuri ja kunstide suurejoonelise arengu, nimetatud Kreeta kuldseks ajastuks.

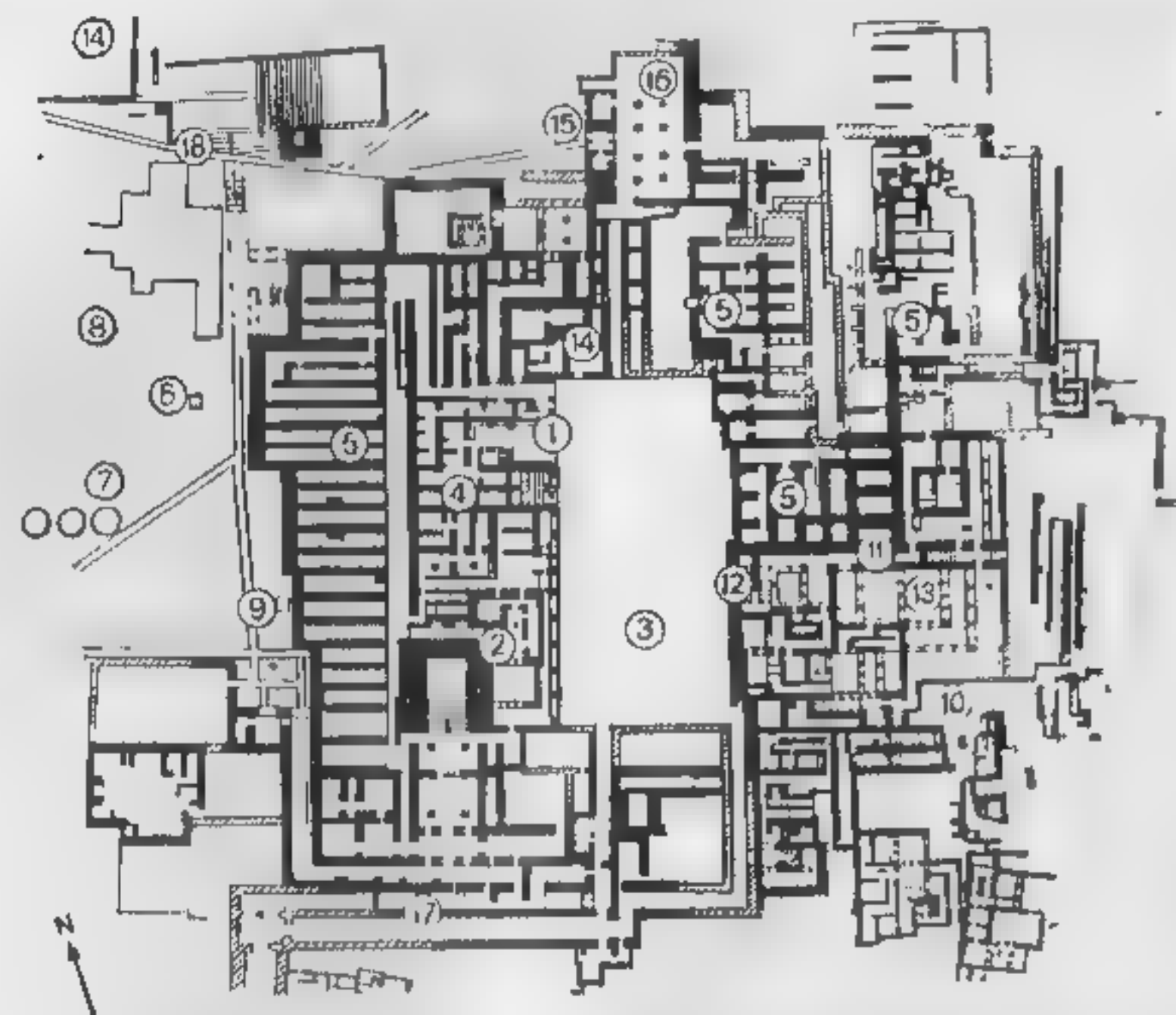
KREETA KULDNE AJASTU

1600. aasta paiku e. m. a. olid niisiis Knossoses, Phaistos, Tylosos, Gurnias ja Hagia Triadas varemeist kerkinud juba uued ehitused, kaunimad ja suurejoonelisemad paleed kui iganes enne seda. Tekkis küllus, mida Kreeka maismaa alles 1000 aastat hiljem tunda sai. Paleede eesõuedes leidsid aset pidustused ja sõnnimangud. Oitsesid kaubandus ja käsitöö, üha nõudlikumaks muutus maitse. Rikkad mõtlesid pidevalt välja uusi toreduse ja luksuse arendamise võimalusi. Aeg 1600. ja 1500. aasta vahel e. m. a. sai Kreetal minose kultuuri tõeliseks õitseajaks. Kaubitsemisest rikka Kreetaga said kasu Egeuse mere rannikualad Luuvia, Süüria, Kaanan ja Egiptus ning varamükeene Kreeka.

N. Platon tõestas omalt poolt Zakros avastatud palee andmetel üksikasjalikult, et uute paleede ehitamine toimus varem kindlaksmääratud plaani järgi, mis täielikult arvestas olemasolevat territooriumi, ümbritsevat maastikku, praktilisi vajadusi, et tuli rahuldada, ja lõpuks kogu terviku kunstilist harmooniat. Kasutati kõige erinevamaid kodumaiseid ja imporditud ehitusmaterjale. Fassaadid, müürid, valgusšahtid ja trepid ehitati hoolikalt töödeldud kipskivi- või tuffplaatidest. Siseseinad krohviti ja kaunistati tihti maalingutega või kaeti marmorplaatidega. Põrandad on kaetud kipsplaatide, kiltkivi või lubjakiviga, mis on omavahel hoolikalt mõrdiga liidetud. Ruumid paiknesid ebasümmeetriliselt keskõue ümber mitmel korrusel ning olid omavahel koridoride ja treppidega ühendatud. Igas küljes oli otstarbekalt paiknev rikkalikult kaunistatud sissepääs. Paleede pearuumidesse, valitsejate vastuvõturuumidesse ja nõupidamiskambreisse viisid suurejoonelised propüleed. Esimesel korrusel pikas reas koridoridega ühendatud ladudes hoiti varusid ja kallivarasid.

Seal, kus juba kunagi olid seisnud paleed, ehitati uued rajatised, varemeid osaliselt ära kasutades. Midagi ei osuta sellele, et vana minose kultuuritraditsioon oleks katkenud. Hiljem valmistatud kunstiteosed ilmutavad osalt veel varase keskminose aja tunnuseid.

Kui aga vanemal ajal olid Knossose ja Phaistose keskus suuruselt ja tähtsusest teineteisega samaväärsed, muutus Knossose «Uus palee» nüüd minose kultuuri ülekaalukaks keskpunktiks. Meile näib, et Knossosel lähtus Kreeta võimsuse taastugevdamise initsiatiiv, kusjuures oma osa pidid andma nii Knossose

Knossose palee põhiplaan Santorini purske ajal. 1 — troonisaal, 2 — trepp esindusruumidesse, 3 — keskõu, 4 — kultuse- ja esindusruumid, 5 — hoidlad, 6 — altar, 7 — keldrid, 8 — lääneõu, 9 — altar, 10 — trepp keskõue, 11 — koridor idapoolsesse trepikotta ja kuninganna ruumidesse, 12 — idapoolne trepikoda sammashall ja valgusõuega, 13 — kaksikkirveste saal, 14 — osaliselt uuritud ruumid, 15 — propüleed, 16 — piilarihall, 17 — lõunatrepp (lõunapropüleed), 18 — vaatetrepp teel Väikesesse paleesse

ümbruskond kui ka kõik saare vanad ja uued paleekeskused. Kõige tõenäolisem on, et just sel ajal oli Kreetat ühendatud Knossoses asunud kuningas «Minose» võimu alla. Üks hilisem pärimus teatab, et Knossos koos labürindiga oli tollal Kreetat ainus keskus. Teiselt poolt räägivad aga Knossose täieliku ainuvalitsuse ja kesk võimu andamimonopoli vastu teiste paleerajatiste ja nende hoidlate suurejoonelisus ning rikkus.

Siiski oletavad uurijad, et Knossosel oli eelisasend. Peale paleerajatiste muljet avaldava ulatuse ja rikkaliku toreduse annavad sellest tunnistust esijoones tohutud hoidlad ja tagavarakeldrid. Kolmekorruselise ehituse võttis enda alla 20 000 m², sel ajal, kui vanaaja pindalalt suurim palee — kuningas Nebukad-

netsari palee Babülonis, mis koos viie õuega küll 40 000 m² hõlmas, oli ainult ühekorruseline.

Knossose palee kaheksateistkümnes laoruumis säilitati üle 2 meetri kõrgustes saviastjates — niinimetatud *pythos*'tes — peamiselt oli, veini, viigimarju, herneid ja ube. Üks nõu mahutas keskmiselt 185 liitrit. Üksnes Knossose lääneõue hoidlastest leiti veel 151 enamikus tervet *pythos*'t. See teeb kokku ümmarguselt 28 000 liitrit. Laoruumidesse võib lähedalt paigutada 420 *pythos*'t, mis vastaks mahule 75 000 liitrit.

Hoidlates asetses kummagi külge ääres üks rida *pythos*'eid, keldrilaadselt süvendatud keskossa aga olid paigutatud suured kiviastjad. Teravilja säilitati ümmargustes, samuti maapinda süvendatud keldrites. Knossose lääneõues leidub kolm, Malia palee edelanurgas kaheksa taolist mitmemeetrise läbimõõduga keldrit.

Mis eesmärk oli küll sellisel saaduste kuhjamil paleedes? Ühe palee võimaliku 600—1000 elaniku jaoks oleks need olnud mõttetult suured tagavarad, kui ei oleks arvestatud piiramist. Igasuguste kaitserajatiste puudumine välistab aga viimase võimaluse. Teiselt poolt oleksid aga varud kogu linna elanike ülalpidamiseks liiga väikesed olnud, sest Evans on linnarajatise suuruse põhjal pakkunud toleaeegseks elanike arvaks 82 000.

Kuna meie järgnev Knossose kultuuri, kunsti ja argipäeva kirjeldus saab mõistetavaks ainult majanduslikest eeldustest ja võimalustest lähtudes, peitub tole ajajärgu majandusliku tõusu mõistmise võti tollases majandusstruktuuris paleedele langenud funktsiooni saladuse selgitamises.

Väljakaevamistel selgus, et tegemist on kolme erineva ruumide rühmaga. Selgesti äratuntavad on valitsejate eluruumid. Nende hulka kuulusid haldusruumid, troonisaal ja mõned kesk- ja kultusekohad, nimelt kaksikkirveste saal, piilarikrüpt ja tiluke kabel.

Teise rühma moodustasid omavahel seostatud hoidlad koos nende juurde kuuluvate ruumidega raamatupidamise jaoks. Nende seostatud rajatiste ehitusliku omapära tõttu kutsutakse neid «ehitussaarteks». Sealt leiti muide arvukalt kirjatahvleid ja kaubaloendeid.

Kolmanda ja huvitavaima ehitusrühmana tulid päevavalgele ulatuslikud töökojad ja materjaliladud. Malia palees kaevati välja pronksivalukoda ning kivianumate ja vaaside valmistamise töökoja. Knossoses torkasid eriti silma ruumikad keraamika- ja lajansitöökojad. Identifitseeritavad olid ka suuremad rajatised oli ja veini valmistamiseks. Edasi elunesid paleetöökodades kullassepad, puunikerdajad, kangrud ja purpurivärvalid. Purpurilgude kuhjad varemtes lubavad oletada, et purpurivärvimine Kreetal algas kõnealusel ajal ja seda täiustati paleedes. Säilinud seinafreskod annavad tunnistust minose tekstiili värvirikkusest.

Kuna erinevate käsitöö- ja tarbekunstiharudega tegeldi palee-

Phaistose paleerajatisite põhiplaan. 1 — vaatetrepp, 2 — uue palee peasissekäik (*propylon*), 3 — hoidlad, 4 — käsitööliste ja orjade eluruumid, 5 — keskkü, 6 — paleerajatisest vaba keskõue edelanurk (alla varisenud), 7 — valitseja eluruumid, 8 — piilarisaal

keskuste tihedas naabruses, võime oletada pideva vastastikuse mõju olemasolu. Palees tegutsenud kullassepad, freskomaalijad ja kangrud on nähtavasti ikka ja jälle omavahel ideesid, mustreid ja ornamente vahetanud. Taolise oletusega võibki ehk seletada minose ajajärgu tarbekunsti hämmastavat ühtsust, milles harmooniliselt haakuvad tehnika, kujundus ja ilustused.

Kreeta paleedel oli niisil peale valitsusfunktsiooni ja teatud religioossete kohustuste kahtlemata täita olulisi majanduslikke ülesandeid.

Egiptuses ja Ees-Aasias, kus olid tollal juba väga arenenud kultuurid, olid paleekeskustes ja templites niinimetatud oikosmajapidamised. «Oma majas» (= oikos) tegelesid valitsejad koos oma perekonnaliikmete, arvukate preestrite ja õukonnaga paljude orjade toetusel suurejooneliselt enda ülalpidamiseks ja üldiseks tarbeks põllumajanduse, käsitöö ja kaubitsemisega.

1962. aastal ajaloolaste kongressil Roomas osutas Schachermeyr, kuigi vaieldavalt, esimesena sellele, et Kreeta paleed ei olnud ainult oikosmajapidamised, nagu seni oletatud, vaid nad olid samaaegselt laiaulatuslikeks vahetuskeskusteks kujunenud. Majandusvorme, kus maksevahendina ei kasutatud raha, nimetatud vahetuskaubanduseks. Mida rohkem Oriendi linnalistes ja riiklikult kultuurides arenes tööjaotus ja käsitöö spetsialiseerumine, seda vajalikumaks muutusid vahetuskeskused. Kuidas oleksid linnalissepad, pitsatigraveerijad või elevandiluuikerdajad saanud iga päev leida sobivaid vahetuspartnereid, et hankida piima, lambaliha ja kala? Tislerid ja freskomaalijad oleksid sattunud laubatusse, kui nad oleksid tahtnud oma toodete vastu vahetada tera- ja aedvilja. Vahetuskeskused koos vastava arvepidamisega kujunesid välja kui vältimatu paratamatus. Paleed — mitte ainult Kreetal — võtsid selle ülesande üha enam enda kätte, tootsid, müüsid ja vahetasid. Kõik vahetuskaubad rahuldusid aga ka oma «koduses ettevõttes» palee elanike, käsitööliste ja külaliste vajadusi.

Schachermeyr on korduvalt selgitanud, kusjuures tema vastus pole välja pakkunud ühtki vastuvõetavat alternatiivi, kuidas Kreeta paleed, mis ühendasid oikosmajapidamise vahetuskaubandusega, saavutasid nii nagu Egiptuse Uue riigi ja Kesk-Mitanni riigi templid ja residentsid tohutu majandusliku võimu, mis sai Kreeta «kuldse ajastu» kogu kultuurilise arengu majanduslikuks aluseks.

Spetsialiseeritud tarbekunst hoolitses mõistagi tihedate sidemetega eest paleedega, sest sel viisil sai kõige kergemini laabuda ühendav vahetuskaubandus residentsidega Kreetal ja templitega Egiptuses. Pealegi olid ju õukonnad ja kultusekohad alati hinnaliste teoste ja kunstikäsitöötoodete parimad ostjad. Võib-olla oli üldmõeldavatel käsitöölistel isegi perspektiiv ka ise kunagi paleekäsitööliste hulka kuuluda ning täita eksporttellimusi.

Väljaveoartikleid vahetati siis kui kingitusi riikide, residentside ja paleede vahel. El-Amarnast Niiluse ääres on leitud tolleajast kirjatahvlid, mis teatavad sellelaadsest vahetuskaubandusest, seda aga vahetevahel ka «tribuudiks» nimetavad. Kreeta valitsejad ning ka vaaraod ja preestrid Niiluse ääres asusid suure energia ja ettenägelikkusega neile langenud ülesandeid lahendama. Seevastu Väike-Aasia linnade kuningad ei ilmutanud huvi vahetuskaubanduse kommertsvõimaluste vastu. Nad jätsid kaubitsemisvaeva Assüüria kaubakolooniaile, mis pidid asuma väljapoole linnamüüre ning maksma kõrgeid makse kulla ja kalliste kaubade näol.

Oldse aga täiendati järk-järgult vahetusprintsipi kulla, hõbeda ja pronksi kui raha eelkäijate pakkumisega, ja seda nimelt kaubade ja normitud käevõrude kujul. Pakuti juba ka merevaik- ja kaurakäsi. Minose kirjamärke kandvaid 29 kilogrammi raskusi

Lambanahakujuline väike vasekang Küprose lineaarmärkidega (Nicosia Muuseum, Küpros)

vasekange leidub kogu Vahemere piirkonnas ja Doonau aladel, kuid ka iidse Falmouthi purjelaevasadamas Cornwallis (Inglismaa), kuhu need jõudsid võib-olla maksevahendina tina eest inglise Wessexi kultuuri I–II astme ajal. Kui need vasekangid olid omapärase, lambanahka meenutava kujuga, siis tõendab selline praktika, et need olid pargitud lambanaha kui maksevahendi välja vahetanud.

Amalia Mozsolics on võrrelnud Mückeest leitud tinast kaaluvihke ja juba uuritud Egiptuse kaalusüsteemi 18. dünastia ajast Kreeta-Mückeene ajast pärinevate pronksesemete peitleidudega Doonau piirkonnas.

1 kite (egipt. <i>kdt</i>)	= 9,1 grammi	Vastava kaaluga leiti
2 kitet	= 18,2 grammi	= Mückeene tinavihid
5 kitet	= 45,5 grammi	= Mückeene vihid ja Ungari pronksvõrud
6 kitet	= 54,6 grammi	= Mückeene vihid ja Ungari pronksvõrud
9 kitet	= 81,9 grammi	= —
10 kitet (= 1 egipt. <i>dnb</i>)	= 91 grammi	= Mückeene vihid ja Ungari pronksvõrud
12 kitet	= 109,2 grammi	= —
15 kitet	= 136,5 grammi	= —
20 kitet	= 182 grammi	= — Ungari pronksvõrud
25 kitet	= 227 grammi	= Mückeene vihid ja Ungari pronksvõrud
50 kitet	= 464,6 grammi	= Mückeene vihid

(A. Mozsolics, Acta Archaeologica Hungaricae XV/69, Budapest, 1963).

Ungaris Opalyist leitud 18 pronksvõru keskmine kaal on 6 kitet kõrvalkaldumisega vähem kui 1 gramm. Kaks võru kaaluvad 5 kitet, ülejäänud 10 ja 20 kitet.

Nyirbelteki peitleiu võrud kaaluvad 10 kitet (1 eksemplar), 20 kitet (1 eksemplar), 25 kitet (1 eksemplar) ja 30 kitet (3 eksemplari). Ka paljude teiste pronksikangide ja käevõrude uurimine Mückeene lelukogumites lubab järeldada, et juba tollal püüeldi normimise, selgete kaaluühikute poole. Kuna võrdsete raskusrühmade võrud kannavad sageli ühesugust kaunistust, võib oletada, et mõned töökojad tegid sel viisil teatavaks oma kauba kaalu.

Samasuguse tulemuse annab ümberarvestamine teistesse tollal Oriendis kasutusel olnud kaalusüsteemidesse, nagu šekel, mine või siqlu (El Amarna periood). Minose ajal kasutati vahetuskaubanduse kõrval üksikjuhtumel juba normitud kaaluvihke, eriti metallikaubanduses. Meile on tuntud isegi üksiksteie suu- ja järgnevate mõõtude ja kaaluvihkide märgid. Teravilja ja tahkete kaubaliikide õonesmõõdud erinesid vedelike õonesmõõdudest. Me ei tea ainult, millised meie mõõdu- ja kaalusüsteemi ühikud vastavad neile kirjatahvleil üha korduvaile mõõdunime- tustele. Peame ootama, kuni leitakse vihid või mõõdud samasuguste sisselõigatud märkidega.

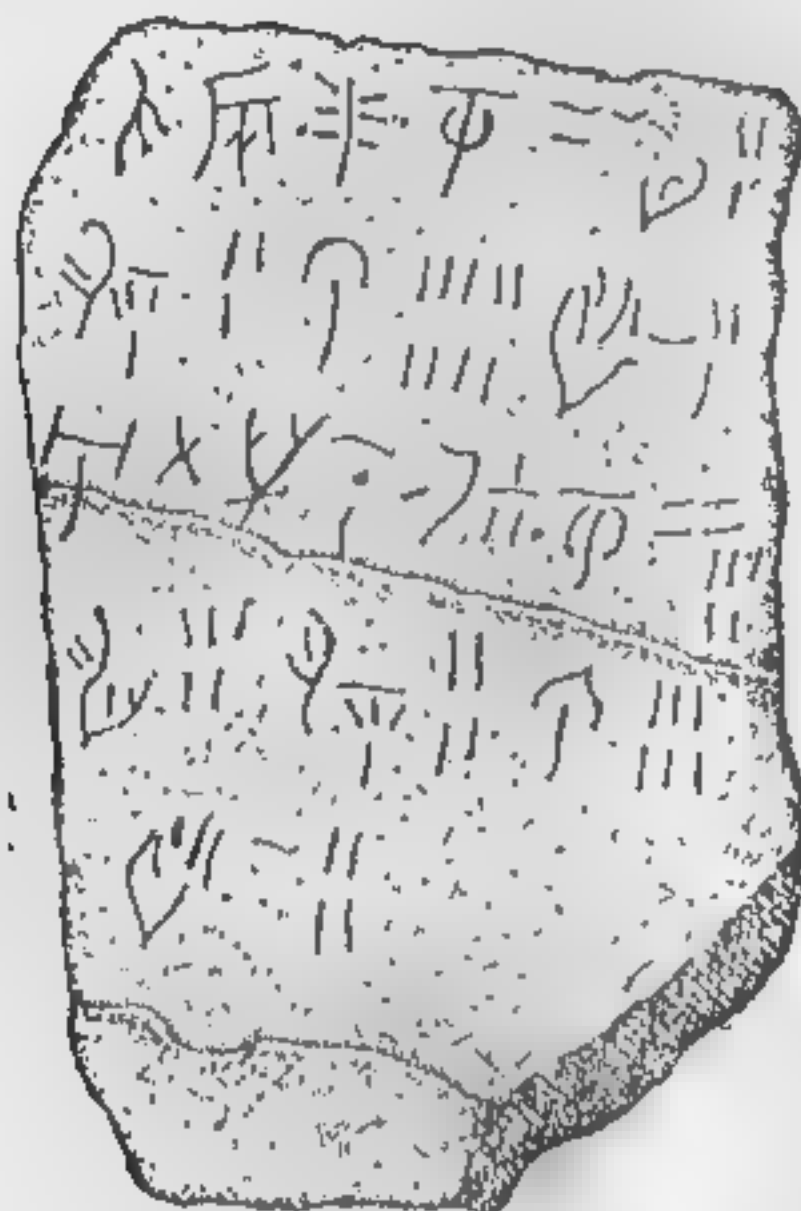
Seni jääb ka ebaselgeks, kas minoslased arvutasid detsimaal-, duodetsimaal- või seksagesimaalsüsteemis. Mückeenes löi igatahes pärast 1350. aastat läbi detsimaalsüsteem ülevaatlike arvumärkidega.

Arvudesüsteemi võib rekonstrueerida järgnevalt:

ühelised:	I	III	= 3
kümnelised:	—	≡	= 30
sajalised:	o	oo	= 300
tuhandelised:	+	++	= 3000
kümnetuhandelised:	+	++ oo	= 12535

Nende arvumärkidega võib väljendada igat soovikohast summat. Suurim arvuline väärtus, mida kohtame ühel tahvlikesel, on 20464. Seejuures on tegemist lammaste loendiga. Kasutatakse detsimaalsüsteemi, mis aga veel ei tunne arvu kohaväärtust, kuna null oli tundmatu nagu Rooma arvudesüsteemiski.

Suurem vahetuskaubandus ei olnud üldsegi mitte mõeldav tooma- ja viimakaupu, võlgnikke ja hoiuseid üles tähendamata. Seepärast pole juhus, et samaaegselt paleekultuuride õitselepuhkemise Vana-Idamaadel arendati välja kirja- ja arvusüsteemid. Vana-Idamaal Mesopotaamia ja ka Kreeta kirjatahvleil on tegemist peaaegu eranditult sellelaadsete majandustekstidega. Paleedesse kokku toodud suurte kaubakoguste kaubanduslikuks töötlemiseks oli vajalik ulatuslik raamatupidamine. Seda tehti tõenäoliselt

Lineaarkirjas A inventarinimestik
koos arvuliste andmetega Hagia Tri-
adast

papüürusel, nahal ja puidul. Dokumendina kasutati siiski ka savitahvleid. Kuna neid aga tules kõvaks ei põletatud, vaid märga savi ainult õhu käes kuivada lasti, siis on need dokumendid ammu lagunened. Ainult seal, kus taolised savitahvlid palees toimunud tulekahju tõttu põlesid, on need tähtsad märkmed, kiritõendid ja arvestused tänu sellele juhusele säilinud. Meil on mõned minose lineaarkirjas A tahvlikesed Phaistose, Knossose ja Hagia Triada keskustest ning umbes 4000 tahvlikest minose-mükeene lineaarkirjas B Knossoselt ja Kreeka leiukohtadest. Nii neist kui ka teistest Egiptuses ja Ugaritis leitud kohalikes keeltes kirjatahvlitest võime järeldada, et minose ajajärgu paleede rikkuse aluseks oli peale Süüria, Egiptuse ja Sitsiiliaga hoogsalt arendatud ülemerekaubanduse ja laevaliikluse ka vahetuskaubandus Kreeta kohaliku elanikkonnaga. Kuid seda jõukust suurendasid ka käsitöökunst ja tulus põllumajandus. Oli ja vein, mille ideogrammide paleeraamatupidamiste tahvlikestel korduvalt nähtavale ilmuvad, olid Egiptuse dokumentides mainitud küpressi- ja seederipuu kõrval nähtavasti Kreeta tähtsamad eksportkaubad. Egiptuse nälg ehituspuidu järele näib olevat olnud kustutamatu.

Palju ruumi võtavad arvestustes enda alla ka mitmesugused koduloomad, nagu veised, lambad, kitsed ja sead. Uhes nimestikus on märgitud külade nimed, kust toodi nuumale igaühelt 25 siga. Veiseid kasutati peaaesjalikult veoloomadena; neile anti nimed, mis tõlkes kõlaksid «Lauk», «Valge», «Tigu» ja «Mustik». Paleede järgmiseks põhiliseks tuluallikaks olid lambad.

Knossose registratuur koostas oma nimestikud 13. sajandil e.m.a. järgmise skeemi kohaselt: karjaomaniku (või karjuse?) nimi, elukoht, (karjatuskoht?), vastutava paleeametniku nimi; lasti järgnesid diferentseeritud sissekanded, nagu «28 jäära, 22 lammast, puudujääk 50 jäära». See ülestähendus näitab, et sel korral oli nõutud 100 looma kohaletoimetamist: kohale toimetati 50, võlgu jäi 50. Peale selle tuli kohale toimetada veel 10 või 25 lamba vill. Harulduseks ei ole arvud nagu 10 000 ja rohkem lammast.

Loomakasvatussaaduste kõrval esinevad nimestikes põllumajandustoodetest palee tarbeks ning orjadele ja käsitöölisele jagamiseks suurtes kogustes esijoonest teravili ja viigimarjad.

Paleekeskuste toetamiseks ehitati Kreetal 10- kuni 15-kilomeetrise vahemaaga «härastemajad», mis kujutasid paleede ja ornamajade vaheastet. Siin leidub samuti suuri laoruume, kuid ka elukeid elanike ilmalike ja religioossete funktsioonide kohta. Peale selle tosin sellist väikepaleed on juba välja kaevatud. Nendes on eelneerinud kõrgemad ametnikud valitsesid arvatavasti erinevaid piirkondi. Nagu paleed, nii olid ka härastemajad kaunistatud freskodega ja annavad tunnistust ühtsest ehitusviisist. Mõnikord olid siseseinad kaetud alabastriga. Vesi juhiti kohale rennikujuliseks tahutud kivisid kaudu. Suuruselt ja mõõtmetelt sarnased härastemajad üldiselt mükeene paleedega, keraamika, pronksriistade ja töövahendite rikkuselt ületavad aga kaugelt mandri linnuseid. Analoogilised pitsatijäljendid kinnitavad, et härastemajad ja paleed olid omavahel aktiivselt seotud ning purunesid ja mattusid rusude alla samaaegselt. Sellest aga hiljem.

Just suured laoruumid ja neist leitud arvukad tööriistad tõendavad, et härastemajad rannikul ei olnud supelhuviliste võrsude suveresidentsid, vaid et neil tuli paleemajanduse süsteemis täita tähtsaid majanduslikke funktsioone, nagu vahetus, oikomaajapidamine ja ülemerekaubandus. Taolist faiaakide linna, tuulevarjulise lahe ääres paiknevat palee-, käsitöö- ja kaubanduskeskust koos paadiehituskodade ja pühamuga kirjeldatakse «Odüssseias» (kuues laul, 255 jj.):

«Rändaja, koos tule linnal Ma viin oma mõistliku taadi Alkinoose kotta su seal. Näha saad tema juures, arvan, ka muid mehi, kes faiaakidest üllad ja tähtsad... uhke Poseidoni templi ees näed turuväljakut laia, kus kivid suured on reas, mis istmeiks kaevatud maasse. Mustade laevade jaoks seal pakvel on kõiksugu kraami, purjedeks riidet ja kõisi ja aere, mis lõikavad laineid.»

Ainuüksi Knossose vastas rannikul oli napilt 10 kilomeetri pikkusel rannaribal kolm suuremat sadamarajatist: Niru Chani (praegu Hagioi Theodoroi), Amnisos ja maabumiskoht Kairatose

fõe suudmes. Lubjakaljudes on veel praegugi kunstlikud süvendid, mida võib seletada kui laevaehitusrajatisi. Kõik need rajatised osutavad Kreeta paleekultuuri suurtele ettevõtmistele merel.

See, et härrastemajad olid merekaubanduse laokohad, ilmneb ka kaupade laadist, mis olid paigutatud ruumidesse ekspordi jaoks. Niru Chani härrastemajas, mille sadamarajatised on veel praegugi näha, oli viirnade viisi ohvri laudu ja pronksplekist kultuslikke kaksikkirveid. Teistes väikepaleedes lebasid saatevalmis sajad toredusastjad. Suurimas seni avastatud härrastemajas Vathypetronis, 15 kilomeetrit Knossosist lõuna pool, leiti mahukaid põllumajanduses vajaminevaid seadmeid: õlipress, viinamarjasurutõrs, kudumiskoda ning lisaks sellele suur ahi savinõude põletamiseks.

Niisiis oli võimalik täpselt kindlaks teha paleede ja härrastemajade majanduslik ülesanne ning poliitiline võimupositsioon. Kuna need olid oma suurima õitsengu ajal mattunud vulkaanitulla alla, osutus võimalikuks säilinud toredus väljakaevamistega peaaegu puutumatult päevavalgele tuua ja rajatiste algne otstarve rekonstrueerida. Seevastu ei ole veel õnnestunud kindlaks teha paleede ja härrastemajade religioosseid funktsioone.

Hästi organiseeritud oikosmajapidamise, nimelt viimati mainitud Vathypetroni härrastemaja tsentrumis leiti kaheldamatult religioosse iseloomuga ehitised. Süvendiga nišš läänefassaadis oli ilmselt kasutusel ohvriandide paigutamiseks, kuna kolme sama-suunalise sammastereaga hall, kus oli alus kaksikkirveste jaoks, teenis ilmselt kultuslikke eesmärke. Peale selle leiti õuelt veel jäänuseid kolmelöövilisest pühamust, mida varem tunti ainult minose ajajärgu jooniste järgi.

Kuid oikoskeskuste kultuslike funktsioonide kohta leidub viideid veelgi rohkem. Knossose paleed ühendas hoolikalt ehitatud ja kiviplaatile sillutatud protsessioonitee niinimetatud Väikse paleega. Mõned saalid viimases on suuremad kui peapalee sammashallid. Koha religioosset iseloomust annavad tunnistust ohvri laud, kombineeritud anumad (kernosed), kultusebassein, paljud piilariruumid ja kultuseriistad. Pärast Väikese palee purunemist maavärina läbi püstitati kultusliku puhastusruumi kohale uus altar. Niisiis säilitati paiga pühadus.

Oikoskeskuste kultusliku funktsiooni kohta võib tuua veel ühe argumendi: omavahel seostuvad peapalee amfiteatrina mõjuvad vaatetrepid, veel praegugi peaaegu kahjustamata luksustänav ja Väike palee koos templilaekaga. Tõlgitsemisvõimalust võiks pakuda Knossoses säilinud fresko, mis näitab selgesti liigestatult seda kolmikjaotust: templilaegas palee fassaadi ees, härjavõitlejad areenil ja suur pealtvaatajate hulk. Ohel suhteliselt väikesel pildilõigul võib loendada rohkem kui 600 inimest. Mehi on kujutatud punapruunis värvitoonis, naisi heledate värvivarjunditega. Tõusvaid vaatetreppidele tõuglevad Knossose mehed ja naised külgeküljetsi, ühtki kohta pole vabaks jäänud. Templilaeka ümber

istuvad pikkades ridades tütarlapsed volangidega seelikutes ja kunstipäraste soengutega. Kuid ka ülejäänud naispealtvaatajad kannavad laubalokke, juuksepaelu ja rippuvaid kiharaid. Neil pidustustel tähtsamad isikud ilmselt puudusid, kui me tütarlapsi laeka ümber just jumalanna preestritaridena ei tõlgenda. Rahvas ei nende kultusepidustuste ajal omaette. Kuninglikust ja preestri-erlikust hiilgusest ei ole midagi näha.

Mullist päritolu võiksid olla daamid loožides templilaeka ümber? Kas on freskomaalija jäädvustanud hetke «etenduse vahemajal»? Tütarlapsed istuvad, jalad enese alla tõmmatud, pehmeil tihedil, vestlevad elavalt, on aga kibedasti ametis iseendi ja oma soenguga. Nende žestides avalduvad uhkus ja rõõm. Rõivastus ja soengud on erinevad; elegantselt mõjuvad need kõik. Pikad õhukud punaste, siniste, kollaste, mustade ja valgete ääraste, mustrite ja triipudega loovad värvirõõmsa pildi. Naljakalt mõjuvad mustade mustritega punaste, siniste või kollaste lühikeste kikkikeste laiad puhvkäised.

Sellel pildil jäädvustatud ja meile pärandatud suur etendus oli ilmselt silmapaistev ühiskondlik sündmus. Mis oli aga selle religioosse pidustuse mõte, kus sündmuse tulipunktis oli sõnnivõitluse areen ja templilaegas? Freskode tõlgendamine kultuslike sõnnivõitluste kujutisena võiks vastata tõele, kuid ei vii meid palju kaugemale.

Kõigil meile seni tuntud Kreeta paleedel ja härrastemajadel on analoogilised kultuserajatised, kultusenišid ja kabelid, mis Phaistosel asuvad lääneõue põhjaküljel, Malias peaõue edelaküljel juures. Ruumide kasutamisest religioosseteks toiminguteks annavad tunnistust kultuseesemed, naisiidolid, kaksikkirved, sõnnipäised *rhyton*-id ja ohvri laud, mis rusude alla mattumise ajal veel kasutamiskohal seisis.

Nagu võisime välja selgitada, on paleekultuuri põllumajanduslik ja ökonoomiline külg küllaltki suure tõenäosusega rekonstrueeritav. Lahtiseks jääb aga küsimus, kas Knossoses valitses kuningas, preesterkuninganna või vürstiperekond. Ebaselgeks jääb seni ka, kes olid teiste paleede ja härrastemajade elanikud ning valdajad.

Miski ei osuta sellele, et arheoloogide poolt «Kuninglikuks villaks» ja «Väikeseks paleeks» nimetatud hooned Knossose palee läheduses tõepoolest kuningale kuulusid. Sama maitsekalt ja rikkalikult on sisustatud teisedki majad palee lähikonnas.

Paljud väiksemad hooned on paigutatud otse paleemüüridesse. Kuningas elas igal juhul avatud, kindlustamata linnas rahvalduskel.

Kui saaksime interpreteerida religioosseid kombeid, siis oleks ehk võimalik järeldusi teha riigivormi ja poliitiliste võimuhete kohta.

Pikemat aega ollakse ainult veendunud, et minose ühiskonnas valitses emaõiguslik struktuur. Mõned uurijad arvavad leid-

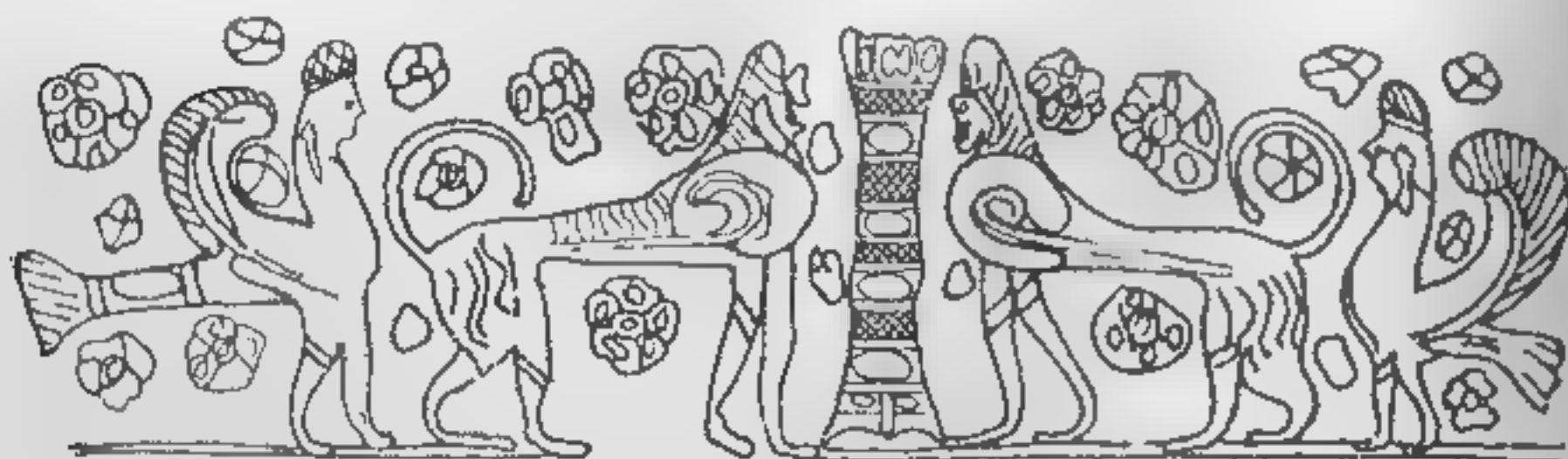
vat selleks kinnitust kultuslike naisfiguuride domineerimises ja naiste eelistamises kunstilistes kujutustes. Naise eelisseisund Kreeta kultuuris kujutab endast üht tolleaegsele maailmale tähtsat sotsiaalset omapära. Freskode, pitsatsõrmuste ja pitsatkivide järgi võib otsustada, et naistele omistati tõenäoliselt esimene koht kultuses, religioossetes pidustustes ja üldsuses. See oli nõue, mida ei oleks saanud järgida klassikalise aja kreeklased. Vanas Hellases oli naistel surmanuhtlusega keelatud viibida olümpiamängudel. Külalistena taluti ainult tütarlapsi.

Knossoses seevastu istusid naised meeste keskel kõigil kultusepidustustel. Kui loožides olid ainult naised, siis ei tähenda taoline korraldus kindlasti nende vabaduse piiramist, vaid on pigem nende eriasendi rõhutamine.

Kuid selliste iseendast huvitavate üksikasjadega ei ole palju öeldud ei riigi emaõigusliku põhiseaduse ega Kreeta kultuse ja religiooni põhisisu kohta.

Lisanduvad edasised mõistatused. Enamik meile tuntud kultuure on lõpud oma jumalustele templid. Babüloomlased ja assüürlased ehitasid tellistest võimsaid tempeltorne, mida kutsuti tsikuraatideks. Egiptlased, hetiidid ja hindud püstitasid toredaid templeid ning isegi väiksematel rahvastel, nagu iisraeliitidel ja slaavi hõimudel Rügenil oli vähemalt üks suur pühamu, kuhu oli üles seatud suur jumaluse kuju või piltide ja kujudeta kultuse puhul vähemalt trooniiste jumaluse jaoks. Kreetal ei tunne me aga mis tahes jumaluse pilt- ega monumentaalkujutist; pole teada ühtki suurt templit, vaid ainult üksikud väikesed kultuseruumid ja vähesed sümbolid, nagu sõnnisarved, kaksikkirves ja sambad, ning madu, tuvi ja sõnn kui kultuseloomad.

Kujutused gemmidel ja väikestel kunstitoodetel ning mõned arvatavasti jumalusi kujutavad iidolid osutavad sellele, et minoslase kultus ei olnud kujudeta nagu iisraeliitide ja teiste nomadiseerivate hõimude oma. Kuid ilmselt ei austatud jumalaid templis. Seniste leidude järgi otsustades, kus iidoleid tõlgendatakse enamikus ohvriandidena, mitte kultusekujudena, võib kind-

Fantastilistest loomakujudest piiratud kultusesammas

lalt öelda, et minoslased tundsid end oma jumaluse lähedal olevat lahtise taeva all, pühades hiites, mäetippudel ja eriti pühitsetud koobastes. Evans on oma väljakaevamiste tulemuste põhjal nimetanud Kreeta religiooni puu- ja piilarikultuseks. See väide on esile kutsunud väga palju vastuseisu, kuid veel praegugi ei saa me öelda midagi, mis meid oluliselt edasi viiks.

Kreeta-mükeene sammas, mis on kujutatud ka Mükeene Lõvidevärava reljeefil, seisab vahetevahel kumeral esemel, mis võiks olla pigem kilp kui altar. Korduvalt seisavad kahel pool puud või sammast kaks looma, kes mõningail juhtudel on kõitega samba külge seotud. Marinatos järeldeb silmatorkavate analoogiatega põhjal, et see Mükeene sambastseen nii nagu vastav sümbol Egiptuseski tähendab «ühinemist» või «ühtsust». Võib arvata, et seda sümbolit majandusliku ühtsuse ja tugevdatud võimu väljendajana ei austatud ainult vaaraode ulatuslikus riigis, vaid ka Mükeene riigis koos Kreeta, Rhodose, Küklaadide ja Kreeka mandriga. Kuid on teisigi tõlgendusi, mis osutavad paralleelidele Kaanani viljakussümbolitega või Oriendi «püha õlipuuga».

Minose emajumalannat teenisid oletatavasti preestrinnad, keda abistasid templi meesteenrid. Kui võime uskuda Hesiodost ja teisi antiikkirjanikke, siis oli selle jumalanna nimi Rhea või Demeter. Tema kultus oli ühenduses püha õlipuuga, mida hooldasid kuningakoja tütred. Nimetatud keske naisjumaluse sümboliteks on kaksikkirves ja tuvid. Kirves võlgneb oma pühaduse eest tänu esijoones oma otstarbele puude langetamisel ja nende hooldamisel. See oli hädavajalik ja tulus töö, mis puudutas ka õlipuid. Niisugune raske töö oli tolles iidse ühiskondlikus korras, nii üllatav kui see pole, naiste kohustuseks. Seetõttu ei ole minose kaksikkirvest kunagi leitud mehe käes.

Puude langetamise tööriistana oli kirvel välguga võrreldavaid omadusi. Aikese atribuudina sai sellest ka võluvahend, mis pidi vihma ligi tõmbama. Kirve sümboolne jõud võitluskirve ja ohvriiistana suurenes veel seetõttu, et kirves puutus kokku ohvrisõnnide verega. Mis Kreetasse puutub, siis osutavad vereohvritele siiski ainult kaks või kolm pilti. Kirve sümboolse väärtuse kohta ei saa esialgu rohkem öelda.

Kuidas oli aga lugu tuvi ja maoga kui jumaluse sümbolitega? Mainitud loomad etendasid naisrituaalis tähtsat osa iidsetest aegadest peale. Minose kodualtaritel austatud jumaluseks oli maojumalanna. Mao austamine on minose religiooni põhitunnus; see jätkus läbi Mükeene ja klassikalise Hellase kristlikku aega välja. Epeirooses, Kreeka mandri äärmiselt mahajäänud osas, kus jäigalt vanadest traditsioonidest kinni peeti, eksisteeris veel ristiusu ajal Apolloni püha hiis. Seal talitas preestrinna, kes üksi templialale astuda võis, legendi järgi Delfi draakonist pärinevaid madusid. Neid toideti meekookidega. Kui nad meelsasti sõid, siis ennustas see õnneliku aastat.

Ka Olümpias Kronioni künkal, mis kõrgus keset püha hiit, oli hilisemal kreeka ajal Eileithyia pühamu, kus hoiti madu nimega Sosipolis ehk «Riigi päästjanna». Sedagi looma talitas ja toitis meekookidega preestrinna. Nüüd on arheoloogid tõestanud Eileithyia kui sünni- ja viljakusjumalanna kultuse olemasolu juba minose ajajärgu Kreetas. Selle jumalanna nime kannavad minose pühendusohvrid suures kultusekoopas Knossose lähedal ja Ida grotis. Nii ei maksa vist kahelda Olümpia Sosipolise minose päritolus. Seda lähedust oletati juba Pausaniase ja Pindarose andmete põhjal, milles aga mõlema mehe suure ajalise vahe tõttu üha jälle kaheldi. Kuid väljakaevamistel saadud leiud tõendasid, et religiooni valdkonnas on tegemist traditsioonide, kultusekohtade ja nimede hämmastava püsivusega.

Läbi aastatuhandete on Kreeka-Kreeta territooriumil leidnud korduvalt kinnitust mao kui «majaemanda» või «lättekaitsejanna» roll, keda austati ja — kuni tänapäevani — andidega meeles peetakse. Minose maojumalannale paremat seletust ja tõlgendust ei ole vaja otsida.

Psychro, Arkalochōri ja Lykastose koobastes, Ida grotis ja Eileithyia koopas Knossose lähedal austati minose jumalannat esijoones kui maa ja võimsate maavärinate käskijannat. Mis osutab sellele?

Amnisose kultusegrotis kannavad ohvriannid pealkirja «Eileithyia». Sellest minoslikust nimest tuletab Rootsi religiooniajaloolane Nilsson kooskõlas Ranke-Gravesi ja Thomsoniga nime Eleusis. Varakreeka ajal olid Eleusise müsteeriumid muutunud laialt levinud maa- ja viljakusekultuseks, mille keskpunktis seisis emajumalanna Demeter koos maosümboliga.

Hilisema arenguga seostub maojumalanna teine tõlgendus karistus- ja kättemaksujumalannana, millega on seotud kohutavad erinõused. Võib arvata, et jumalanna Demeter Erinyt austati esmakordselt Arkaadias, kusjuures tema teenijannad kandisid juustes ja käes madusid.

Rahvausundi keskusteks olid jumalate müütidesse mähitud Kreeta koopad. Hämarais grottides etendasid ilmselt tähtsat osa stalaktiidid ja stalagmiidid. Nende ümber olid üles seatud eriti väärtuslikud ohvriannid — võib-olla maavärinate tõrjumiseks. Tõrvikute valguses heitsid need kummalised, tihti inimesega sarnanevad lubjakivimoodustised fantastilisi varje. Müüritud sissekäigud, eluruumid ja üksikud suured tagavarade säilitusastjad lubavad oletada, et pühapaiku hooldati ja valvati pidevalt.

Peale kultusekoobaste oli mägedel taraga piiratud salusid, kus austati pühi õlipuid ja pika varrega kaksikkirveid. Sellest teame vähem väljakaevamiste järgi, rohkem kujutuste põhjal pitsatsõrmustel ja metallanumatel. On teada mõned varaminose ajast peale hooldatud ja külastatud koopapühamud, nagu näiteks Piskokephalon ning Jukta mäetipp.

Näib, et suurte avalike pühapaikade kõrval oli paleedes ja härrastemajades veel väikesi koduultareid ja kabeleid erakultustoimingute jaoks. Sealt leitud pooles elusuuruses savifiguurid kujutavad oletatavasti jumalannat, kes ülestõstetud kätega õnnistab ja kaitseb. E. Kunze on nende väikeste jumalakujude tõstetud käsi lahti mõtestanud kui epifaaniat, jumaluse ilmunise žesti. Kindlasti muutus see minose iidolite niinimetatud Oransi tüüp¹ hiljem iseloomulikuks kogu hellenite maailmale.

N. Platon on hiljuti väljendanud arvamust, et hilisminose aja religioonis olevat eksisteerinud jumalate püha kolmainus. Seda ei olevat aga kujutatud Egiptuse kolmiku sarnaselt isa, ema ja lapsena, vaid jumalannana, keda saadavad kaks nooruslikku mehekujut. Teistel kujutustel seisab kahe ema vahel jumalik laps, kultuseelement, mis leiab hiljem koha Eleusise müsteeriumides.

Jumalate abielud, aga ka jumalate ja inimeste salaabielud muutuvad hiljem kreeka mütoloogia ja eepose motiivideks. Mõnedel minose pitsatkividel näib naiste poolt läbiviidud kultusetöingu ajal lähedal olevat üks noor jumal. Sellega seoses esitab Marinatos ettevaatlikult küsimuse, kas ei kohta me siin juba Megistos Kourost (Kyriost), «väga suurt jumaliku käskijat», keda veel rohkem kui tuhande aasta pärast austasid Praisose oteokreeta preestrid, minoslaste viimased ehtsad järeltulijad Kreetal.

Nimetatud preestrid õpetasid, et jumal laskuvat igal aastal maa peale, et taas elustada looma- ja taimeriiki. Muistsete kreeklaste kujutluses oli ta Suure Jumalanna armuke ja abikaasa, kes igal kevadel jumalanna armastusega üle külvas ning igal sügisel surema pidi. Kuid ta seltsis ka ühe maise kuningannaga, et kinkida inimestele jumaliku päritoluga kuningas. Niisiis paistab, et need jumalamüütide ja müsteeriumkultuste teemad on püsinud läbi aastatuhandete.

Kokkuvõtvalt võime öelda: minoslaste kujutlusmaailma jumalad ja vaimud asusid koobastes, metsades ja mägedel, on aga juba ühendusse viidud õhu, pilvede ja taevaga.

Kas võiks kultust minoslikes kodukabelites võrrelda jaapanlaste vaikse palvusega nende koduultarite ja perekonnalaegaste ees? Või seostusid ka nende väikeste paleekabelitega teatud avalikud tseremooniad? Me ei saa seda tõestada. Kuid võrdlused naaberkultuuridega annavad sellest märku.

Taasavastatud minose paleede ja härrastemajade arheoloogilisel uurimisel selguvad meile küll nende majanduslike ja poliitiliste funktsioonide ilmsed kontuurid, kuid ainult nõrgad ja ebaselged vihjed religioossele kultusele. Võib-olla toob lineaarkirja A veel puuduv dešifreerimine edasist informatsiooni jumalani-

¹ Oma nime saanud palvetava jumalaema (Maria Orans) kujutuse järgi. (Tõlk.)

mede ja kultusetoimingute kohta, mis võimaldavad siis ka religiooni suhtes järeldusi teha.

Täielikult uusi aspekte, nimelt kultuseruume ja religioossete motiividega freskosid linna elumajades töid hiljuti nähtavale kaevamised väikesel Thera-Santorini vulkaanisaarel. 1967. aastal hakkas Marinatos 600 meetrit lõuna pool Akrotiri küla välja kaevama pimsskivi alla mattunud pronksiaegset asulat. Minoset ja Mükkeenest imporditud kaupade rohkus, mida leiti kaevamisel, plaanipärane paiknemine, hoolikalt ehitatud majad ja väljakud ületavad asula mõõdu ja lubavad mõelda pigem jõukate kodanike linnaosale, kuigi sotsioloogilisi järeldusi pole veel võimalik teha. Väheste seni väljakaevatud, enamikus kolmekorruseliste majade ülakorruste ruumid olid erakordselt rikkalikult freskodega kaunistatud. Tubade hoolikalt kujundatud niššidesse olid paigutatud ohvriauad, hinnalised kultuseanumad ja arvukad ohvrivaagnad, nii et väljakaevaja arvates on vähemalt «Liiliate tuba» ja «Naistetuba» kultuseruumid, laste ja gasellide freskodega tuba aga sakraalne varakamber. «Liiliate toa» seinu kaunistavad võrratu meisterlikkusega maalitud kevadpildid vulkaanilisest Vahemeremaade maastikust. Kaljude vahel kasvavate madonnaliiliate kohal lendavad pääsukesed. Marinatos arvab, et pilt oli pühendatud emajumalannale tänuks põuase saare igakevadise taaselustamise eest.

«Naistetoa» seinamaal kujutab ilmselt naisi kultusetoimingu juures. Ümbritsetud kõrgetest mereliiliatest, toovad nad minose pidurõivastuses, kaunite soengute ja hinnaliste kuldvõrudega ehitult kingitusi ja lilli.

Seni on arusaamatuks jäänud seos «Läänemaja» freskodel, kus on preestrinna hilisemast traditsioonist tuntud ohvriandidega ja *labarum*, standart, mis kannab egiptuse liiliatest ümbritsetud Egiptuse deltajumalanna Wazeti sümbolit. See «viljakuse» ning «õitsengu ja kasvamise» märk oli seni tuntud ainult Egiptuse mõjupiirkonna leidudest.

Nii on ka need kunstiliselt äärmiselt väärtuslikud leiud vastaste asemel andnud uusi mõistatusi.

PAX MINOICA

13. aprill 1900. aastal jääb Knossose väljakaevamiskalendris mälestusväärseks päevaks. Evansi kaastöölised sattusid ootamatult kolme meetri laiusse basseini, mille juurde alla viis kaheksa astet. Põhja poolt piirasid basseini kivipink ja selle ees balustraad küpressipuust sammastega, mille söestunud jäänused olid veel säilinud. Pealtvaatajad võisid veebasseini näha palee teise korruse lodžast. Esialgu oletas Evans, et ta on sattunud palee kümb-luskohale.

Edasised kaevamised töid päevavalgele kuuemeetrise küljepikkusega ruudukujulise ruumi, mis liitus vahetult basseini. Selle kolme seina äärde olid paigutatud kivist istepingid. Üks asus lääneseinas. Üllatus muutus aga veel suuremaks, kui rusude kõrvaldamisel paljastus ruumi põhjaküljel kogu rajatise uhkeim osa — kuningliku valitseja kivitroon. Ilmselt oli taas avastatud legendaarse kuninga Minose troon. Kui see arvamus on õige, siis tuleb kümb-luskohta pidada kultuslikuks puhastusbasseiniks.

Võrratute värvidega freskod seintel olid veel kohati näha ja neid oli võimalik restaureerida. Nende hinnalikus, rohkus ja värviküllus osutasid selle ruumi keskele tähtsusele kogu palee jaoks.

Selgus, et kogu ruum, nii nagu ka teised paleeosad, oli mattunud rusude alla katastroofi tagajärjel ja olnud inimkäest puutumata 3300 aasta kestel. Saal kandis ilmseid jälgi seisundist, milles see oli olnud kohutaval purustustunnil. Ümber paiskunud suur savianum osutas äkki saabunud segadusele. Ilmselt oli salvimisõli suure rutuga püütud ümber valada väikestesse kõhukatesse alabasternõudesse, mille kasutamine kultuse otstarbel on kindlaks tehtud. Et ähvardavat õnnetust kõrvale juhtida, valmistati troonisaalis ette kultusetalitust, kuid siis tuli katastroof. Laastamiste ammendava põhjusena ei saa arvestada maavärinat, kuna see saabub alati järsku ja ilma hoiatavate enneteta. Peaaegu horisontaalsed suitsujutid palee ukse- ja aknaavade kiviplokkide sise- ja välisküljel osutavad pigemini sellele, et maavärinat saatis kohutav tuleoõnne, mis tormas läbi palee varisevate müüristike edelast kirdesse.

Evans kulutas hiigelsummasid selleks, et troonisaali taastada. Kuna kogu alumine ruum oli täidetud selle kohal olnud korruste rusudega ja seda rusukihti ei ole kunagi häirinud rüüstajad, siis

olid originaaltruuks rekonstrueerimiseks olemas äärmiselt sood-
sad eeldused. Praegu pakub troonisaal tolleaegsest kultuuritase-
mest sama kujukat pilti nagu rekonstrueeritud rooma villad Pom-
pejis ja Herculanumis.

Laseme H. Parsil anda meile troonisaali kirjelduse ja vahen-
dada muljeid, mida see pakub praegustele külastajatele. Seintel,
pinkidel ja troonil endal domineerib oiuline sügav pruunikas-
punane värvitoon, mida maalikunstnikud veneetsia punaseks kut-
suvad. Me näeme seda ka põrandal, mis on kaetud vaipa mee-
nutava stukiga, ning lamavate greifide meetrikõrguse friisi taga-
põhjana, mida läbib lai horisontaalne looklev vööt. Seinte üla-
osas lõikub veneetsia punasesse kahel korral sama ruumi ümb-
ritsev elevandiluuvärvi kaksikvööt. Sellest toredusruumist eral-
davad maasse kaevatud basseini kolm pruunikasmusta läikivat
sammast, mis allapoole peenemaks muutuvad. Kümblusruumiski
on seinad samas toonis punased, ainult siin lisandub kollaste
vöötide looklemisele veel koobaltsinise ja helehalli värvimäng.
Kahel pool trooni on greifid, kes istuvad puna-sini-kollaseks
värvitud marmoriimitatsioonist alusel. Neil on lõvikeha ja linnu-
pea. Taolisi kujutusi tunneme Egiptusest. Kui aga Egiptuses on
tegemist kullipeaga, siis Knossoses meenutavad need rohkem
paabuline: viide spiraali rullitud fantastiline peaehe ulatub
poolde selga ja kordub punakassinise rosetiga roheline spiraalina
kaelal.

Samuti pole Knossose greifidel tiibu nagu Egiptuse koletis-
tel. Nende kahkjaskollased kehad lebavad rahumeelselt künkliku
maastiku taustal, mida elustavad papüuruselaadsete õitega kõi-
kuvad rootaimed. Rahumeelselt, aga valvsalt on nende nokad
ette sirutatud ning oma sabaga piitsutavad nad liivapinnast.
Esmakordselt kunstiajaloos on Kreetal maalija siin plastilise
kujutuse varju ristviirutusega tähistanud. Taoline kunstivõte oli
tundmatu kogu antiigile. Imetlevalt seisid arheoloogid selle töö
ees, mis julgelt ennetas hele-tumedat maalikunsti.

Onneliku juhuse tõttu on terveks jäänud ka kuningas Minose
trooniiste. See on hoopis teistsugune kui kõik troonid, mida tun-
neme Vana-Idast ja Egiptusest. Kui seal meenutas iste mingil
määral looma ning tooli jalgadele anti lõvikäppade kuju, siis
Minose trooni kandsid taimevarred. Kimpu seotud papüüruse-
varred kalduvad kergelt sissepoole ja moodustavad teravkaare.
Tõusvate kaarte siseserval paisuvad pungad; viimased meenu-
tasid Evansile gooti vorme. Sedasama kõrgustesse tungivat ker-
gust ilmutavad kõrge seljatoe kaared. Seda nähes ununeb, et
tool on tahutud lubjakiviplokist. Tekib mulje, nagu oleks see
olnud kavandatud hapra puunikerdusena.

Troonisaali kompositsioon oma kivipinkidest ümbritsetud
trooniistmega väärtuslike freskode keskel, püha basseini, pealt-
vaatajate lodža ja kultuslike saviastjatega annavad põhjust ole-
tuseks, et Knossose valitsejad olid rohkem kui ainult valitsejad

vürstid ja ülemkohtunikud. Kui nad olid ka oma rahva ülem-
preestrid, siis oleks palee olnud mitte ainult majanduskeskus ja
valitseja asukoht, vaid usaldatud kõrgemate võimude hoolde kui
preesterkuninga elukoht ja olnud seega ka pühapaik.

Troonisaali väljanägemine tugevdab ka teisel saadud muljet
minose kultuuri rahumeelsest iseloomust. Minose kultuuri argi-
päeva Kreetal ei iseloomustanud lahingupildid, võitlusstseenid
ega kindlusrajatised, vaid värvirõõmsad lilled, lõbusad tantsud
ja peorõõm, hinnalised rõivad, kunstipärased anumad ja tarbe-
esemed. Relvi näeme väga harva.

Õitsva kaubanduse tagas võimas laevastik, nagu seda on
kujutatud pitsatitel ja Thera «Liibüa friisil» 1500. aasta paiku
e. m. a., kus näeme koju saabuvat minose ekspeditsiooni. Kuid
kreetalased ei hoolinud sõjalistest vallutustest. Kes oleks taht-
nudki vahetada koduse saareriigi õnnelikke tingimusi võõra maa
ebakindlate suhete vastu?

Kindel ainuvalitsemine merel, saarele omane isoleeritus,
rikkus, mis suurenes tänu kaubitsemisele, põlluharimisele ja kõigi
elanike virgale tööle ning mitte viimases järjekorras sportlik
vaimustus löid atmosfääri, millele olid võõrad igasugused sõja-
lised ja ekspansionistlikud kalduvused. Minose kultuuri piirkon-
nas leiame haruharva sõja- ja jahistseene, kuigi need Mücke-
nes kaevushaudade ajal peateema moodustavad. Üksikud silmapaist-
valt töödeldud minose ajajärgu mõõgad, odad ja pistodad tõen-
davad, et seal olid tuntud tehnilised võimalused relvade valmis-
tamiseks. Kuid rahumeelsele kultuuri arendamisele suunatud
jõud osutusid ilmselt tugevamaks sõjalistest võimalustest, millest
kubises tolleaegne Vahemere maailm. Kultuuriajalooliselt äär-
miselt tähelepanuväärne moment: kui näiteks kreetalased võtsid
üle hüksoslase sõjavankri, tollal laastava mõjuga moodsa relva,
töötasid nad selle ümber elegantseks jahi- ja võidusõiduvankriks
ja viisid oma daamid lõbusõidule.

Nagu näha, ei kõitnud südameid sõjakäigud, vallutused ja
saak, vaid kujutava kunsti motiivideks olid pidustused, sport,
mängud ning ikka ja jälle looma- ja taimeriiik.

Nii on mõiste *Pax Minoica* kui selle perioodi ajavaimu väl-
jendaja kuulus antiikajast peale. Hilisemad generatsioonid on
«minose rahu» nii Trooja sõja rahutustes, sissetungivate põhja-
ja mererahvaste tagasitõrjumisel kui ka kannatusrikka sõja ajal
noorte Sparta ja Ateena linnriikide vahel üha uuesti igatsevalt
ja võib-olla ka tugevasti idealiseeritult meenutanud.

Schachermeyr on siiski kaineastavalt sellele osutanud, et minose
ajajärgu argipäeva rahumeelne iseloom ei takistanud kuningail
ja kroonumõisate valdajail pidada paleevalvureid ja politseirühmi.
Mõiste «minose rahu» ei tohi meie eest varjata asjaolu, et igal
juhul oli tegemist orjandusliku korraga. Inglise Pendlebury
on teede ääres välja kaevanud palju vahitorne. Ilma sõduriteta

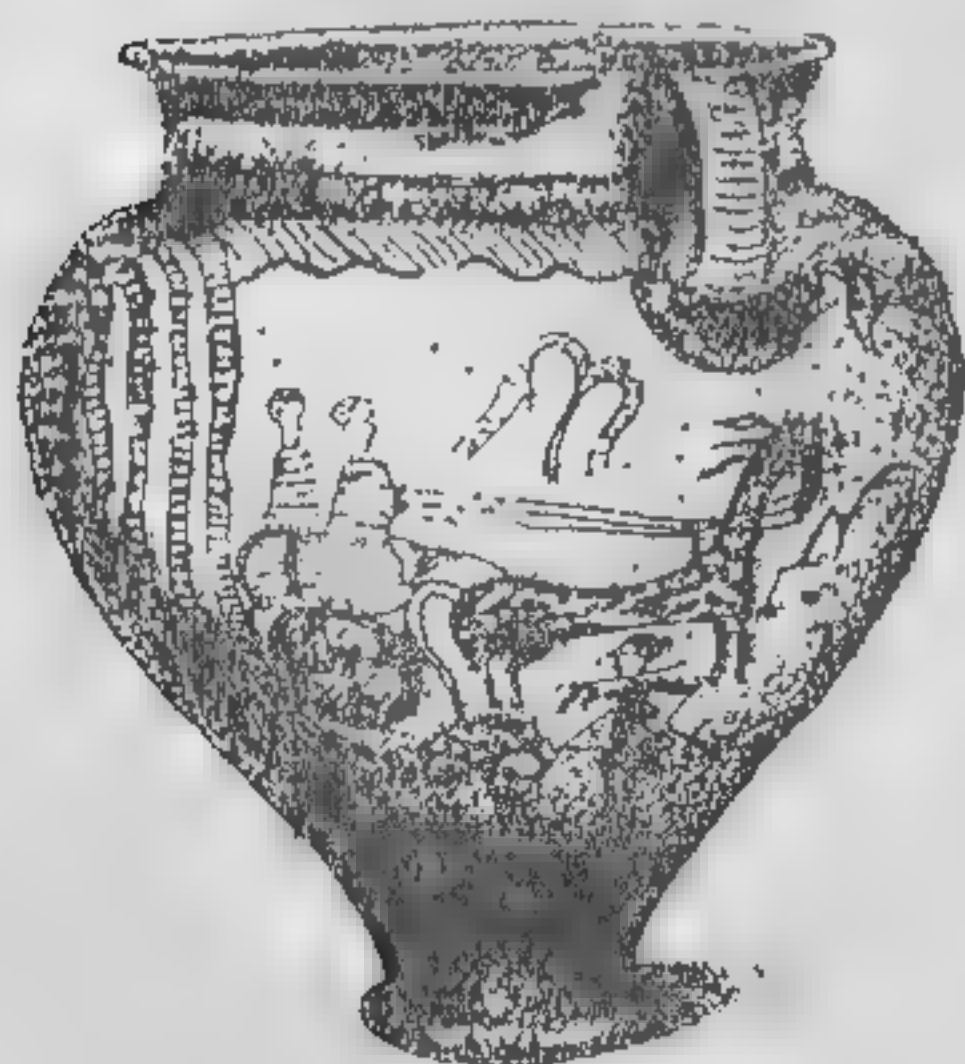
ei saanud säilida ka Kreeta ülemvõim merel, sest foiniikia mere-röövlid tegid tollal kurjal kombel pahandust. Egiptlase Wen-Amoni veidi hilisemast teatest selgub, et talle olevat kallale tunginud Dori piraadid, kui ta purjetas Niiluse deltast Byblosesse, et puitu osta. Klassikalisel ajal oli ka kreea vibuküttidel maailma parimate sõdurite kuulsus, seepärast värvati neid tihti palgasõdureiks. Kuningas Taaveti ihukaitses oli vilistite kõrval arvukalt kreetalasi.

Kuni 1971. aastani oli leitud neli minose ajajärgu sõdurite kujutust. Nii väike, kui see arv ka ei ole, tõid need kujutused ometi endaga kaasa mõningaid üllatusi: ilmselt olid ainult ohvitserid kreetalased, sõdurid seevastu aga Nuubiast ja Anatooliast pärit palgasõdurid.

Ühe minose steatiitanuma fragmendil (1700. aasta paiku e. m. a.) näeme tulistava vibuküti reljeefi; sõduri habe ja lühikesed püksid pole aga kreetapärased, vaid osutavad Anatooliale, Kaariale või Luuviale Väike-Aasias.

Ühes Knossose eramajas, «Freskode majas» päästis Evans üheksa fragmenti freskost, mida ta nimetas «Mustade kapteniks». Neegersõdurite rühma juhib ohvitser, kelle punakaspruun nahavärv tõendab, et tegemist on keftiuga — kreetalasega. Kas valget keed võib tõlgitseda kui autasu, seda ei saa veel kindlalt öelda. Selgesti äratuntavad on mustast karusnahast kiivrid kõrgele ulatuvate kaljukitsesarvedega, neegrite odad ja komandokepp ohvitseri käes.

Evans oletab, et Knossose õukonna juures võis olla must ihukaitsevägi kreea pealikute juhatuse all. Saare elanikkond

Jahivanker ühel mükeene vaasil

«Mustade kapten». Knossose kodanikumaja fresko täiendatud fragment

ei suutnud nähtavasti piisaval hulgal sõdureid kokku saada, sest arvukad töökojad vajasisid üha rohkem tööjõudu. Nii värvati palgasõdureid faktooriade kaudu minose riigi mõjupiirkondades. Sellised mõjupiirkonnad on olnud Samos, Mileetos, Mylasa ja Kyrene Liibüas. El-Amarna ürikud Egiptusest kinnitavad, et sel ajal värvati paljudesse Vahemeremaadesse neegreist palgasõdurid Nuubiast, kusjuures vahendajaks oli Egiptus. Iga kord, kui vanaajal moodustati sõjaväe abirühmi võõramaalastest, oli välismaa palgasõdurite värbamise põhjuseks peamiselt tööjõupuudus põllutöö ja tööduse arengu ning suureneva spetsialiseerumise tagajärjel. Peale selle tundus valitsejatele arenenud klassiühiskonnas, et ainult võõramaalased on veel usaldusväärsed ja nõus tegema põlatud vägivallatöid.

Kolmas minose ajajärgu sõdurite kujutus on reljeefina steatiltpeekril Hagia Triadast, kuuludes vanema palee aega 1730. aasta paiku e. m. a. Pecker on 11,5 sentimeetrit kõrge ja selle läbimõõt on 9,8 sentimeetrit. Nõu külgedel on vabalt järjestatuna kujutatud viis sõdurit: kreea põlle ja nahkkiivriga sõdur, mõök õlal, teeb ettekannet noorele komandörile. Siingi, nagu Knossose freskol, on ohvitseri tunnusteks komandokepp ja kaelakee. Peale selle kannab ta veel pistoda ja laubapaela, mistõttu mõned uurijad peavad teda Hagia Triada vürstiks.

Suur mõistatamine on toimunud kolme ülejäänud kuju ümber. Evans peab neid rüütliteks — võib-olla Liibüa kolooniate kuber-

nerideks, keda kaitseb pargitud elevandinahast soomusrüü, mis ümbritseb neid võimsa kilbina. Selgesti on näha elevandisabad. Kuid kas ei oleks pidanud vähemalt nende «rüütlite» mõõka hoidv käsi vabaks jääma?

Palju on arvamusi vahetatud ka ühe Hagia Triada kera-vaasi ümber, millel on kujutatud rännakukolonni. Kaua aega mõeldi, et tegemist on koju naasvate viljalõikajate või puuviljakoristajatega. Kuid eeslauljate ning soomusrüü ja komandokepiga pealiku poolt juhitud rännakurühm kannab ühesugust vormi ja relvi. Lööginuia kõrval esinev kolmeharuline harpuun täisnurga all kõrvale ulatuva teramikuga oli ohtlik löögi- ja torkerelv, mida kasutati oletatavasti lähivõitluses laevadel. Minose sõdurite pearelv harpuun on leidnud kirjatähena tee kreeka lineaarsüsteemi. Kõige selgemini on harpuun näha lineaarkirjas A kirjamärgina hääliku «i» jaoks (häälikumärk 86 = L 100 a/c). Veidi muudetult võeti märk seejärel lineaarkirja B (märk 28 = i) ja lõpuks edasiarendusena lineaarkirjast A ka küprose kirja, mida Schachermeyr nimetab lineaarkirjaks C. Märgi stiliseerimine tõendab aga, et nüüd ei mäletatud enam selle kunagist algkuju, ohtlikku löögirelva.

Riistu keravaasil on tõlgendatud ka kui vikateid ja heinahangusid, mis ilmusid aga alles tuhat aastat hiljem. Minose ajal lõigati teravilja nii, et kõrred haarati vasaku käega kimpu ning lõigati siis sirpnoaga viljapeadest veidi allpool läbi. Tolle aja viljalõikajate täpseid pilte on meile pärandanud egiptuse kunstnikud. Pealegi on vaasil kujutatud ainult mehi, kuid töö põllul ja aias oli minose ajajärgu Kreetaski jäetud peaasjalikult naiste hooles.

Neist vähestest, kuid vägagi informatiivsetest sõduripiltidest ja reljeefidest võime järeldada, et «minose rahu» ei olnud kaitsetu ja kindlustamata.

Minoslaste laevaehitusest teame mõnede piltkujutuste põhjal vähemalt niipalju, et vana Küklaadide sõudepaadi tüüp oli ühendatud Foiniikia-Egiptuse purjekaga, mis oli tollase Vahemere laevasõidu teedrajav uuendus. Seetõttu olid minoslased igasuguse ilmaga teistest laevadest kiiruse ja manööverdamisvõime poolest üle.

Stiliseeritud minose harpuunrelv i-hääliku tähemärgina

Senised vähesed pidepunktid kreetalaste sõdureist ja sõjalaevadest leidsid ootamatult kinnitust 1972. aastal väljakaevamistel Theral. «Läänemajas» avastati vähemalt kaheteistkümne meetri pikkune seinafriis, millest oli võimalik päästa ja restaureerida umbes seitse meetrit. Õnneks on lüngad sellised, et friisi saab interpreteerida. Tegemist on seitsmest suurest ja paljudest väikestest laevadest — nende hulgas kaunistatud admiralilaev ja üks purjekas — koosneva laevastiku õnneliku kojutulekuga. Üksteise taha on maalitud kolm asulat, millest viimane ja suurim jätab minosliku linna mulje. Maju kaunistavad sõnnisarved ning «ahhailaste» ilmeka naised vaatavad ootuses laevade poole. Kujutatud on üle kaheksakümne isiku, sealhulgas rännakukorras minose sõdurid tornikilpide, kuldikihvadest kiivrite, odade, harpuunide ja mõõkadega. Tagaplaanil linna ümbritseval maastikul jälitab lövi kolme tollal Kreekas ja Väike-Aasias elunenud hirve. Laevad pöörduvad tagasi ekspeditsioonilt võõrale maale. Seda on kujutatud subtroopilise maastikuna kitsa jõe, mitmesuguste palmide ja teiste subtroopiliste taimedega. Maastikku elustavad metspardid, pantrid ja flamingod.

Teiste asulate omapäraste majade kohal seisvate inimeste rõivastus ja soengud, eriti aga merehädalised või merelahingus langenud oma varustusega viivad uurijate mõtted Liibüale, kellel tollal oli tähtis asustuskeskus Tritoni mere, praegu liivastunud Schott el-Djeridi madaliku ääres. Kreeka sõbralikest suhetest Liibüaga teatavad Herodotos ja teised kreeka kirjanikud. Seega kujutab friis endast arvatavasti maailma tähtsaimat kultuuri-ajaloolist ürikut, mis on leitud pärast lineaarkirja B dešifreerimist.

Ülalkirjeldatud õitsev kultuur oli tugeva laevastiku kaitse all, mille kohta meil nüüd on olemas tõend. See laevastik ei langenud ohvriks vaenlasele, vaid saart kaitsnud laevad hävitas ühe hetkega Santorini tohutu tõusulaine.

MÜKEENE LINNUSED JA KAEVUSHAUAD

Minose kultuuri äkiline, katastroofiline lõpp ja sellest põhjustatud murrangud muutuvad meile täiesti mõistetavaks ainult siis, kui heidame pilgu Kreeka mandri edasisele arengule. Varsti pärast 1900. aastat e. m. a. olid sinna asunud esimesed kreeka hõimud. Sissetungijate kultuurielemendid segunesid kohalike asukate saavutustega, keda hilisem traditsioon nimetab pelasgi-deks ja leleegideks. See segunemine on eriti selge keraamika-valmistamises, kiviehituste tehnikas ja surnute matmisviisis. Tekkivat keelt võib vaadelda hilisema kreeka keele eelastmena.

Hellasel kujunes välja rida väikevürstiriike. Müüridest ümbritsetud linnades — Mückeene, Tirynsis, Malthis, Peristerias ja Brauronis — on korduvalt leitud hoburauakujuliselt keske megaronhitise ümber rajatud valitsejate hoonerühmi. Suurem rahvastikutihedus on juba tõendatav Argolises, Messeenias, Atikas, Boiootias ja Tessaalia rannikul. Tekkisid kaubasuhted Egeuse mere põhjapoolsete äärealadega, kuna Kreetat välditi.

Kui Kreetal vanade paleede hävimise järel 17. sajandil uued ehitati, kui Egiptuses hüksoslased ja Väike-Aasias hetlidid oma võimu kindlustasid, siis saavutasid ka Argolise ja Messeenia vürstid suurema jõukuse. Siiski on meil esialgu teada väheseid üksikasju kujunevast kultuurist. Leide on veel nii napilt, et me ei saa isegi tõestada oletust, nagu oleks kirde poolt pärineva sõjavankri ilmumisega Hellasesse 1600. aasta paiku e. m. a. olnud seotud ka uus «Mückeene kreeklaste» sisserändamise laine. Kas võimaldavad vähesed leiud teiselt poolt oletada, nagu oleks Hellas end juba tollal aeglaselt avanud minose kultuuri mõjudele, säilitanud aga Kreeta suhtes kultuurilise iseseisvuse megaronhitusviisi, kindlustustehnika, paljude nõuvormide ja ühevärvilise keraamika valmistamise alal? Tolleaegset Mückeene Hellast ei või mingil juhul vaadelda kui Kreeta kolooniat, nagu seda vahetevahel tehakse. Kultuurivormide omapära on kaheldamatu. Teiselt poolt lubavad kreeka müüdid oletada, et Hellas oli Kreetal uute paleede valitsejate maksukohuslane.

Päikesejumal Heliose «kõikevalgustav» tütar Pasiphae oli Knossose kuninga Minose abikaasa — nii räägib müüt, mille tekkeloo, ajalise järjestamise ja hilisemad kaunistused peame sunnult kahjuks asja lihtsustamise huvides arvestamata jätma. Ta kiikis

kreetalaste kuningale kaheksa last, sealhulgas tütar Ariadne ning pojad Androgeose ja Deukalioni; Minos vastas tema armastusele siiski truudusetusega.

Seal tabas aga kuningat äkki ränk löök. Tema poeg Androgeos oli reisinud Kreekasse Panathenaia pidustustele, et võtta osa spordivõistlustest. Ta võitis viievõistluse, aga see võit tegi kadedaks tema Mückeene rivaalid, Ateena kuninga Aigeuse teadmisel meelitasid viimased Androgeose lõksu, kui ta asus teele pidustustele Teebasse. Nagu teatab Apollodoros, kaitses Androgeos end vapralt, surmati aga võitluses.

Kuningas Minos korraldas mõrvatud poja mälestuseks Knossoses kurbmänge ning vandus mückeenlastele kättemaksu külalislahkuse nurjatu rikkumise eest. Ta saatis Hellasesse sõjalaevastiku, et kurjategijaid karistada. Palju aastaid piirati edutult Isthmost Korintoses ja Ateena linna. Vallutati ainult Nisa tänu vürstitütar Skylla reetmisele, kes oli armunud Minosesse. Sõda venis pikale. Minos püüdis seepärast oma tasuretkele Egeuse saartelt toetust saada. Kuid ta pidi tõdema, et ta ei suuda võita Ateenat. Siis tulid talle ootamatult appi tugev maavägi, katk ja näljahäda, mis tekitasid kreeklaste sõjaväele suuri kaotusi. Mückeene vürstid ohverdasid oma kitsikuses isegi lapsi, et jumalate viha leevendada — kuid asjatult. Kui suurimas hädas pööruti Delfi oraakli poole, andis püütia nõu Androgeosele osaks saanud ülekohtu lepitamiseks võtta vastu kuningas Minose tingimused: kuningas Minos oli nõudnud seitse noormeest ja seitse neitsit, kes igal üheksandal aastal — teiste allikate kohaselt igal aastal — tuli Kreetale saata ja ohverdada labürindis Minose metsikule sõnnile Minotaurosele. Hellas võttis tingimuse vastu. Minos võis rahulolevalt Knossosesse tagasi pöörduda. Täis tänu-likkust oma edu eest korraldas ta suured sõnniohvripidustused.

Ateenlased olid julmast maksust sügavasti kibestunud. Kui taas kord oli loosiga määratud kindlaks 14 ohvrit Minotaurosele, sõitis nendega kaasa Kreetale ka kuningas Aigeuse poeg Theseus; ta tahtis tappa Minotaurose ja vabastada Ateena häbistavast andamist. Tema naasmisel pidi murelikult ootavale isale juba avamerelt võidust teatama valge purl, must purl seevastu andma tunnistust lüüasaamisest.

Kui Theseus Kreetal maale hüppas, nägi teda Kreetal kuninga tütar Ariadne. Ta oli juba kihlatud jumal Dionysosega; Theseust nähes unustas ta aga oma vandetootuse ja tema südant täitis kaastundlik armastus ateenlase vastu, kes pidi koos oma kaastundega ohverdatama koletisele Minotaurosele. Ta hakkas plaanitsema päästmist. Ta oli hankinud teateid, et põhjast tulnud võõrad kavatsevad koletise hukata. Ometi teadis ta, et keegi ei leia kunagi teed välja labürindist, isegi kui ta surmaks koletise. Ainult tema diadeemi sära järgi või tugeva juhtlõnga abiga õnnestuks võõral leida väljapääs Minose palee keerulistest, süngetest käikudest. Nii sokutas ta Theseuse kätte villase lõnga

kera. Kui kaks pantvangi olid paleest suurte seiklustega põgenema pääsenud, kasutas Theseus tekkinud segadust, et tungida labürinti ja tappa magav metsik sõnn nuiaga. Ariadne lõng aitas tal taas väljapääsu leida. Vahepeal olid teised ateenlased saanud võitu naistemaja valvuritest, vabastanud ohvriks määratud Ateena tütarlapsed, hiilinud sadamasse ja puurinud augud mõnedesse seal asunud Kreeta laevadesse, et jälitamist takistada.

Kui Theseus oma sõnniverest punase nuiaga võidukalt labürindist tagasi tuli, embas Ariadne teda kirglikult ja kiirustas koos temaga sadamasse. Ateenlastel ei õnnestunud koos Ariadnega märkamata põgeneda, sest mõned kreetalased olid häiret löönud. Kuid pärast lühikest taplust pääses Theseus koos kõigi kaaslastega kaotusteta pimeduse kätte all põgenema.

Teel hakkas Theseus mõtlema, kas ei kutsu abielu vihatud kreetalaste kuninga tütreaga Ateenas esile skandaali. Seeparast jättis ta magava Ariadne Dia saarele, mida praegu kutsutakse Naxoseks. Kui Ariadne ärkas, nägi ta truudusetu Theseuse laeva juba avamerel, Kurtseksles ta rannal ringi.

Kuid Theseuski oli kurvastusest segane. Ta unustas vahetada musta purje valge vastu. Kuningas Aigeus nägi õnnetusttoovat märki ja kukutas end kõrgelt kaljult merre. Edasi jutustab müüt, et pea hukkus ka kuningas Minos. Tema järglaseks sai poeg Deukalion, kuna Theseus sai Ateena kuningaks.

Taas tekkisid tülid põgenenud vangide pärast. Kuningas Minos oli omal ajal ateenlastele lubanud, et kui nad korralikult maksu maksavad, ei sõida Mückeene vetesse ükski Minose laev rohkem kui viieliikmelise meeskonnaga. Erandiks oli ainult Iasoni «Argo», mille ülesandeks oli puhastada meri piraatidest. Nüüd murdsid Kreeta sõjalaevad seda kokkulepet, jälitades põgenikke, ei saavutanud aga sunniviisil nende väljaandmist.

Theseus püüdis minoslasi rahustada, ehitas aga vahepeal salaja laevu. Päeval ja öösel töötati liiklusest kõrvale jäävas Thymoitidal sadamas ning Troizenis, kus Pittheusel oli kreetalastele tundmatu laevatöökoda. Mõne kuu pärast tõstis mückeenlaste laevastik purjed ja sõitis Knossoselt põgenenud kuulsa leiduri ning tehniku Daidalose juhtimisel Kreetale. Kreetalased pidasid lähenevaid laevu osaks nende Sitsiilia ekspeditsioonilt tagasi oodatavast laevastikust, võtsid neid vastu juubeldustega. Nii õnnestus mückeenlastel sadam vastupanuta hõivata. Theseus kiirustas kohe Knossosesse, lõi maha paleevalvurid ja tappis Deukalioni. Troonipärijanna Ariadnega sõlmis Theseus suurejoonelise kokkuleppe, mille sisu on meile edasi andnud Plutarchos (Theseus 19): Knossos andis välja kõik Ateena pantvangid ja sõlmis ateenlastega igavese sõpruse liidu. Leping kinnitati kroonide ühendamise — Theseus abiellus Ariadnega.

Ka esitatud aine kõige ettevaatlikumal tõlgendamisel võib oletada, et siin on leidnud müütide kujul kajastust ajaloolised mälestused. Kord jumalatena, kord inimestena esinevate isikute

nimed ütlevad vähe. Tunduvalt rohkem jutustavad meile seevastu toimingud, millesse isikud on segatud. Peame arvestama võimalust, et neis müütides on edasi antud olukordi ja sündmusi negadest, kui ajalugu veel kirja ei pandud. Sel juhul oleksime siin saanud teada midagi Kreeka mandri ja Kreeta saare elanike, mückeenlaste ja minoslaste varasemaist sidemeist. Ka hilisemad kreeklaste ei ole kunagi unustanud, et Kreeta on kunagi olnud võimsa iseseisva riigi keskus, millele manner — Mückeene koos Ateenaga — kuidagiviisi maksukohuslane oli, nii et ta pantvange pidi andma.

Samm-sammult vabanes Hellas sellest sõltuvusest. Sõjalised kokkupõrked näivad olevat asendunud liiduga Mückeene ja Knossose vahel ning majandussidemete ja abieludega kuningakodade vahel.

Hilisematel aegadel peeti Mückeene-Ateena kuningate sõltuvust Kreetast häbistavaks. Seepärast kirjeldasid hilisemad kreeka kirjanikud kuningas Minost, keda Homeroose aeg tundis veel kui tarka kuningat, vägivaldavalitsejana.

Ateena rahvuskangelase Theseuse truudusetusest, kes Ariadne häbiväärsel kombel Naxosele maha oli jätnud, ei tahetud nüüd enam midagi kuulda. Seepärast lasi Ateena türann Peisistratos 540. aastal e. m. a. vastava värssi luuletaja Hesiodose tekstist pikemalt mõtlemata maha tõmmata.

Sõnnide, eriti aga Minotaurose korduval mainimisel Kreeta müütides on suurem religiooni- ja kunstiajalooline tähtsus, kuigi Kreetal Minose ajal metsveised puudusid.

Jutustused sõnnjumalatest ja kangelastest, kes julgesid astuda raevutsevate sõnnide vastu, pärinevad esimeste ürgveiste taltsutamise ajast. Suuri põllupindu hariti esmakordselt vanaajal suurte jõgede ääres. Sellisteks aladeks olid Niilus koos viljaka deltaga ja Mesopotaamia. Taoline kultuuristamine ei olnud võimalik kodustatud pühviteta. Seepärast leiame siit ka esimesed altarid pühadele sõnnidele ja pühadele lehmadele. Aastatuhandeid austati neid kui viljakust tagavat ja jõukust toovat looduse jõudu. Kuningatele ja kangelastele oli austav nende jõust osa saada ja neist põlvneda. Taolised sõnnjumalad said tempelpaleede valvureiks, kus nad tohutule kivimonumentidena vaenlasi eemale kohutasid. Sõbrale andis sõnn viljakust ja jõudu. Temas olid järelikult ühendatud taevased ja maised, loovad ja purustavad jõud. Nii nagu härg oma tööga põldudel pani viljad kasvama, võis tema raevutsev puhkimine põhjustada ka laastamist ja näljahäda. Sõnnis, kes orkaaniga üle taeva kihutas, ilmutas end ilmajumal. Ta seisis looma seljas ja hoidis peos leegitsevate välkude kimpu. Seepärast seisis Kreetal kultuslike sõnnisarvede vahel ilmajumala püha kaksikkirves, mis siin tõenäoliselt oli ka emajumalanna sümbol. Egiptuses kujutati püha sõnni Apist päikese-kettaga sarvede vahel. Ta ei olnud sugugi ainult müütilise olendi

sümbol. Memphises jumal Ptahi templis peeti Apist välisöues. Talle ohverdati ja teda austati kui elavat jumalat. Kui sõnn suri, balsameeriti ta ning maeti Memphise surnutelinna valju halina saatele. Valitses ülemaaline lein, kuni leiti uus Apis. Tema jumalikkuse tunnusteks olid laitmatult must karvkate, valge kolmnurk laubal ja väike valge laik paremal küljel. Sõnnikultuses avaldati austust jumalusele ja temaga seotud viljakuse- ning ilmas-tikujõududele. Tänuohvritega pidi sõnnjumalus saada osa vilja-saagist, mida ta oli lasknud kasvada, lepitushvriga aga taheti leevendada tema viha. Babüloonias sõnnjumalale Belile toodi sel eesmärgil inimohvreid. Nagu on tõestanud O. Eißfeldt, oli Kaa-nani sõnnjumal Baal-Moolok ühenduses lapseohvritega. Seda Moolokit võime arvata vastavalt ette kujutada taras peetud metssõn-nina, kes oma õnnetud ohvrid sarvedele võttis ja siis puruks sõtkus.

Iisraeliidid nikerdasid endale Moosese eemalviibimise ajal Siinais puust pullvasika, katsid selle kuldplekiga ja korraldasid selle kultusekuju auks rahvapeo, nagu nad olid näinud egiptlaste juures.

Sõnnikultuse üldist levikut arvestades ei pane imestama, et sõnne mainitakse korduvalt ka vanades kreeka müütides. Zeus võt-tis sõnni kuju, et röövida Foiniikia printsess Europe ja tuua ta Kreetale. Europest sai Kreetal Minose kuningasoo esiema. Kunin-gas Minos I võimu Kreetal üle tagas Poseidoni poolt seletamatul viisil saadetud sõnn pärast seda, kui ta oma vennad Sarpedoni ja Rhadamanthyse oli minema kihutanud. Hilisemast ajast on saarel korduvalt leidnud kinnitust ka Dionysose sõnnikultust.

Samuti ei ole Minotaurose kuju pärit ainult kreeka müüti-dest. Kõikjal Babüloonias, Väike-Aasia ja Egiptuse kultuuripiir-konnas kohtame IV aastatuhandest peale kaitsvate valvuritena inimpeaga sõnne, või sõnnipeaga inimkujusid. Kui need fantasti-lised olendid kuuluvad Vana-Idamaa kujutluste maailma ja kreek-lased ei tarvitsenud neid välja mõelda, kas ei jäädvusta siis müüt Theseuse võitlusest Minotaurosega religioonialalooliselt tähtsat sündmust — inimohvri kaotamist sõnnikultuses? Nii-samuti on piiblis juttu inimohvri asendamisest loomohvriga Iis-raelis: pärimus sellest, kuidas Aabraham ohverdas Iisaki (1. Moosese raamat, salm 22, 13). Nende kultuurialalooliste sünd-muste ligikaudseks daatumiks võime praegu anda 17. sajandi e. m. a.

Kas on siis mingeid tõendeid kreeka müütide vihjete kohta, et tollal on Kreetal sõnnjumalusele veel inimohvreid toodud? Kas sobituvad inimandamid, mida ateenlastel tuli Minotaurosele tuua, Minose sõnnjumala kultusesse?

Nendele küsimustele vastust otsides pörkame tegelikult ümber-lükkamatuile tõendele selle kohta, et Kreetal paleedes on vastas-tatud inimesi nende elu kaalule pannes sõnnidele suure pealt-vaatajate hulga ees. Kuid selle inimese ja sõnni vastastamise

faktiga ei ole Minose sõnnikultuse mõistatus veel lahendatud. Üha enam lööb läbi Nilssoni arvamus, et kindlasti ei olnud tege-must sõnni kuju omandanud jumaluse austamisega. Inimese ja sõnni kokkupõrke eesmärgiks ei paista olevat inimese või sõnni vereohver, vaid seda tuleb pigemini tõlgendada kui kultuslikku näitemängu, mille keskpunktiks oli pühitsetud sõnni kinnipüü-dmine. Sõnn kehastas sigitusjõudu; ta oli karja viljakuse sümbol ja tuli seepärast igal aastal uuesti kinni võtta. Evansil õnnestus tõestada, et ühel freskol on kujutatud sõnnimänge hoone ees, mida võis rekonstrueerida püha kaksikkirve avatud kirstuna. Varsti leiti ka juba kirjeldatud freskoosad, millel on kujutatud pealtvaatajaid täis tribüünid, nende ees artistid ja sõnn.

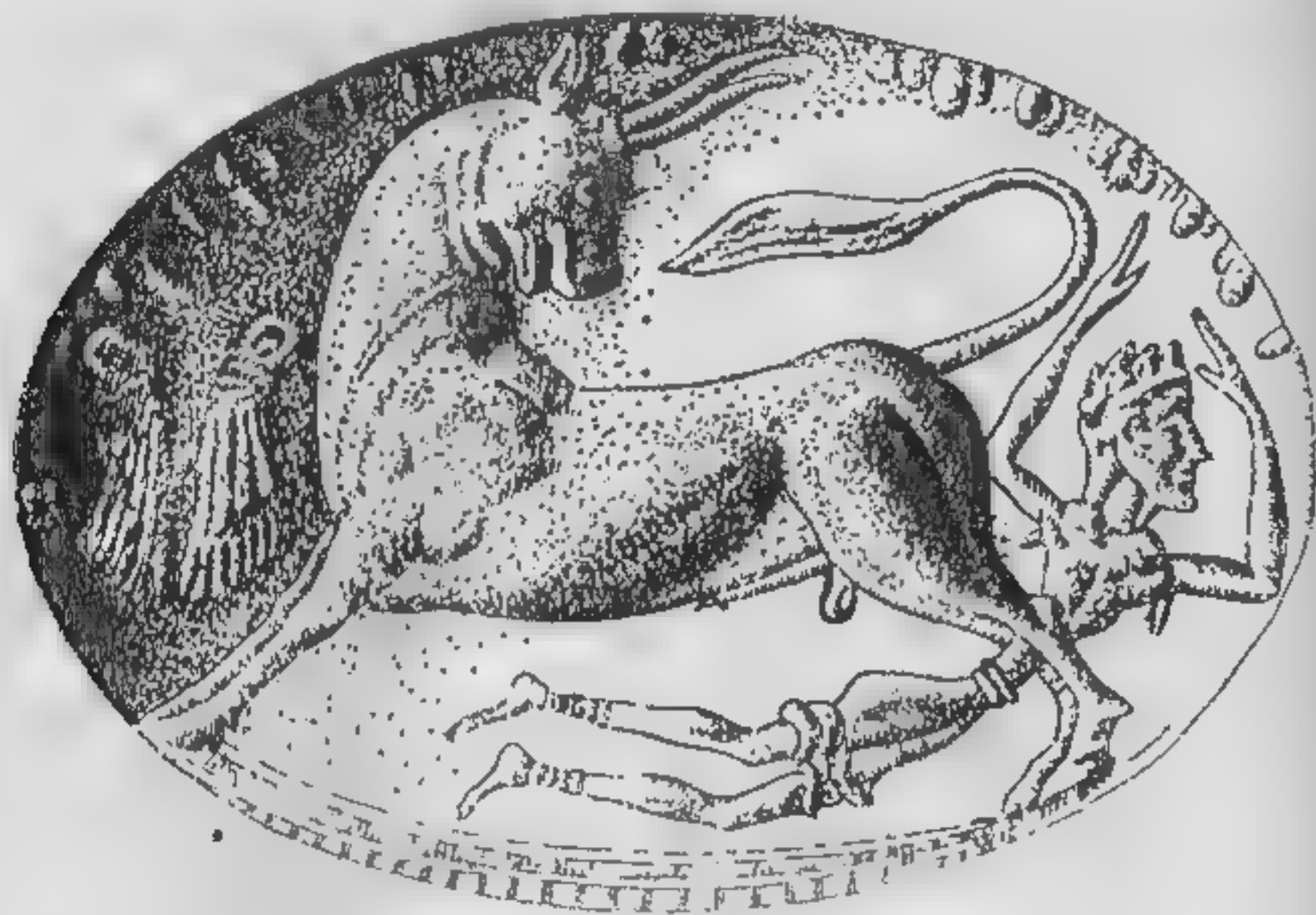
Sportlikke meistersaavutusi sõnnitaltsumtamisel ei võinud aga enam korda saata araks tehtud võõramaalastest pantvangid, vaid ainult õppinud ja kogenud artistid.

Üldiselt ei ole raske näha kultuurialaloolist arengut viljakus-religiooni sõnnikultusest Minotaurose müüdini.

Millel rajanevad meie oletused? Kreetal paleedes ja hiljem ka Mükene linnustes ehtisid seinu metsikute sõnnide ja hulljul-

Akrobaadihüpe neljas faasis: (1) akrobaat on sõnni sarvedest kinni haaranud, (2) heidetakse õhku, (3) maabub saltoga sõnni seljal ja (4) hüppab püüdjate käte vahele (H. Parsi järgi)

Apardunud hüpe. Pitsatsõrmus Smürnast

gete sõnnitaltsutajate arvukad värvilised freskod — Mückeenes küll madalama kvaliteediga; väljakaevajad on neid päästnud väärtuslike fragmentidena. Kuid sõnnikultuse stseene on ka pitsatkividel ja muistsete kivianumate reljeefidel: näeme metsikult kihutavat härga ning tema ees, kohal ja taga noorte meeste ja tütarlaste kujusid lühikestes kitoonides — ühest tükist valmistatud särgilaadses ülerõivas. Nagu akrobaadid hüppavad nad koletisele pähe. Kauboid on Evansile selgitanud, et taoline kunsttükk võis olla ainult meile tundmatu spetsiaaldressuuri tulemus. Teised võitlejad haaravad sõnnil sarvedest, lasevad end sõnni poolt saltoga üles heita, langevad käte või jalgade peale sõnni selga, tõukavad end taas ära ja maabuvad püüdja käte vahele. Ühel Knossose freskol on võitlejate seas ka kollase-mustatriibulises kitoonis, punastes sokkides (või liigesemähistes?) ja kergetes kontsata jalatsites mustalokiline tütarlaps.

Selliste kultusepidude sportlikule iseloomule osutavad sõnni taga seisvate püüdjate tugevasti seotud randmed ja hüppajate liigesemähised.

Koha pühadusest ja sündmuste kultuslikust iseloomust annab tunnistust korduvalt esinev lilledest ümbritsetud ülespoole kõrguv kaksikkirves. Kuigi ei olnud otseselt tegemist inimohvriga, oli

selle närvesööva võitluse juures kõne all elu ja surm. Kes ei labanud ründava looma sarvi sekundi murdosa jooksul, oli kadunud isegi eeldusel, et sõnnid paljude põlvkondade kogemuste põhjal olid taoliseks käitumiseks dresseeritud. Ohutud ei saanud need ka siis mingil juhul olla.

Et sõnnivõitlustel tuli ette õnnetusigi, näitab pitsatsõrmus Smürnast: hüppaja on libastunud ja lebab sõnni kõhu all, kaitses kätega pead. Sõnn pöördub hüppel hämmastunult ümber. Sakraalsõlmed sõnni ees osutavad siin nagu kaksikkirves teistele piltkujutistele stseeni kultuslikule iseloomule.

Kohtumine sõnniga oli igal juhul mäng panga peale. On aruandav, et ateenlastele pidi selline «sport» näima verise inimohvrina. Teiselt poolt on pärimustes korduvalt teateid ka Ateena pantvangide ja nende järeltulijate tagasipöördumisest Kreeta Hellasesse.

Nii on Theseuse ja Minotaurose ümber põimuvad müüdid tänu leitud freskodele ja pitsatkividele usutava tagapõhja saanud, ilma et oleksime hakanud üksikasju seletama.

Analoogiline on lugu müüdiga Theseuse ja Ariadne pulmadest. Pärast 1600. aastat e. m. a. on Kreeta mandril äkki äärmiselt arvukaid ja hinnalisi aardeid, mis osutavad Kreeta ja Mückeene valitsevate ringkondade tihedale sidemele. Pärast keskhellase aja materiaalselt ja kultuuriliselt vaesust hämmastavad meid Hellases Kreeta uute paleede ajal ilma vaheastmeteta ilmuvad kõrgekvaliteedilised ja rohkearvulised toredad kunstiesemed. Esimesena sattus sellelaadsetele kirjeldamatu väärtusega aaretele Mückeene kaevushaudades Schliemann 1876. aastal; ta leidis kuld- ja hõberiistu, kalliskividega ehteid, väärismetalliga inkrusteeritud relvi, merevaikhelmeid Läänemere rannikult, pronksnõusid Läänemere aladelt ja maalitud tasse. Balsameeritud muumiaid kaevushaudades ehtisid kulddiadeemid, kullast rinnakilbid ja näomaskid. Schliemann ei suutnud nende rikkuste laadi ja päritolu esialgu seletada.

Esimese kuninglike kaevushaudade rühma (haualeid A) leidis Schliemann Mückeene linnusemüürist seepool vahetult Lõvidevärava taga. Tegemist on kuue peaaegu täisnurkse, erineva suurusega hauaga, mis olid raiutud siin suhteliselt pehmesse kallusesse. Suurim haud (kaevushaud IV) on 6,55 meetrit pikk ja 4,10 meetrit lai. Surnud olid sängitatud ränikivikihile. Haudadel oli palklagi ja need olid kaetud kiviplatidega.

Rajamise ajal olid hauad arvatavasti veel väljaspool linnusemüüre paiknenud. Matz oletab, et müür kulges tollal kaugemal ülalpool ja ümbritses veel üpris väikest linnust. Alles 13. sajandi alguses olevat kalmistu linnuse laiendamisel müüriõngasse haaratud, kuhjatud selle kohale ümmarguselt 28-meetrise läbimõõduga «kalmeterass» ning paigutatud seejuures uuele kõrgusele ka hauasambad.

Kõige rikkalikumalt oli varustatud IV kaevushaud matuse-

Lõvijahi kujutusega pronksist pistodateramik, leitud Mückeene kaevushauast IV

ringis A. See sisaldas seitse matust — kolm meest, kaks naist ja kaks last. Tuntuimad on kuldplekist kummitud maskid, mis lebasid kolme mehe nägudel. Kolmele kuningale IV hauda kaasa antud arjukate relvade seas on eriti kuulsaks saanud toreduspistoda lõvijahi kujutusega. Vaevalt seda küll võitluseks kasutati, kuid pistoda iseloomustab seda paremini nende meeste kirge kaunite relvade järele. Viiest kütist kõige eespoolsem on torganud kolmest lõvist suurimale oda kõrri, kuid lõvi on ta käpahoobiga maha paisanud. Lõvi ei saa oma hukku mõistagi enam vältida. Nelja ülejäänud mehe odad ja nooled ei jäta talle enam pääseteed. Ülejäänud lõvid tormavad ülepeakeela põgenema.

Neli kullast needipead teramiku ülaosas ühendasid Matzi arvates teramikku nüüd äramurdunud käepidemega.

Selle pistoda, nii nagu ka paljude teiste seda liiki leitud hauapanuste stiil on kreetalik, kuid lõvijahi teema mandriline. Kreetalased nägid lõvisid arvatavasti ainult vangistuses olles võtundsid piltide järgi. Mückeenepärane on ka kütide soeng. Kas on Kreeta meistrid need kallihinnalised relvad valmistanud mückeenlaste tellimusel?

1951. aastal leidis Papadimitriu Mückeenes Lõvideväravast 130 meetrit lääne pool väljaspool linnusemüüri teise matuseringi (B) 24 hauaga, millest vähemalt 14 võib pidada kaevushauaks. Järgmised kaevushauad avastas uurija Lakoonias Vaphios, Pyloses ja Argolises. On peaaegu arusaamatu, et neid haudu rohkem kui 3500 aasta jooksul ei ole rüüstatud. Kuid Schliemanngi leidis ainult üheainsa riisunud kaevushaua, mille ta arvaks purustatud olevat aga juba väga varasel ajal.

Kui mõni aeg pärast esimeste kaevushaudade avastamist Schliemanni poolt ka Evansil Kreetal edu oli ja ta Knossoses kõrgelt arenenud minose kultuuri oivalisi tunnistusi päevavalgele tõi, usuti, et Mückeene kaevushaudade rikkuste päritolu mõistatus on lahendatud, liiati kui Mückeenes ja Knossoses oli palju sama liiki ja samasuguse kujuga esemeid. Nüüd oletati, et sõjakad

mückeenlased kasutasid Kreetal maavärinast põhjustatud segadust rüüstamiseks ja riisusid «Mückeene» aarded kokku. See arvamus ei pea aga praegu enam paika.

Nimelt on seniste leidude, kaasa arvatud ka hiljuti avastatud kaevushaudade (B) täpsem uurimine, millega tegelesid Marinatos ja teised teadlased, näidanud, et ehtsad minose aja Kreetalood on leidudest vähesed. Vastuvaidlematult Kreetal päritoluga esemeid leidub ainult väheste eksemplaridena ja, mis silma torkab, üksnes naistematuste panustena. Oletusele, nagu oleks mückeenlased röövinud kulla Kreetalt, rääkis vastu tõsiasi, et üheski Kreetal palees ei ole ühelgi juhul leitud kulda sellelaadsetes kogustes — sisaldas ju esimene Schliemanni avastatud haud mitu kilogrammi kulda.

Marinatos oskab tänapäeval anda parema seletuse, mis on seni veel vähe tuntud, seepärast tsiteerime seda järgnevas sõna-sõnalt: «Tolle aja ainus kullamaa oli Egiptus. Amarnas leitud kirjavahetusest ilmneb, et paljud kuningad nägid vaeva Egiptuse kulla omandamiseks. Echnatoni kaasaegne Mitanni Duschratta teatas, et Egiptuses olevat kulda «nagu tolmu jalgade all». Mückeene kaevushaudade ajal püüdsid egiptlased maha raputada hüksoslase võõrvõimu (1730—1580 e.m.a.), selleks vajasisid nad abi väljastpoolt. Edasi teame, et juba 18. dünastia esimestel kuningatel oli kombeks tasuda sõduriteenete eest kullaga. Ka omaenda ohvitseride autasustasid nad kullast kingitustega; Ebne poeg Ahmose sai teenete eest võitluses hüksoslase vastu «vap-ruse kulla». Võib oletada, et sõjakad ahhailased oma raskete relvade — kilbi, sarvkiivri, suure oda ja pikkade mõõkadega aitasid egiptlasi võitluses hüksoslase, Ees-Aasia sissetungijate vastu. Tasuks ahhailastele oli kuld, mille nad võtsid kaasa Hellasse. Mückeene kaevushaudadest on leitud ligi 15 kilogrammi kulda.

Oma kullarohkuse säilitas Mückeene ka järgnevate põlvkondade ajal. Ummarguselt 700 aastat hiljem nimetab Homeros seda maad veel kullaküllaseks — «polychrysos». See on meenutus tõsiasiast, mida võime arheoloogiliselt tõestada vähemalt aja kohta kuni 1550. aastani e.m.a.»

Seosele Egiptusega ei osuta ainuüksi kullaleiud., Marinatos meenutab mõningaid surnute kultuse tavasid, mis on omased ainuüksi Egiptuses võidelnute põlvkondadele ja mida hiljem ainult harukordadel ette tuleb. Mõjustatuna egiptlaste usust ellu pärast surma hakkasid koju naasnud mückeenlased traditsioonilisi kirst-haudu laiendama väiksemateks ja suuremateks hauakambriteks — kaevushaudadeks.

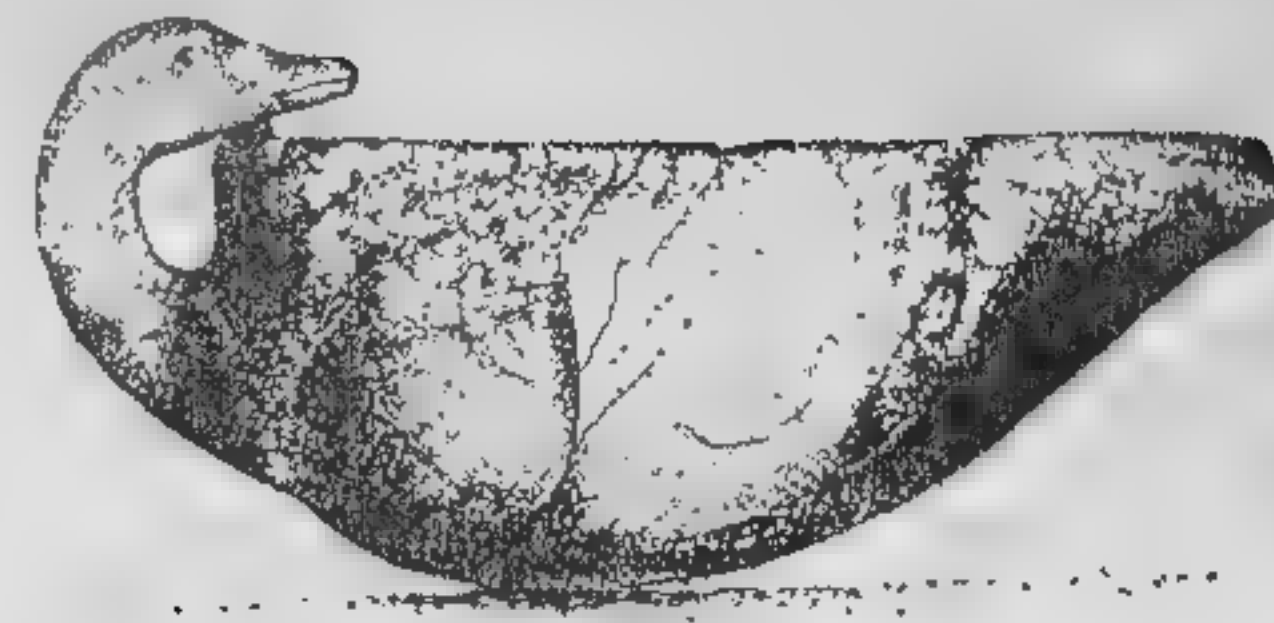
Surnule anti edasielamiseks kaasa kõik hädavajalik: lauanõud, relvad ja ehted. Varasemate põlvkondade ajal oli surnu kõrvale asetatud äärmisel juhul ainult väike savivaas. Selleks, et edasielav hing võiks kehast lahkuda ja sellesse ka taas tee

tagasi leida, kandsid Egiptuse Keskmise riigi muumiad surnu-
maske või portreesid, mis olid maalitud surnukeha ümbritsevale
lõuendile. Vaaraode maskid valmistati tihti kullast, mõnikord
mähiti muumiad üleni kuldpleki sisse. Mükeenlased järgisid seda
eeskuju ning lasid oma kunstnikel valmistada kullast rinnaplaate
ja näokatteid. Nii leidis Schliemann kuulsa «Agamemnoni» kuld-
maski muumialaadselt mähitult surnult, kes aga ajaliselt pidi
igatahes ammu enne Homeroose eepose Agamemnonit elanud
olema. Näib, et mükeenlased olid egiptlastelt õppinud ka balsa-
meerimise kunsti.

Selleks — nagu Marinatos edasi oletab — et rändav hing
leiaks oma puhkepaiga sisse- ja väljapääsu, püstitati Mükeene
haudadele reljeefiga kaunistatud hauasambad. Kuigi nende haua-

Jahiretk. Mükeene kaevushaua V hauasammas

Pardikujuline mäekristallist joogikauss, mis on leitud
matuseringist B Mükeene linnuse ees

sammaste eeskujuks võisid olla Egiptuse vürstihaudade võlts-
üksed, osutavad need siiski uue hoiaku tekkimisele, nii et nad
ei kujuta endast lihtsalt kohati keskhellase matusepaikadel seis-
vate tavaliste hauakivide edasiarengut.

Sel ajal, 16. sajandi alguses e.m.a., ilmuvad Mükeenes äkki
lahtavale tugevad minose kultuurimõjud. Eduard Meyer on aval-
danud arvamust, et egiptlased tõid endale võitluseks hüksoslase
vastu abi Kreetalt, nagu paistab ilmnevat Egiptuse allikatest.
Tundes Kreeta rahumeelset kultuuri ei ole tõenäoline, et kreeta-
lased ise oleksid relvaabi andnud, küll aga on usutav, et merd
lundvad kreetalased sõjakaid mükeenlasi laevadel Egiptusesse
võisid ja hiljem taas koju tagasi tõid. Nii võisid olla tekkinud
sõbralikud suhted Kreeta ja Mükeene vahel, mille tagajärjel
Mükeene vürstid ka Kreeta printsessidega abiellusid. Koos vii-
mastega saabusid minose kunst ja kultuur rahulikult teel Mükee-
nesse. Kreeta naised tõid ehetena kaasa ka kultusstseenidega
kaunistatud kuldsõrmuseid, mis Mükeenest leiti. Kreetal kandsid
taolisi ehteid ainult naised. Ning nii saabki selgeks, miks pitsat-
sõrmuseid on Mükeenes leitud panustena ainult naisematustest.
Teisedki üksikasjad, näiteks rõivaid kaunistavad ehted tõenda-
vad, et enamik Mükeene matuseringidesse A ja B maetud naisi
oli pärit Kreetalt. Kõik see on vastuolus Schachermeyri teooriaga,
et aarded on röövitud Knossosest, küll aga toetab müüdi aja-
loolist tuma, mis teab rääkida Theseuse pulmarest Ariadnega.

Mehematuste hauapanustes ilmnevad osalt Mükeene iseseis-
vad jooned, osalt aga ka Egiptuse mõju. Siin ja seal ilmselt
kohapeal valmistatud õhukesest kuldplekist surnuehted, mille laas-
tud ja jäätmed veel hauakambris lebasid, on arvatavasti minose
kultuuripiirkonnast tulnud võoraste käsitöölise toodang, kuna
maskid pärinevad oletatavasti Egiptuse meistritelt.

Ainet mõistatamiseks on tänapäevani pakkunud ka tõsiasi,
et mõned naised olid Kesk-Euroopa päritoluga ja pärinesid

Põhja-Euroopa pronksikultuuri aladelt, nagu tõendavad ehted kaevushaudadest I, III ja IV. Suhetele Kesk-Euroopaga osutab ka pardikujuline mäekristallist joogikauss, mille leidis Papadi-mitriu Mückeene matuseringist B 1952. aastal.

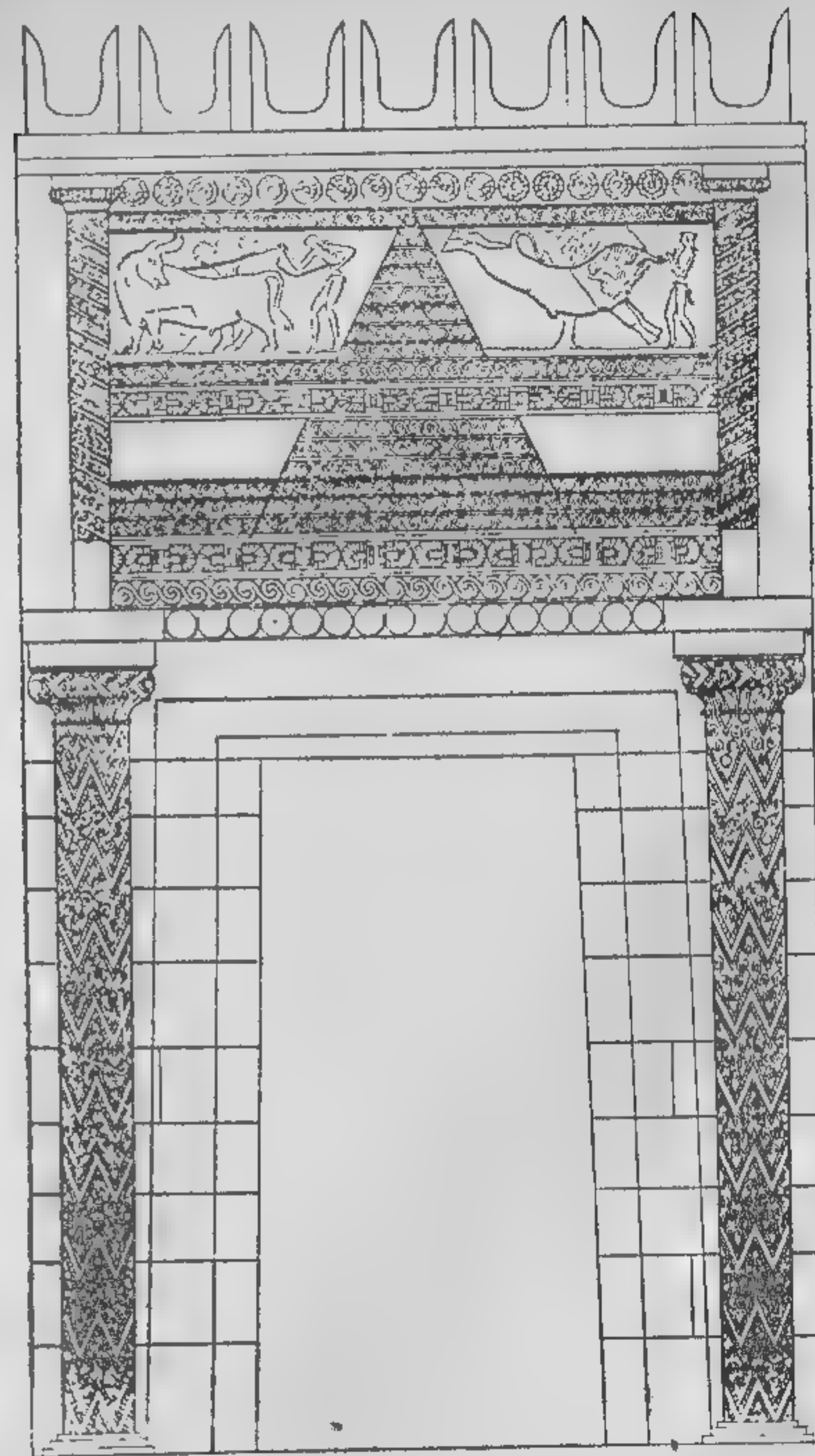
16. sajandi lõpul asenduvad kaevushauad Mückeenes ja sama-aegselt kogu Mückeene kultuuripiirkonnas ülikute matmisel suuremate kamberhaudade ja neist arenenud toredate kuppelhaudadega.

Mõlema kalmevormi puhul kaevati pehmesse kivimisse veidi kallakas käik, mida nimetati dromoseks. Seinte püsikindluseks piisava sügavuse saavutamise järel raiuti mulda ja kaljusse neli-nurkne, ümmargune või — vaesemate haudade puhul — ka koopalaadne, korrapäratu kujuga hauakamber. Enamasti viis dromose lõpus hauakambrisse kauniti kujundatud ukseava. Uks ise vähemalt vanemates rajatistes puudub. Iga matmise järel müüriti sissepääs uuesti kinni. Kambri seinad olid vooderdatud või kivimüüridega toetatud, olenevalt ümbritseva pinnase omadustest. Kui kamber kujundati ümarehitisena, seinad kindlustati ülestikku laotud kividega ja täisnurkselt tahutud ehituskividest ehitati haua sisemusse võlv, võlme rääkida kuppelhaust ehk *tholos*'est.

Kuppelhaudade ehitamise tehnika arendati kõrgeima täiuslikkuseni 1300. aasta paiku e.m.a. Ehitusviisi ja materjali kvaliteet paranes üha. Kiviplokid töödeldi vastavalt hauaümarusele, ukseava juurdepääsutee lõpul kujundati portaaliks. Arhitektuuriliselt tekkis seega raske probleem, kuna hauakambri kivivõlvi tohutu surve tuli ukseava kohal toetada. Esialgu püüti koormust fikseerida suurte mõõtmetega silluskalju abil. Siis leiutati või võeti egiptlastelt üle kolmnurk ukse silluse kohal koormuse vähendamiseks. Suurima tuntud *tholos*'e, Mückeenes asuva 1300. aastast e.m.a. või veidi hilisemast ajast pärineva Atreuse hauakambri sisemine ukse sillus on 8 meetrit pikk, 5 meetrit lai, 1,2 meetrit paks ja kaalub üle 100 tonni. Koormuse vähendamise kolmnurk selle kohal vastab igati kuulsale Lövidevärava omale.

Mückeenest on tuntud üheksa *tholos*-hauda, kolm viimati ehitatud arvatakse mückeene kultuuri täiuslikumate ehitismälestiste hulka. Need on Atreuse hauakamber, mida nimetatakse ka Atreuse varakambriks, Klytaimnestra hauakamber ja Geeniuste *tholos*. Pronksiaja ehituskunsti meistriteoseks on Atreuse hauakamber. Kaunisti töödeldud kõva konglomeraatkivim on suurepäraselt säilinud ja iseloomustab imposantseimat antiikset kuppelhitist Euroopas. Kuppelruumist viib kõrvalkäik nelinurksesse tegelikku hauakambrisse. Alles palju hiljem on taolised ehitused tekkinud hellenistlikus Samothrakes ja veel hiljem Roomas.

Atreuse *tholos*'e läbimõõt on 14,5 meetrit ja kõrgus 13,2 meetrit. Kuppelhausa sisemuses olid pronksist ja võib-olla isegi osalt kullast või ülekullatud kaunistused, mida Marinatos võis järel-dada veel näha olevatest kinnituskaukudest. Fassaad jäljendas kahekorruselist hoonet, mille eeskuju Marinatos leidis Phaistosest

Marinatose rekonstrueeritud niinimetatud Atreuse varakambri fassaad Mückeenes

Kreetal. Fassaadi dekoratsiooniks olid neli minose tüüpi pool-sammast ning porfüürist ja teistest värvilistest kivimiliikidest plaadid, mis olid kaetud rosettide, spiraalide ja teiste motiividega. Fassaadi või suure kuppelruumi kaunistuste hulka olid kuulunud suured kipskiviplaadid sõnnikujutustega. Haud oli alati nähtav tänu võimsale ja katmatule sissekäiguteele — dromosele.

Samalaadne kalme, kuigi palju halvemini säilinud, asub Orchomenoses, Boiootias ning ka sellel on lisahauakamber. Seda kutsutakse Minyase varakambriks. Kuid Mückeene ehitusmeistrite kõrgekvaliteediline kunstiteos on ka samaaegselt rajatud, samuti dekoratiivse fassaadiga varustatud Klytaimnestra hauakamber Mückeenes, 10 meetri kaugusel matuseringist B.

Nii ümmarguseks töödeldud perekonnahauakambri tüüp kui ka kihiliselt laotud kiviplatidest kontsentriliste eenditega ehitatud ümarruumid olid juurdunud Kreetal. Nende tekkimine oli siiski kindlasti mõjustatud ümarehitistest, mida leidis juba pronksiaja alguses Põhja-Aafrikas. Kreetalt jõudsid selle megalit-ehtusviisi mõjud ilmselt üle Messeenia (Pylos) Argolisesse (Mückeene), kus paikneb suurem osa kuppelhaudu, ning kuni Tessaalia põhjaosani välja.

Idee on kahtlemata Kreetalt. F. Matz juhib aga tähelepanu tüüpilisele Mückeene muudatusele: see, mis Kreetal oli plaanitud puidust ja savitellistest õhulise hallina, viidi nüüd Mückeenes ellu võrreldamatult suuremate materiaalsete ja tehniliste kulumustega, julgelt kasutades raskeid kaljust nelinurkselt väljatahtud ehituskive. Domineeris ka veel kreeka «võltsvõlvi» printsiip. Plokid paigutati horisontaalsetes kihtides, üksteise suhtes astmeliselt. Kuid alles teises töövoorus raiuti trepikujulised astangud maha, nii et tuli nähtavale teravakaareline kerajas kuppel.

Nii Lõvideväraval ja Atreuse hauakambri Mückeenes kui ka Minyase varakambri Orchomenoses on sarnased mõõtmed, samasugune ehitusstiil ja umbes sama valmimisaeg, mis tuletati võrdluses kükloopiliste linnusemüüridega Tirynsis ja Troojas. Selle põhjal oletab F. Matz, et kolme suurema kuppelhauda juures tuleb arvestada ühe ja sama ehitusettevõtja ja ehitusmeistriga.

«Ei saa teisiti, monumentaalarhitektuuri õitsengust ja selle loomingulistest saavutustest 1300. ja 1270. aasta vahel e.m.a. tuleb järeldada, et sel ajal oli ka Mückeene poliitilise võimu õitseng.

Kuppelhaudad on antiikaja suurimad tugevdatud ruumid enne keiser Hadrianuse Panteoni. Seda peab ka siin rõhutama juba sellepärast, et see toob esile vastandlikkuse nii kreeka kui ka egiptuse ja vanada kunstiga ning kuna siin avaldub seesama stiili loomulikkus kui kindlusehituste juures.» (Matz, Kreta 202 jj.).

Selles seoses täiendavad kuppelhitiste ideed ja nende rajamist Mückeene linnuste, kindlusemüüride ja mitmekesiste mäga-

ronrajatiste ehituspõhimõtted, mille juurde nüüd pärast lühikest kronoloogilist ülevaadet pöördume.

Tuleme esialgu veel kord tagasi Mückeene kaevushaudade nega: Kreetal uute paleede õitseajal on niisiis mitmeid märke Kreetal ja Mückeene kultuurilisest ning poliitilisest lähenemisest. Sel ajal ei saa veel juttu olla sõjalise erikaalu muutumisest Mückeene kasuks ja minoslaste ülemvõimu piiramisest Egeuse merel näiteks korduva maavärina tagajärjel. Kreetal majanduslik õitseng garanteeris edaspidigi julgeoleku merel. Minose mõju mückeene kultuurile muutus üha tugevamaks, nii palju kui see puudutab üldilminguid. Täpsemad uurimused näitavad aga, et ahhailased — nagu mückeenlasi nimetasid hetiidid ja hiljem kreeklased — sobitasid rahumeelse minose kultuuri oma sõjaka olemusega ja muutsid selle olulisi põhijooni. Nende elueliksriks olid võitlus ja jaht, sõjavankrid ja relvad, mis määrasid seepärast ka nende kunsti. Tõelise kirega kasvasid nad hobuseid, korraldasid võidusõite ja treenisid sõjavankri kasutamist kiskjajahil. Nii kujunes välja «rüütlite» seisus, nagu neid nimetab Schachermeyr. Nimetatud seisus arendas välja minose kultuuri piirkonnas täiesti tundmatu sõjalise elustiili, kuigi ta muidu võttis üle hulgaliselt minose kultuuri elemente.

Keraamika valdkonnas jäädgi tehnika, vormi ja kaunistamise osas truuks mandri traditsioonidele. Kus vahetevahel kreeka-minose naturalistlikke ornamente jäljendatigi, maaliti need tumedana heledale põhjale, niisiis ei võetud üle tolleaegset kreeka valget maalingut tumedal põhjal. Korduvalt püüti savis jäljendada minose kuldastjaid ning kasutati seejuures «lakitud» keraamikat.

Uuestisündinud mückeene kultuuril olid niisiis mitmekesised juured. See kasvas välja keskhellase mandritraditsioonide, Egiptuse mõjude, Kreetal õukondliku põhiolomuse ja Ahhaia sõjavanker-rüütelkonna kokkupuutest. F. Matz teeb seepärast ettepaneku nimetada mückeene kultuuri peaaegselt selle Hellase juurte pärast hilishellase kultuuriks I–III.

Kuid sellele alates 1600. aastast e.m.a. Hellases arenevale kultuurile on andnud nime Mückeene, kus esimesed tõendusmaterjalid välja kaevati. Mückeene linnus oli ajajärgu lõpuni kaugemale üle Hellase levinud kultuuri keskus.

Mückeene kultuuri ajaline kulg avaldub meile praegu ligikaudu järgmiselt.

Aeg enne 1600. aastat e.m.a. (keskhellas VI) on leidude puuduse tõttu vähe iseloomustatud ja lahti mõtestatud. Seda perioodi tähistavad Papadimitriu varaseimad haudad, mis on aga panusteväsed.

Varamückeene aeg ajavahemikus 1600–1500 e.m.a. (mückeene I) vastab väljaspool Mückeene piirkonda ülejäänud Hellases ja saartel hilishellase, Kreetal aga hilisminose (kuni 1550 e.m.a. hilisminose I, siis hilisminose II) ajale. Lubatagu korraks osutada sellele, et kõik need ajajaotused on tagantjärele ettevõetud

korrauskatsed, mille tunnuste suhtes uurijad alati kaugeltki ühel meelel pole. Ajavahemikud ja kunstistiilid lähevad sel ajajärgul sujuvalt üksteisesse üle, juhul kui sissetunginud vaenlased ja loodusnähtused ei ole maha jättnud läbivaid purustuskihte või põhjalikult ümberkujundavad kultuurilised ja poliitilised sündmused ei ole loonud selgeid piiritlusi. Olgu siin tsiteeritud Evansi pikaajalise kaastöölise J. D. S. Pendlebury naljatus: «Kusagil ei ole kirjas, et Minos kunagi oleks öelnud: ma olen sellest keskminose ajast number III väsinud — las nüüd alata hilisminose aeg.»

Varamükeene aeg võtab meid vastu kaevushaudade panuste ainulaadse toredusega. Paleesid sellest ajast ei ole seni veel leitud. Vürstid ja rüütlid elasid arvatavasti veel tagasihoidlikes megaronrajatistes. Siiski kujunesid juba välja Pylos, Mükeene ja Tiryns kui keskused, millel oli teatud mõjujõud ülejäänud Hellasele ja mõnedele saartele.

Keskümükeene periood ajavahemikus 1500–1400 e.m.a. (mükeene II) toob kõigil elualadel kaasa tõelise, ulatusliku tõusu. Võib tõestada paljude õitsvate väikevürstiriikide olemasolu, kuid ettekujutus sellestki kultuuriastmest on rekonstrueeritav ainult tänu rikastele kuningahaudadele, mis erinevalt varamükeene kaevushaudadest matuseringis peaaegu kõik olid rüüstatud, sest suurejoonelised tholos-kalmed ei saanud jääda märkamatuks. Siiski avastatakse vahetevahel veel puutumatuid kuppelhaudu, nagu mõne aasta eest Mideas ja Pyloses.

Ka selle ajajärgu asulatest teame vähe. Võib-olla leitakse kunagi purustatud ja mitte taas ülesehitatud elukohad sellest ajast. Kuid miks oleks vaja olnud tolles õitsele puhkevas kultuuris asulad maha jätta ja mitte enam üles ehitada?

Kõige paremini oleme kursis hilismükeene ajaga aastail 1400–1200 e.m.a. (mükeene III), sest umbes aastaist 1250–1210 e.m.a. on meieeni paleede rusude all puutumatult säilinud arvukad leiud, mis kannavad sõjaliste purustuste ja tule jälgi. Peale selle annavad meile väärtuslikke seletusi lineaarkirja B tahvlid, mis linnuste ja villade põlemisel kõvaks muutusid.

Mükeene kultuur saavutas sel ajal oma kõrgpunkti. Ilmselt eksisteeris riiklik elukorraldus, suured kindluserajatised ja paleelaadsed linnused. Ent kui Santorini vulkaani purse Thera oli laastanud Kreeta saare ja Egeuse mere ranniku, rusude alla olid maetud hilised paleed ja hävitatud minose mereriik, marsisid Mükeene kuningad Knossosesse mitte enam kui abiellumise kaudu sugulasteks saanud sõbrad, vaid kui valitsejad. Katastroofi ligilähedaseks toimumisajaks on teadlased arvanud aastad 1450±60 e.m.a. Täpsemat dateeringut, kui kaasa arvatud eksimisvõimalus kuni 60 aastat enne ja pärast põhidaatumit, ei saa esialgu tuua ¹⁴C-meetodi puudulike võimaluste tõttu.

Pisut enne 1200. aastat e.m.a. tegi põhja- ja mererahvaste ehk vilistite või urniväljade inimeste sissetung lõpu mükeene

kultuurile ja minose kultuuri jäänustele, kuigi järelmõjud on avaldunud veel kuni 1050. aastani e.m.a. submükeene, proto-geomeetrilises ja mitte viimases järjekorras «vilistite» keraamikas Palestiinas ja Küprosel.

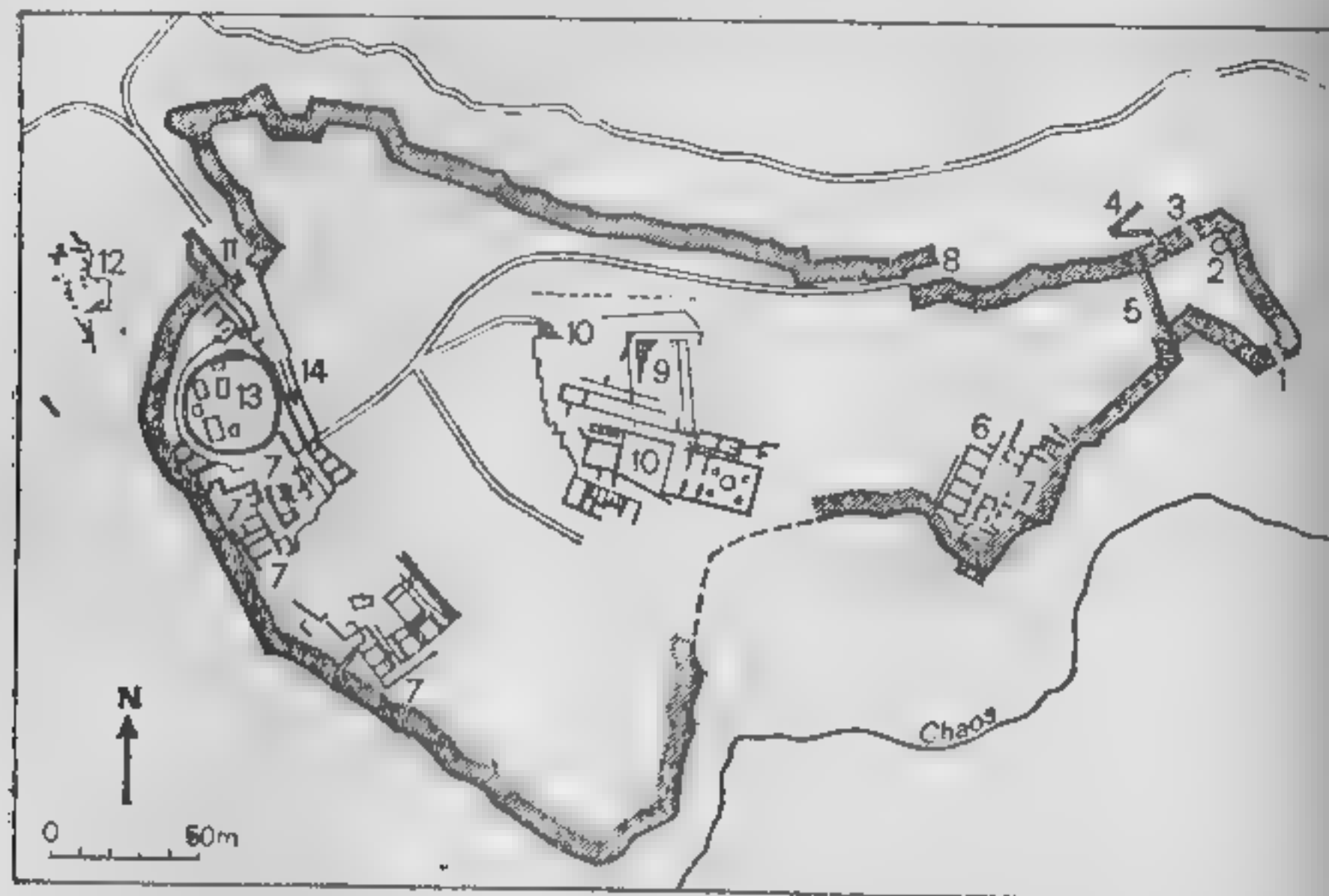
Tuntuimad ja tähtsaimad tunnistajad Mükeene õitseajast, mida Homeros kirjeldab 700 aastat hiljem vanade pärimuste järgi, on linnusemüürid, mis oma praegusel kujul pärinevad enamikus ajast 1250. aasta paiku e.m.a., rajamisaja poolest on aga palju vanemad. Müürid koosnevad suurtest, ainult vähe kasutatud kividest, mis on sobitatud ilma mõrdita üksteisega nii tihpselt, et ainult üksikud väikesed kivid tühemikke täidavad. Kesktlõbi on müüride paksus 5 meetrit, kohati aga ka 10 meetrit. Mükeene kahe väravaga müür on 900 meetrit pikk. Boiootias paikneva Arne (Glà) linnuse müüri — selle mükeene nime meelde ei tea — ulatus on üle 3 kilomeetri ning selles on kaks suurt ja kaks väikest väravat. Rajatise selliseid mõõtmeid arvestades on arusaadav, et neid peeti hiiglaste kätetööks ja kutsuti kukloopide müürideks. Pausanias peab Tirynsi müüre, mille paksus galeriidega varustatud lõikudes saavutas 17 meetrit, nii suure imetusväärseks kui Egiptuse püramiididegi. Need müürid olid oma teravkaartega, mis on ehitatud eenduvaist kividest, kuuluvad tõepoolest antikmaailma mõjukaimate kiviehitiste hulka.

Nisama kuulus on juba ühenduses kuppelhaudadega mainitud lõvidevarav Mükeene linnusemüüris. See on püstitatud neljast tohutust kivirahnust megalitichitusviisis, nagu seda tunneme Mecklenburgist, Schleswig-Holsteinist ja Bretagne'ist, ja mida kohtame ka Põhja-Aafrikas. Koormuse vähendamise kolmnurk kannab reljeefi püha sambaga, mida piiravad kaks lõvi.

Lõvidevarav ehitati arvatavasti sel ajal, kui kõik väikevürstiriigid ühendati Mükeene ülemvõimu alla. Müüdis on juttu isegi kokkuleppest, mis Trooja sõja ajal tegi sõjateenistuskohuslikeks kõik erinevate piirkondade mehed.

Mükeene akropol oli tõenäoliselt olemas juba 1300. aasta paiku. Sellest ajast pärinevad ka Ateena ja Tirynsi linnus, mida hiljem korduvalt laiendati ja ümber ehitati. Võrdlemisi üheaegselt loomunud Mükeene, Tirynsi ja Ateena akropolile viinud peajoondepaasuteede ümberchitanisest, mis esialgu olid suunatud mere poole, siis aga müüride merepoolsele küljele üle viidi ning bastionide ja väravatornidega varustati, võib järeldada ajalise situatsiooni uldist muutumist. Ka linnuste eriti hoolikalt ehitatud veevarustus näitab, et arvestati vaenlaste rünnakuid ja selle poolt. Mükeene akropoli kaevu jaoks laiendati osa ida-poolsest kindlustusest. Kukloopide müüri alt viis käik tunneli juurde, mis oma 90 astmega ulatus veeni 15 meetri sügavuses. Sissepiiratud tõi niisiis joogiveit sõna otseses mõttes piirajate vahelt.

Tolle aja Mükeene linnustest tunneme hilisemate ümberehituste tõttu enamasti põhiplaane. Suuremad ehitusosad vanemast

Mükeene linnuserajatiste põhiplaan. 1 — tagavaravärv, 2 — veehoidla kreeka ajast, 3 — roovikanal, 4 — maa-alune veehoidla «Perseia», mille juurde paases linnuse s.s. emusist, 5 — müüri vanem idapoolne ots, 6 — «Sammaste maja», 7 — eluhooned, 8 — põhjavärv, 9 — templivundamendid kreeka ajast, 10 — ülalinnuse palee, 11 — Lõvidevärv, 12 — esiajalooline kalmistu, sellest ida pool Klytaimnestra hauakamber ja matusering B, 13 — matusering A kaevushaudadega I–IV selle läänes, 14 — kaldtee ülalinnusesse

ajast on säilinud üksnes Kadmose paleest Teebas. Kõik ülejäänud praegu veel olemasolevad varemed kuuluvad mükeene kultuuri hilisemasse aega.

Mükeene linnused on välja arendatud hoopis teistest ettekujutustest lähtudes kui Kreeta paleed. Mükeene ehitusviisi on kavandanud inimesed, kes tulid külmematest põhjapoolsetest piirkondadest ning otsisid oma elamuist valgust ja sooja. See pärast on ka nende põhiplaanid minose majadest täiesti erinevad.

Mükeene lossi tuumaks oli lõunasse orienteeritud kolmeruumiline megaron, mille ees oli suur, tihti sammastega ümbritsetud õu. Esimene, kahe sambaga eesruum oli avatud lõunasse ja laskis sisse heledat päikesevalgust. Homeros nimetab seda megaroni esimest halli *aithusa*’ks — valgust kiirgavaks; ta on meile kahtlemata säilitanud vana mükeene nimetuse. Sellele valgusest üleujutatud ruumile järgnes teise ruumina prodromos, kuhu vajaduse korral majutati külalised. Siit jõuti läbi avara ukse kolmandasse ruumi — dromosesse, mis oli megaronrajatise tegelik pearuum.

Megaroni keskpunktiks oli võimas kolle. Mõnede müütide põhjal võime oletada, et keske koldekoha ja koldetulega olid seotud religioossed kujutlused. Nelja sambaga ümbritsetud kolde laimõõt oli 3–4 meetrit. Madala koldekoha ümber koguneti ühisteks söömaagadeks, kusjuures valitsejale ja peremehele kuulus aukoht koldest kirde pool sissekäigu vastas. Lahtise tule paistele kogunesid majaelanikud arvatavasti eriti külmal del päeval.

Võib mõista, miks Homeros ütleb Odysseuse megaroni kohta *aithalōen* — tahmane. Ainult Pyloses on võimalik oletada korstnataoliste suitsulõõride olemasolu kolde kohal. Harilikult õhutasid ruumi väikesed lae all asuvad aknad.

Sammastega piiratud kolle, valitseja trooniiste ning megaroni rikkalik freskokaunistus, mis friisina ümbritses ruumi, kriipsutavad alla selle tähtsust mükeene linnuse elukeskusena.

Mükeene megaroni lihtsais ja selgeis põhijoontes on näha hilisemate kreeka templite lihtsa vormi eeskujud.

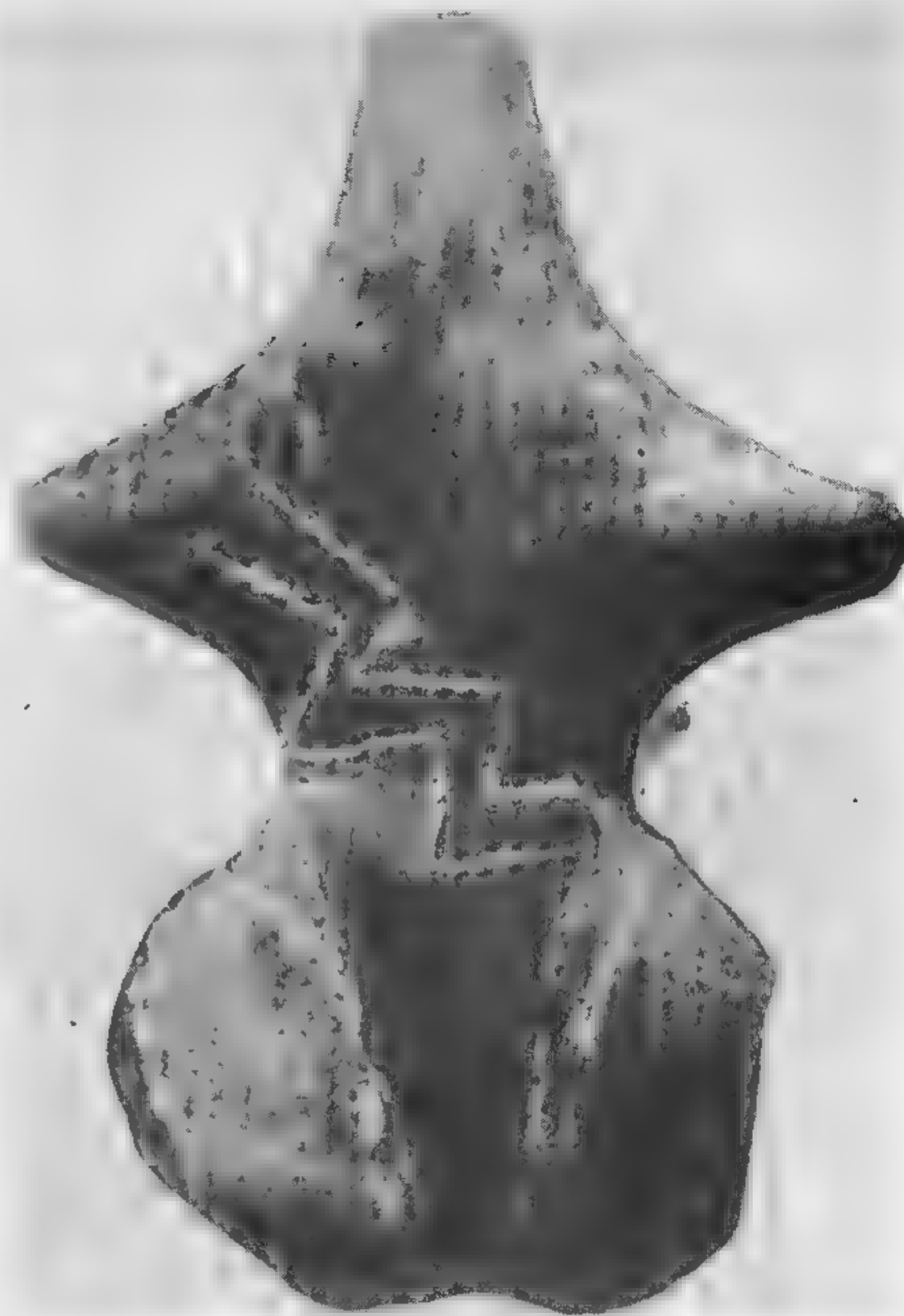
Tirynsis ja Pyloses oli veel teinegi, väiksem megaron, kus ruumide paiknemine oli analoogiline. Tõenäoliselt elasid siin naised, kes mandril, vastupidi minoslikule Kreetale, olid ilmselt ainult alluva osas. Kõik ülejäänud linnuse ruumid, nagu sahvrid, kümblustoad ja vahiruumid, olid ilma kindla plaanita megaroni ümber koondatud. Vastupidi Kreeta paleedele paiknesid töökojad, haldusruumid, linnusearhiiv ja käsitöölise eluruumid mükeene linnusekompleksist väljaspool all-linnas. Raske on otsustada, kas peame selle põhjust otsima Mükeene ühiskonna sotsiaalses struktuuris või oli paigutuse põhjuseks ainult künkale püstitatud linnuse ehitusplatsi piiratus.

Mükeene linnused oma keskmiselt 70×80 meetri suuruse pindalaga, mis on veerand Knossose paleest, tunduvad Kreeta paleede kõrval väliselt väga tagasihoidlikena. Kuid nende teguvõimsuse üle otsustamiseks tuleb arvesse võtta rajatiste kogumatus. Eriti Tirynsis näib linnuse ümber peituvat veel märkimisväärsel arvul rusude alla maetud töökodasid ja majandushooneid. Kahjuks on all-linnades seni veel vähe kaevatud.

Nii tunneme selle aja linnuste kõrval ainult üht veidi põhjalikumalt uuritud provintsi asulat, nimelt Malthit Triphylias. Kaevamistulemused lubavad arvata, et elanike elustandard oli Kreeta kõrval õige tagasihoidlik. Sõjavankrite sõdalaste ja linnuseametnike megaronmajad residentsi ümber olid küll ruumikad ning nende seinad võitlus- ja jahistseenidega kaunistatud, kuid puudus igasugune mugavus, rääkimata luksusest, nagu seda tunneme minoslikul Kreetal. Ja ikkagi olid suurte mõõtmetega Mükeene kaitserajatised nõudnud mitu korda suuremat jõudu, kui oli vaja luksuslike Kreeta paleede ehitamiseks.

Hoolikalt ehitatud teede ja sildade jäänused Mükeenes annavad tunnistust sellest, et erilist tähelepanu pühendati kaubandusele ja sõjavankrite rakendamise võimalustele.

Mükeene kultuuri määravaks elemendiks meresõidu ja kaubanduse kõrval sai eriti sõda, mis soodustas selle levikut. Kuid minose ja mükeene kultuuri rohkem või vähem rahulikku või siis igal juhul lugupidavat kooseksisteerimist, mille väljenduseks oli *Pax Minoica*, ei katkestanud mükeenlaste sõjakas meelelaad. Minose kultuuri hävingu selle hiilguse haripunktis juhatasid sisse katastroofilised loodusnähtused 1500. aasta paiku e. m. a.

Savist naisekuju nooremast kiviajast, Knossos

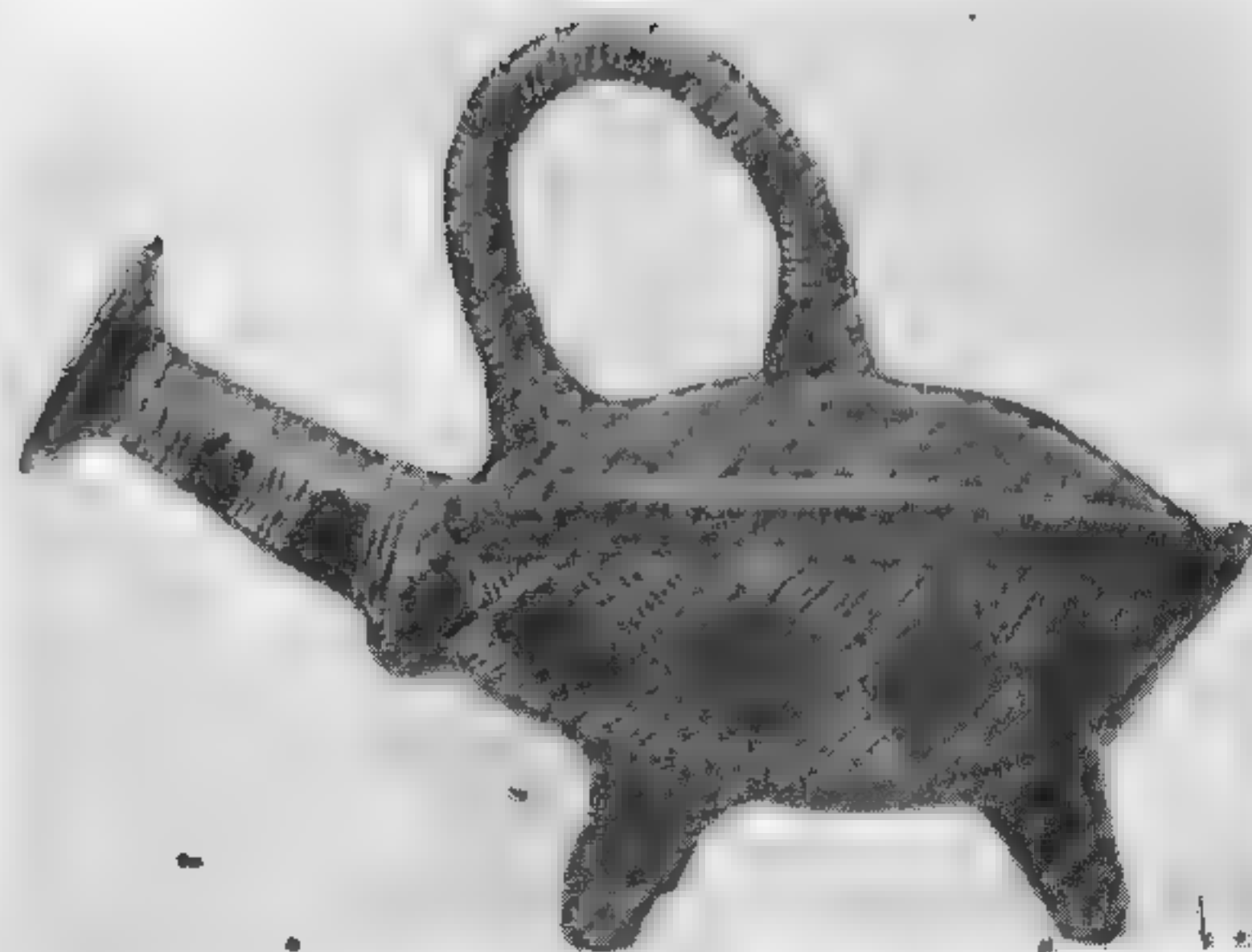
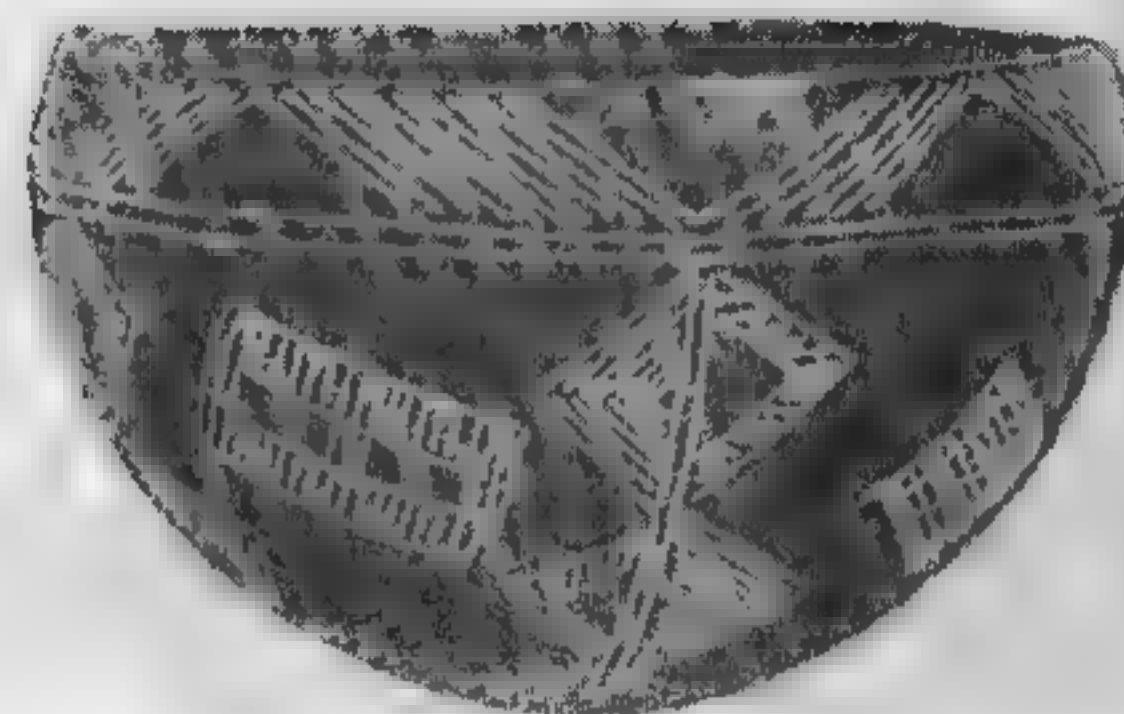
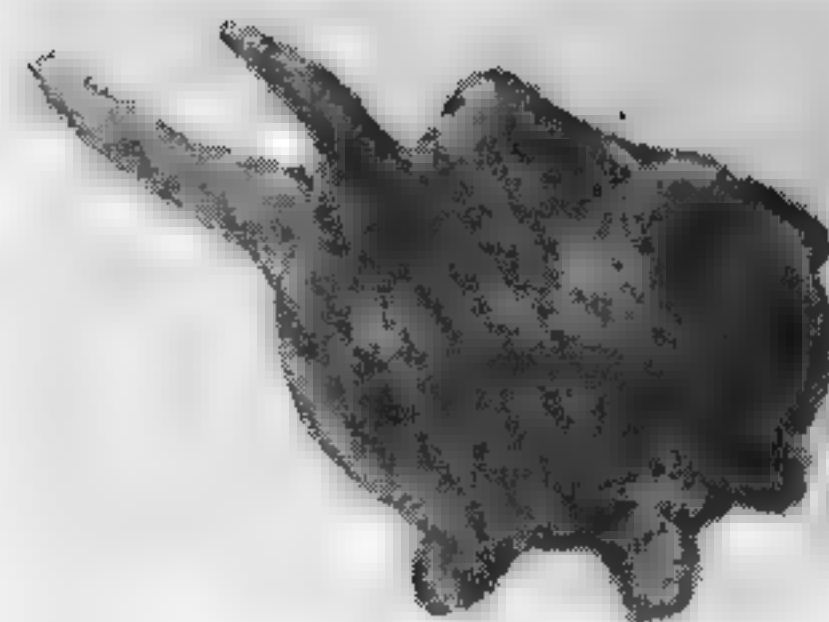

Lauakujuline kultuseskulptuur Lapithose nekropolist Kyrenia lähedalt, Küpros, 2000—1800 e.m.a. Kõrgus 25 cm. (Berliini Riiklikud Muuseumid, antiigikogu)

Kõlgavaga sõnnikujuline anum lihvitud punasest savist, 2000—1800 e.m.a. (Berliini Riiklikud Muuseumid, antiigikogu)

Vanema pronksiaja poolkerakujuline kauss Küprosel. Musta lihvitud savisse on uurendatud valge värviga inkrusteeritud muster. (Berliini Riiklikud Muuseumid, antiigikogu)

Loomakujuline askos, nahkvooliku imitatsioon, milles säilitati veini. Alambra, vanem pronksiaeg 2000—1800 e.m.a. (Berliini Riiklikud Muuseumid, antiigikogu)

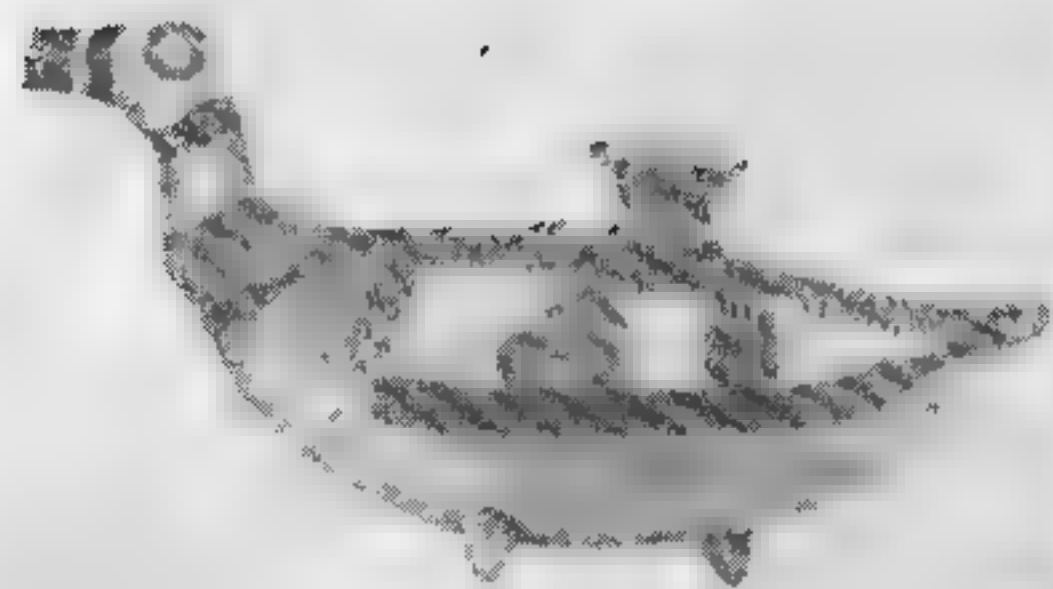
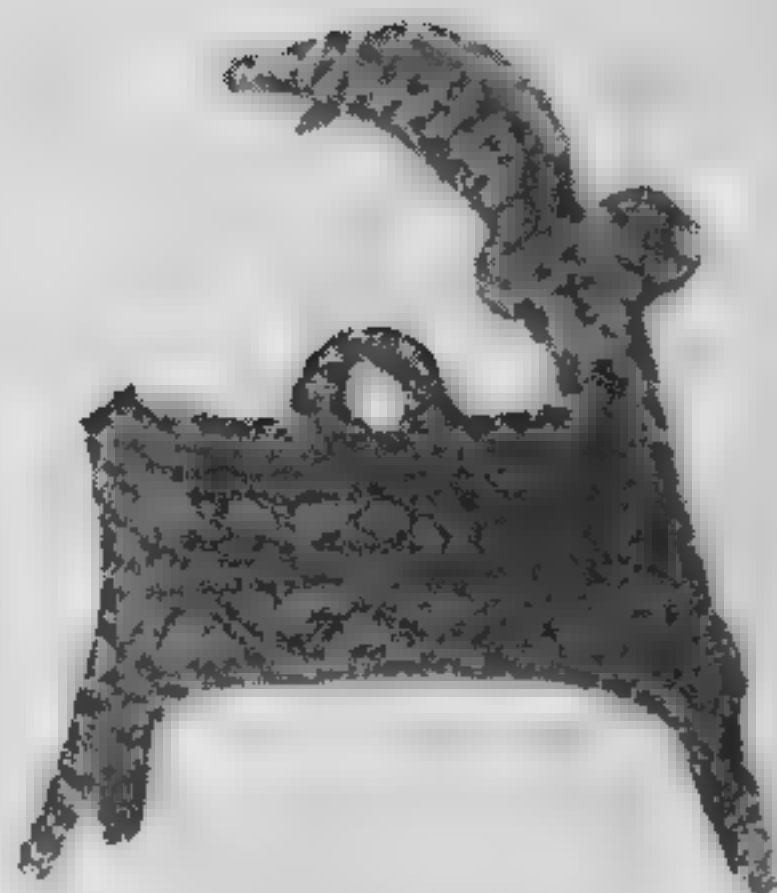

Kolmesangaline säilitusnõu. Phaistose vanemast paleest. Kamarese stiil, kesk-
minos II. Kõrgus 69 cm

Kaksikõrv — sümbol minose anumalt

Mängivate delfiinidega *pithos* Pachyamnose sadamakohast. Gurnia lähedal, Kreeta. Üleminek keskminose III astmelt hilisminose I astmele, 1550. aasta paiku e.m.a.

◀ Nahast veinivoolikut jäljendav keskmise pronksiaja kann valgest savist mustjaspruuni maalinguga, 1800—1550 e.m.a. (Berliini Riiklikud Muuseumid, antiigikogu). Kaljukits Tamassosest. Levinud motiiv Vahemere piirkonna idaosas (1800—1550 e.m.a.). Valge savi pruuni dekooriga. (Berliini Riiklikud Muuseumid, antiigikogu)

◀ Linnukujuline *askos* Küprosel. Küklaadi-minose mõjupiirkonnas keskmisel pronksiajal levinud jooginõu. (Berliini Riiklikud Muuseumid, antiigikogu). Lilitkruus Alambrast, kolm omavahel ühendatud pika kaelaga kõrvitspudelikuju-
list nõu, keskmine pronksiaeg. (Berliini Riiklikud Muuseumid, antiigikogu)

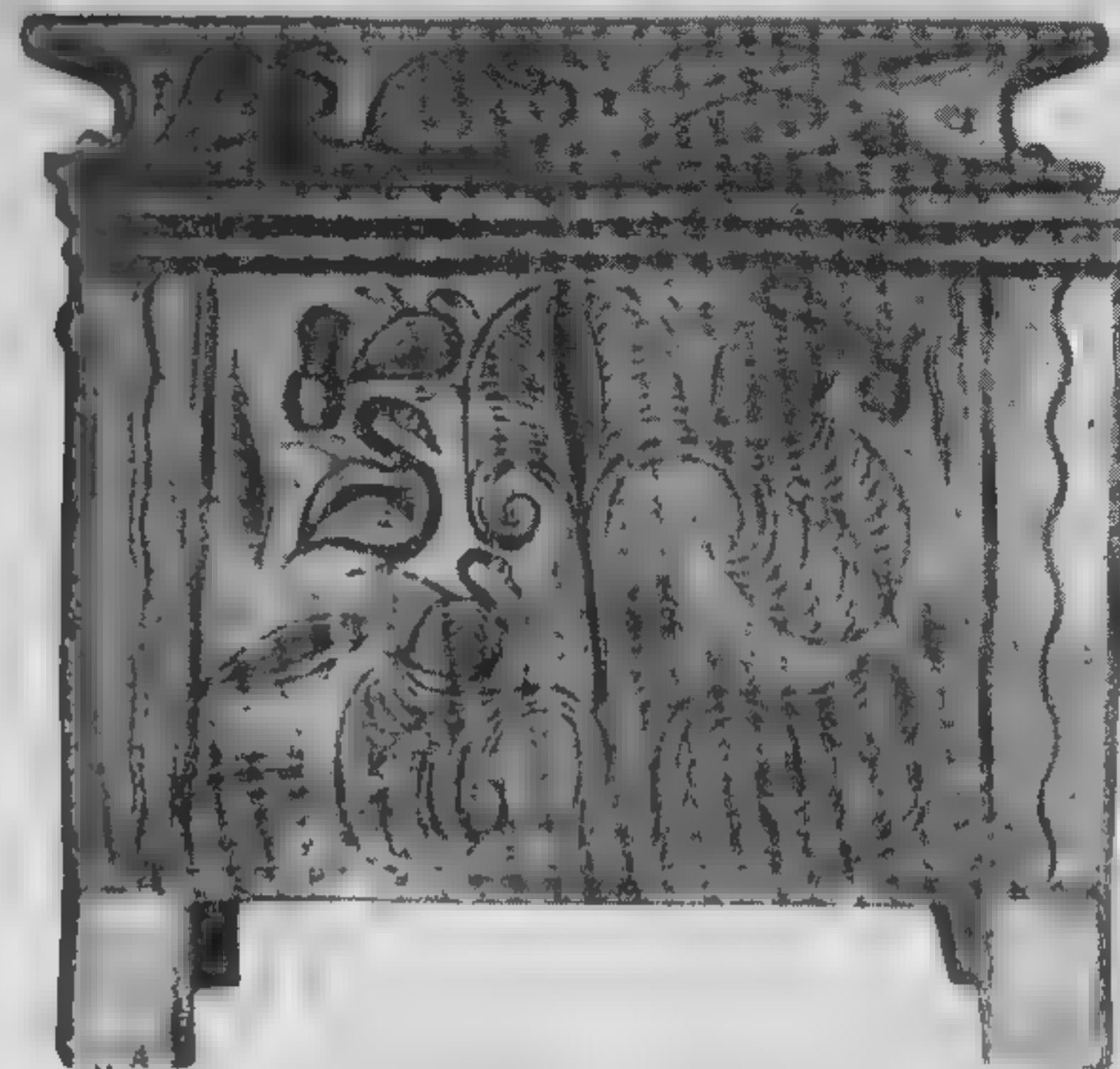
Hilisminose naisekuju. Thera saarelt

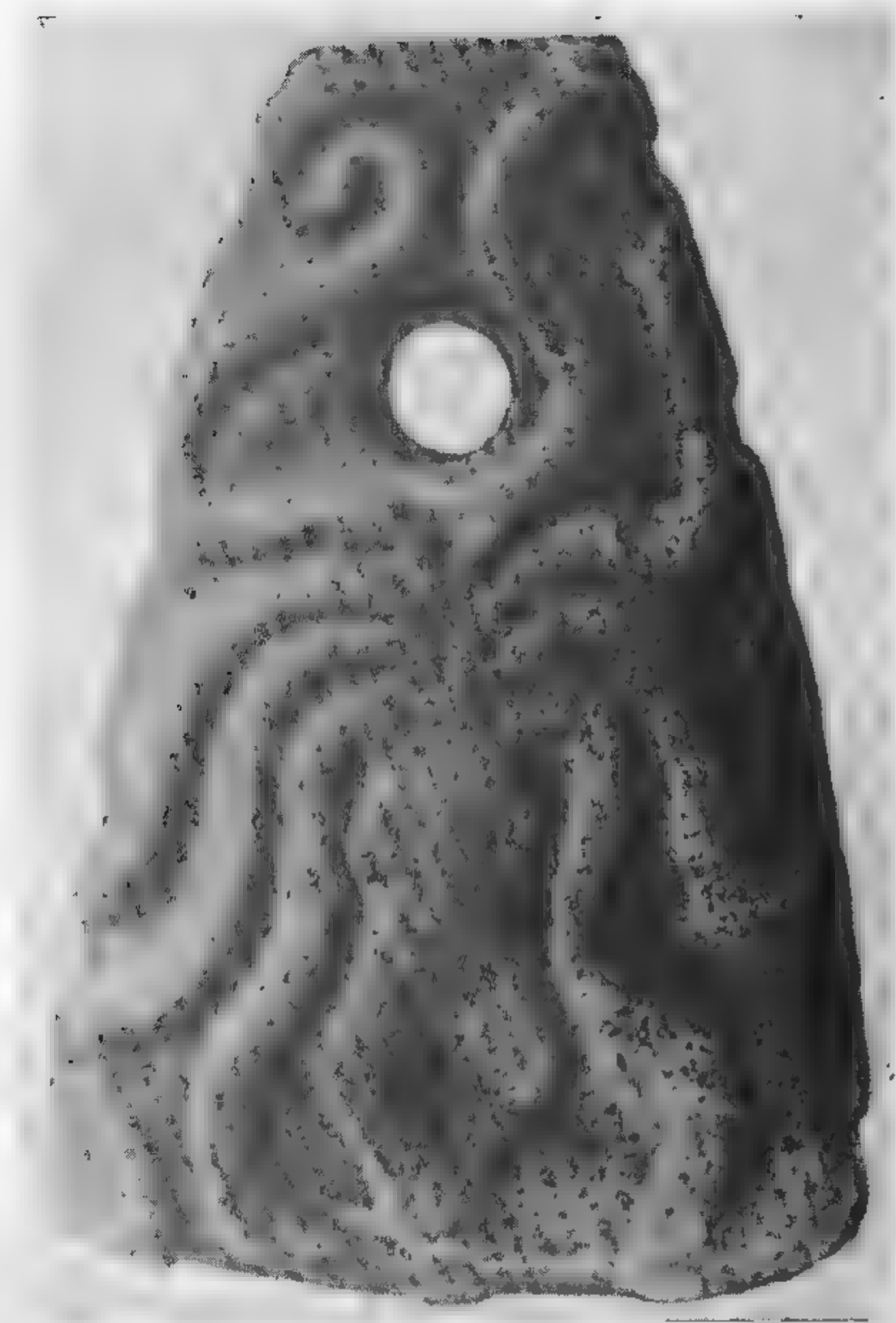
Naise kultusekuju sõnnisarvesümboli ja pühade tävidega. Gazi, Kreet. Hilisminose. III aste

Savisarkofaag Gurniast. Hil.sminose III aste

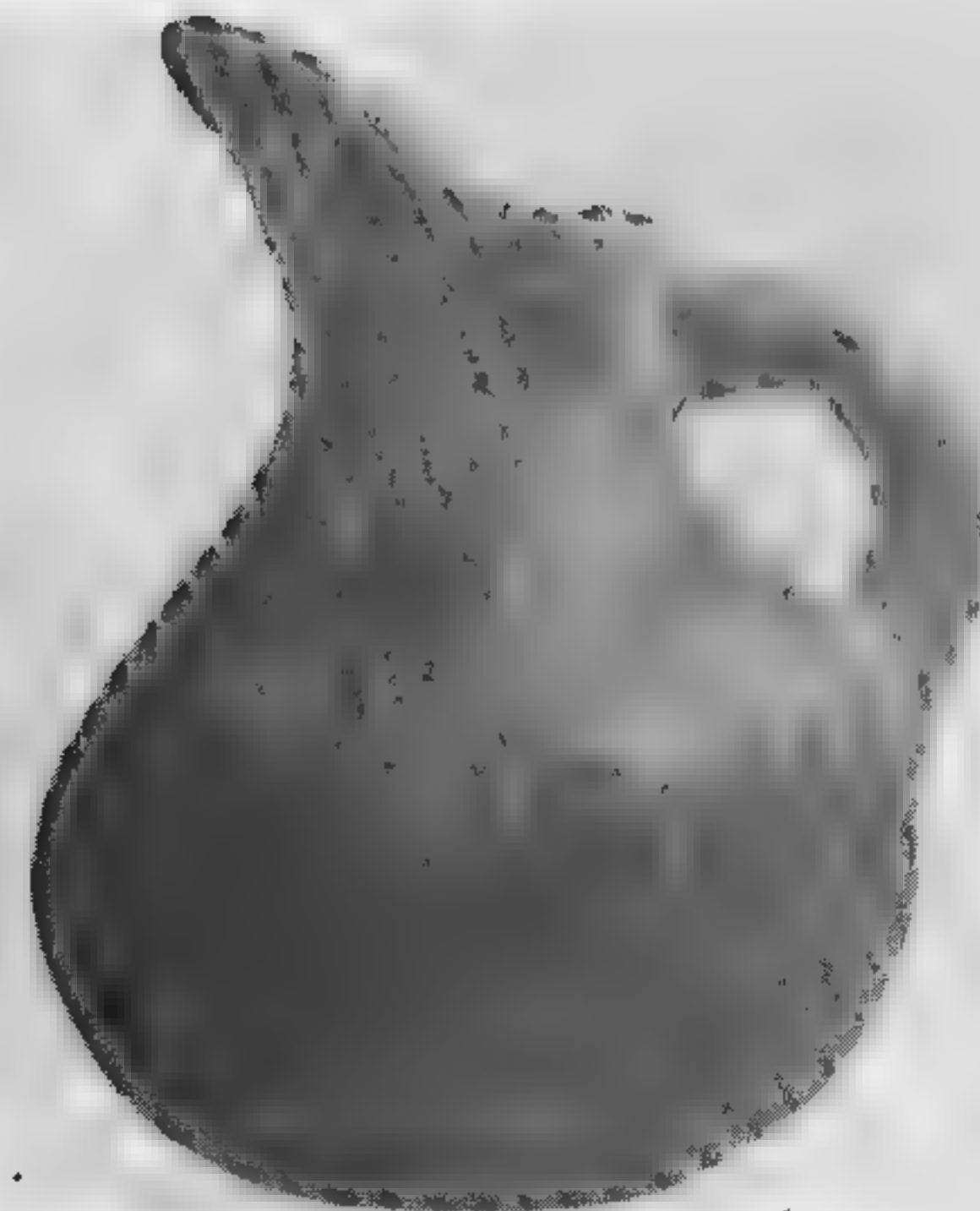
Stiliseeritud papüürustaim, veelinnud ja kalad kirstsarkofaagil Kesk-Kreetast
1350. aasta paiku e.m.a.

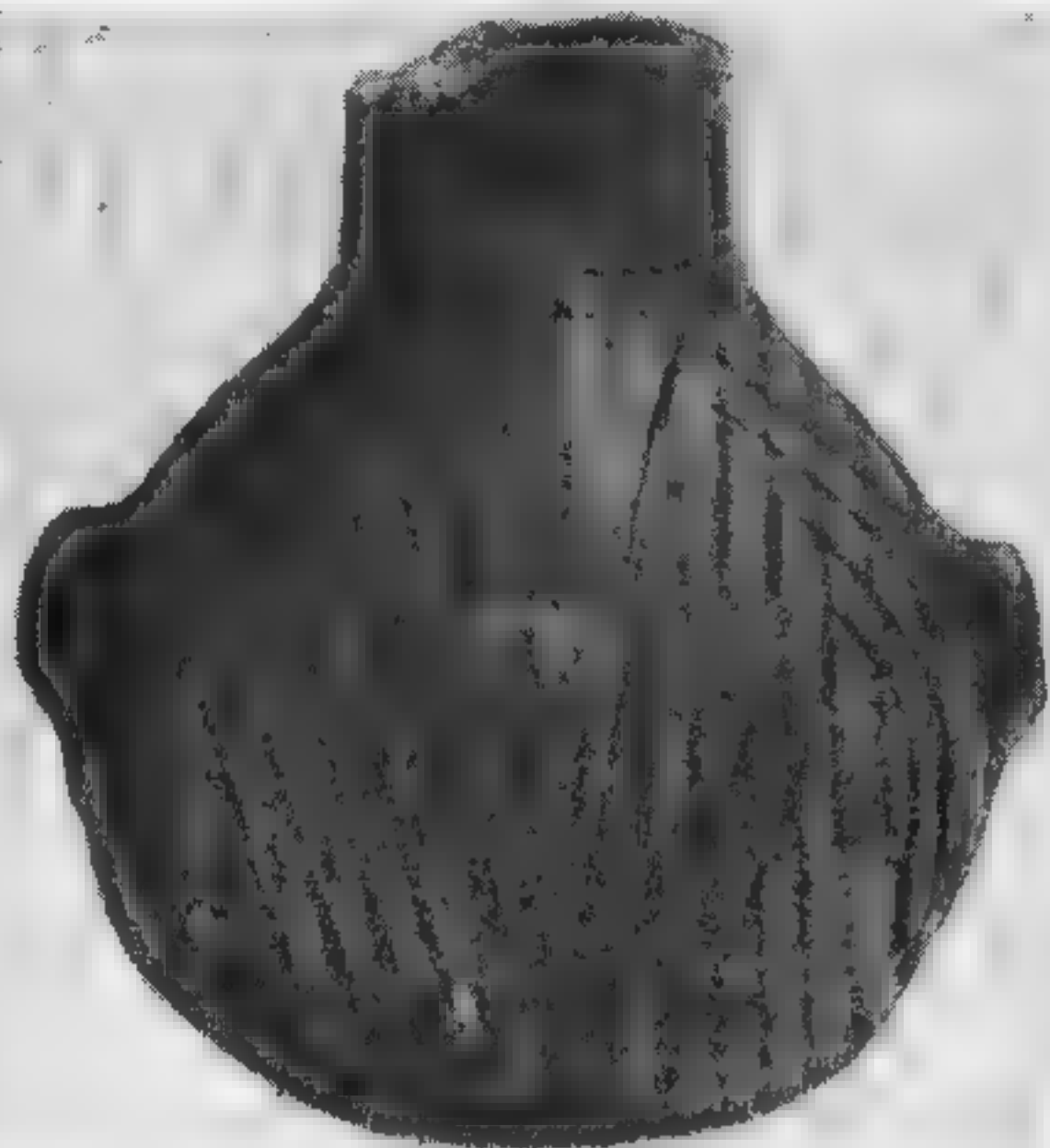

Minose kaaluvihit Knossose paleest (keskminose III aste). Kaks lamerelejeelselt töödeldud tindikala võimaldaksid otsekohe ära tunda igasuguse kaalu vahendamise. Kõrgus 41 cm, kaal 29 kg

Kuldripats hauast Malia lähedal, 2000. aasta ümber e.m.a.

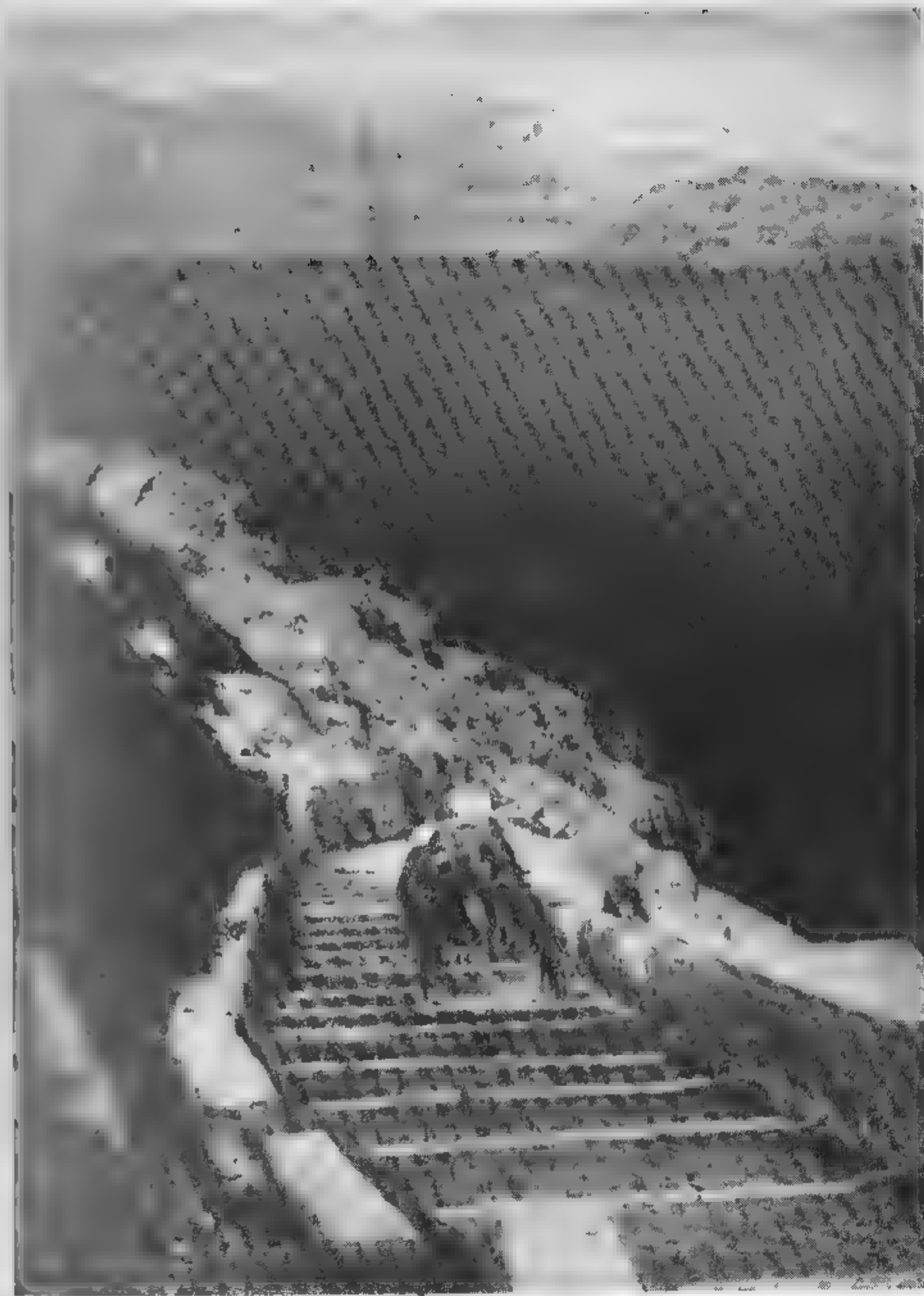
Käsitsi vormitud ja lahtisel tulel põletatud pinnikujuline nokk-kann Troojaal, II asustuskiht. (Berliini Esi- ja Varajaloo Muuseum)

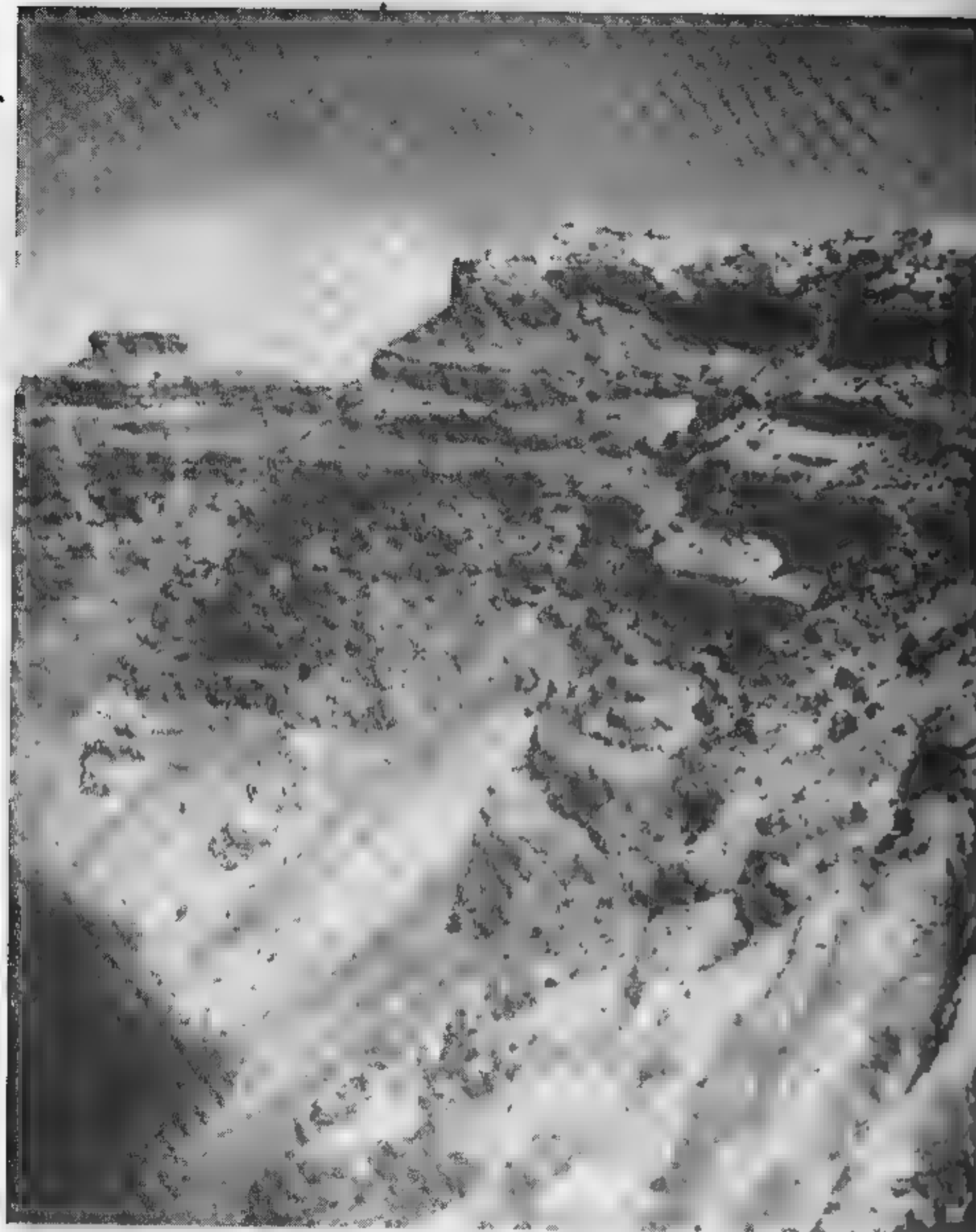

Horisontaalsoonte ja avatud vinklitega ilustatud nõõraasnõu punakast savist. Varase pronksiaja Trooja kultuuripiirkond (arvatavasti Trooja V Küklaadi kultuuri aja järg). (Berliini Esi- ja Varajaloo Muuseum)

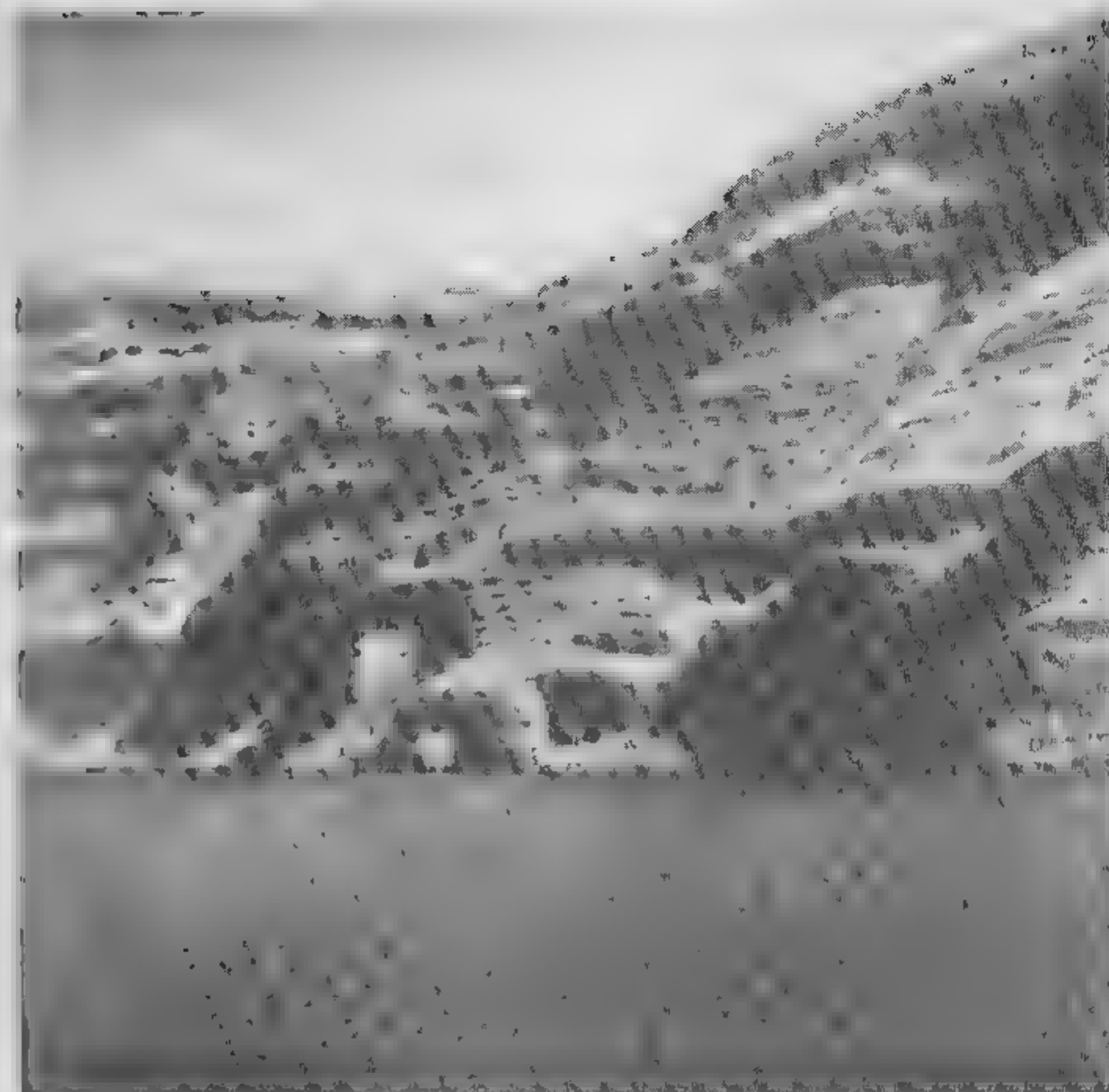
Kahe kõrgele ulatuva sangaga nõu, Trooja VII, import Mükkeenest või Mükene nõu jäljend. (Berliini Esi- ja Varajaloo Muuseum)

Ornamentaalne karistikuline kraatrigarv (Kaldera) Thera saarel

Vaade Skarose neemele, mida kroonib vana Veneetsia kindlus, ning Merovigli
asulale Santorini kraatri serval

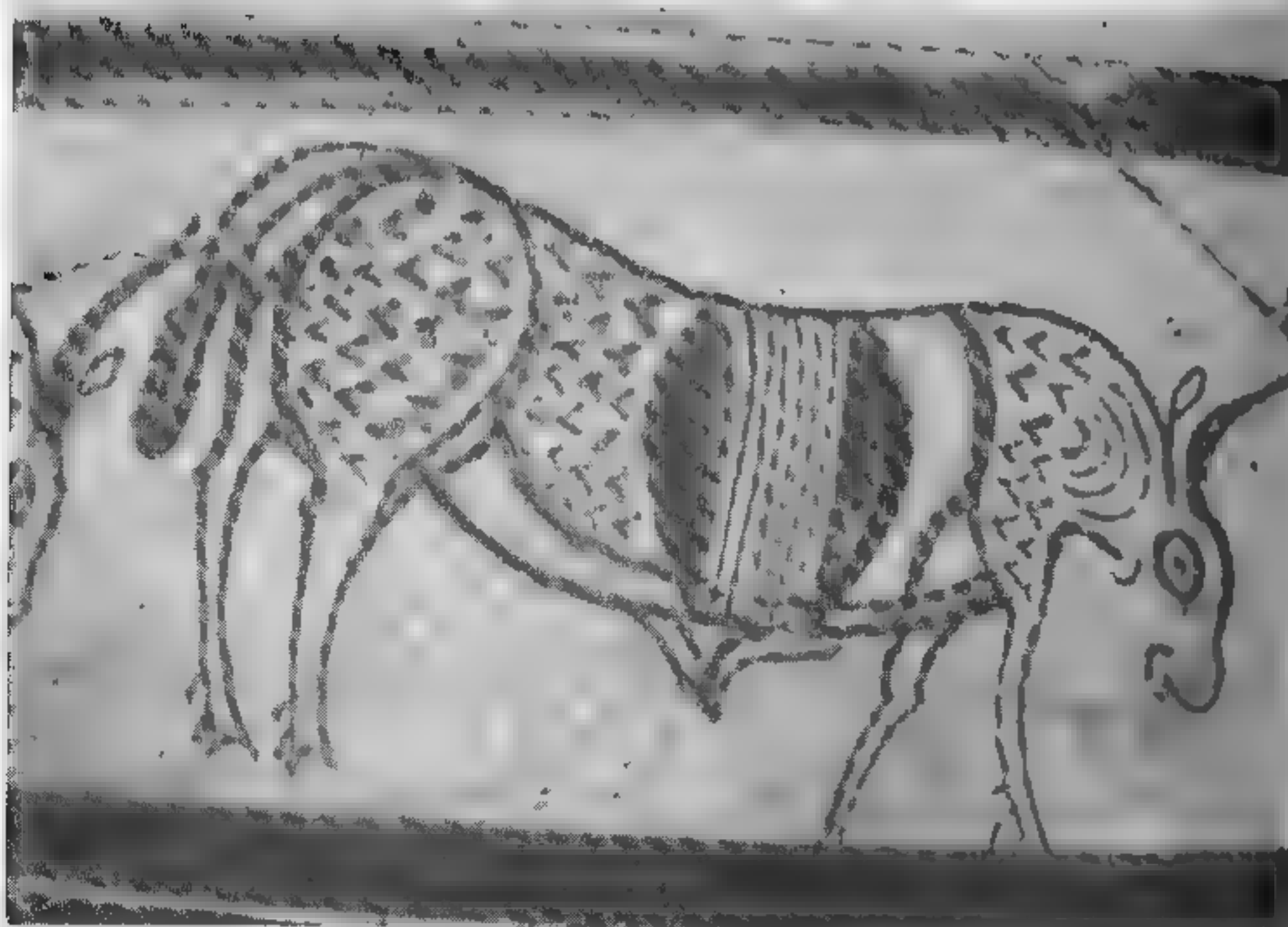
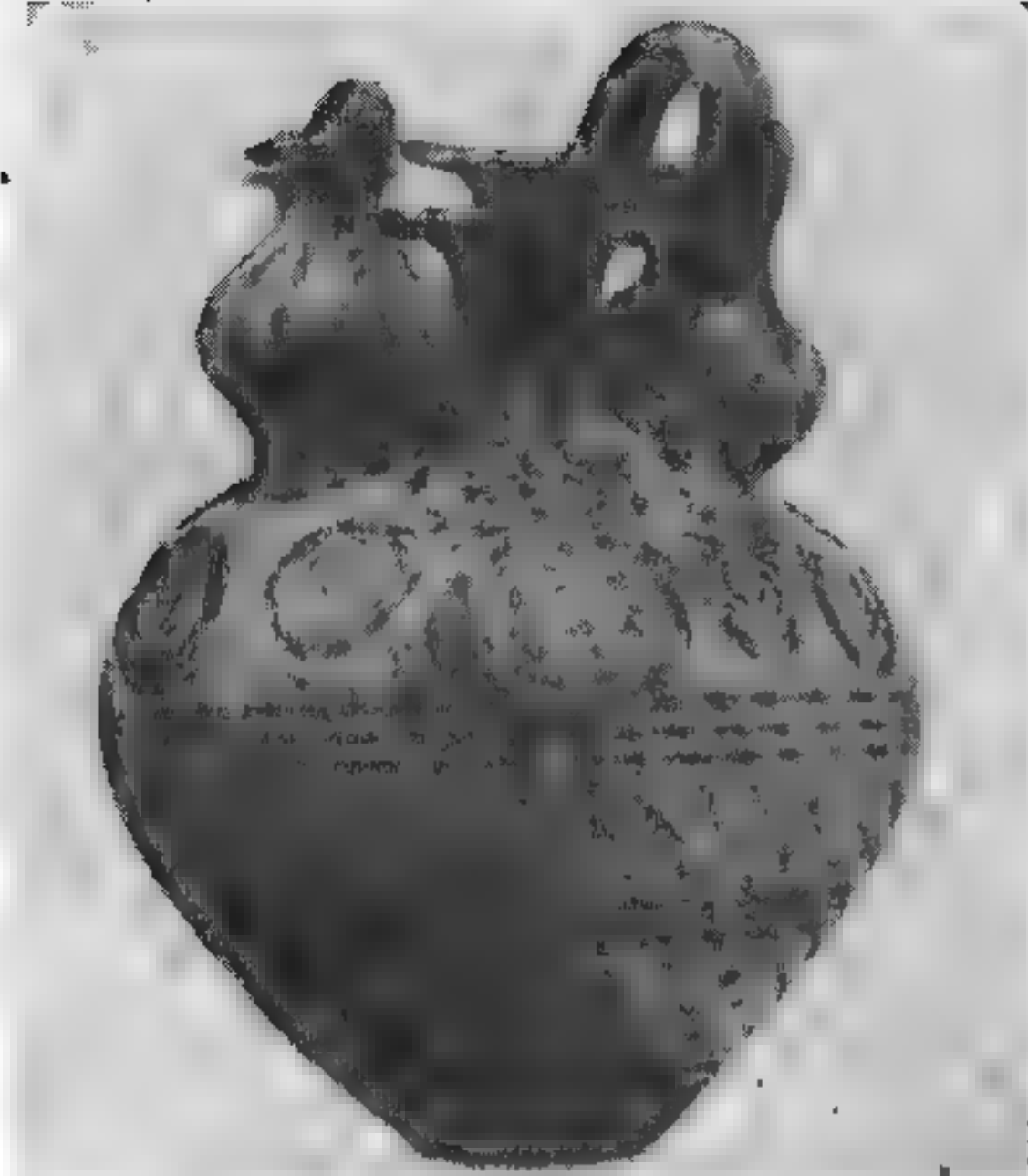
Kraatrilatla serval

Thera pärast 1956. aasta maavärinat

Varemed Theral pärast 1956. aasta maavärinat

Katelvanker Enkomist (Küpros) ajast, mil saar oli villistite poolt okupeeritud. Noorema pronksiaja II aste, 1200—1050 e.m.a. (Berliini Riiklikud Muuseumid, antiigikogu)

◀ Kahe õlakannuga hilismükeene kann. (Berliini Riiklikud Muuseumid, antiigikogu)

◀ Mükeene nõi ehivööti põhja ja mererahvaste sissetung ajast. Hagia Paraskevi, Küpros, hilismükeene IIIB aste, 1230. aasta paiku e.m.a. (Berliini Riiklikud Muuseumid, antiigikogu)

Matused ja vankrirongkäik atika geomeetrilises stiilis segamiskruusil Homeroose ajast

Urniväljade taht ja rannose-mäcene elemendid arhailsest Kreeka ajast vaagnal
Deeloselt (saarte joonustustel)

Arhailised lüürid Delosel, jõulise kultuur. tunnismehed

Agamemnoni laevastik nägi sõidul Troojasse Deelose saart

Tremiti saarterühm, minose kultuuri kaubitsemiskoht Aadria meres

Kuulsalikud sõnn sarved Knossose palees Kreetal

Rekonstrueeritud kaksikkirveste saali eesruum Knossose palees idal vas

Osaliselt rekonstrueeritud, tugi-sammastega lodža Knossose palee juures

Teise korruse trepikoda Knossose palee idatiivas

"Pariislanna", naisepea Knossose palee pidusaalist, freskofragment ajast 1500–1450 e.m.a. (hilisminose I järk)

Elusuurused anumakandjad Knossose palee lõunapropüleede protsessiooni freskolt, 1500–1450 e.m.a.

Delfinid korallide kohal, seinafresko kuninganna megaronis Knossos

Sõnnimäng, fresko väikesest õuest Knossosse palee idatiivas ajast vahetult pärast 1500 e.m.a

Ekspeditsioonilaevastiku tagasitulek (osa friisist). 1972. aastal leiti Theral hinnaline miniatuurfrüis. Sellel on säilinud kolm linna, laevastik ja üle kaheksa küla, mne isikukujutise. On põhjust oletada, et osa kujutatud seiklustest toimus Liubas

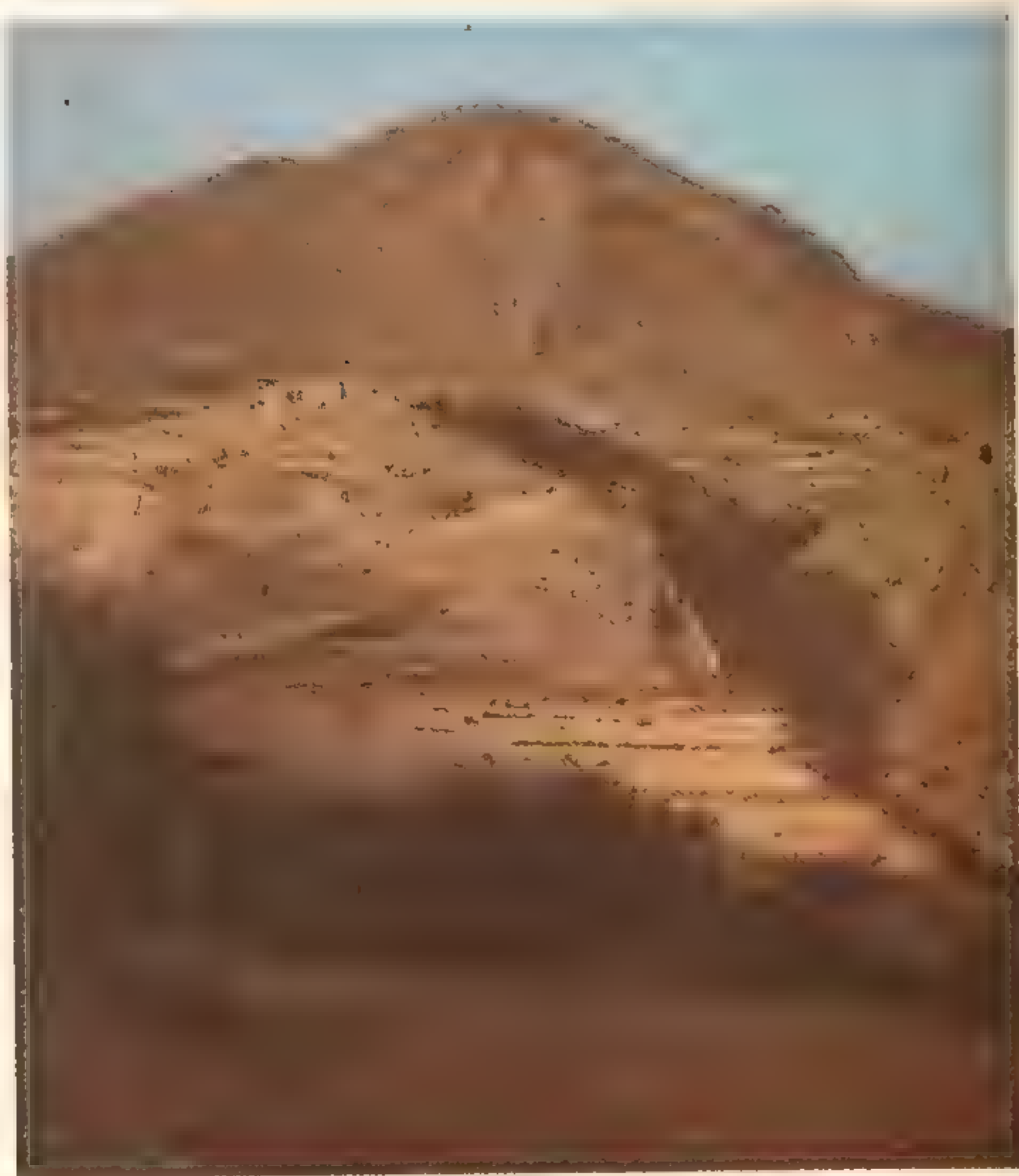
Sulgkrooniga prints, täiendatud seinmaal Knossosose pülee õunaaosast

Knossose palee troonisaal

Sõnnifresko Knossosest

Mukeene linnus lõunast, varemõd 13. sajandist e.m.a. Tagaplaanil Hagios Elias (807 m)

Mukeene linnuse Lõvidevärav

Varamükeene aja kaevushaud – ring A seespool Mükeene linnusemüüri

Kaldtee ja kükloopide müürid Tirynsi linnuse idavärava juures (Kreeka) 13. sajandi algusest e.m.a

Mukeene vürst ku dmask kaevushauast V Mukeenes, mida H. Schliemann seostas üksikult Agamemnoniga. Faksimile. Kõrgus 26 cm. Originaal Ateena Rahvusmuuseumis

Kõm poksval õv ja metsparte jahtiv leopard pistodade teramikel kaevushauast IV, 1570-1550 aasta paiku e.m.a. Pikkus 21,4 cm ja 16,3 cm, täiendatud. Inkrustatsioonide juures on kasutatud kulla, hõbedat ja musta niellot

Kuldne Mukeene linnusest (kaevushaud IV või V, faksimile, originaal Ateena Rahvusmuuseumis)

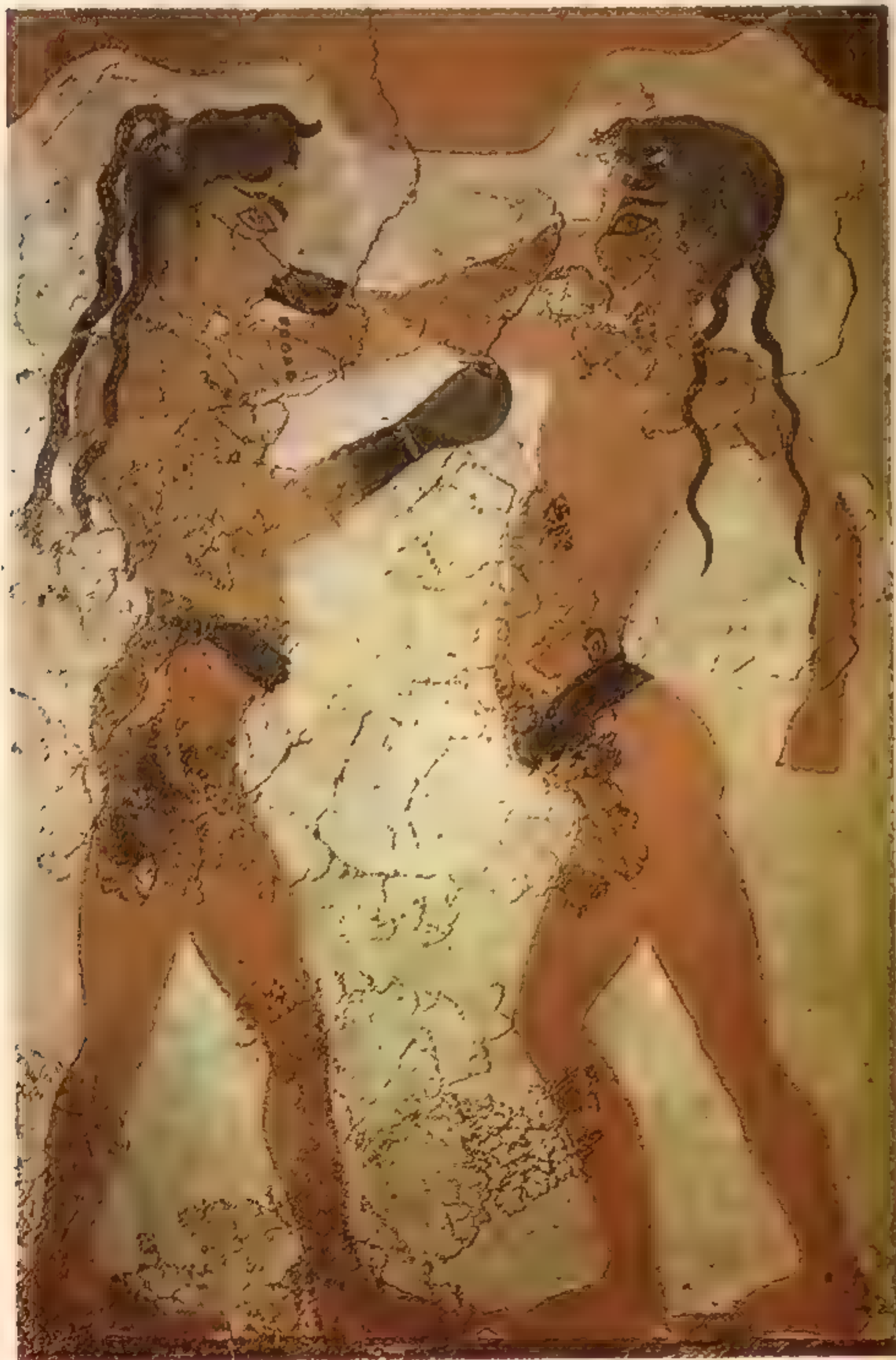
Kohrutatud rosetidega kuldpeeker kaevushauast IV, kõrgus peaaegu 18 cm, originaal Ateena Rahvusmuuseumis

Sõnnipeakujuline hõbedast ja kullast kultusenõu. Rikka kaevushaua IV väärtuslikuma eseme, tugevasti oksüdeerunud originaali jäljend

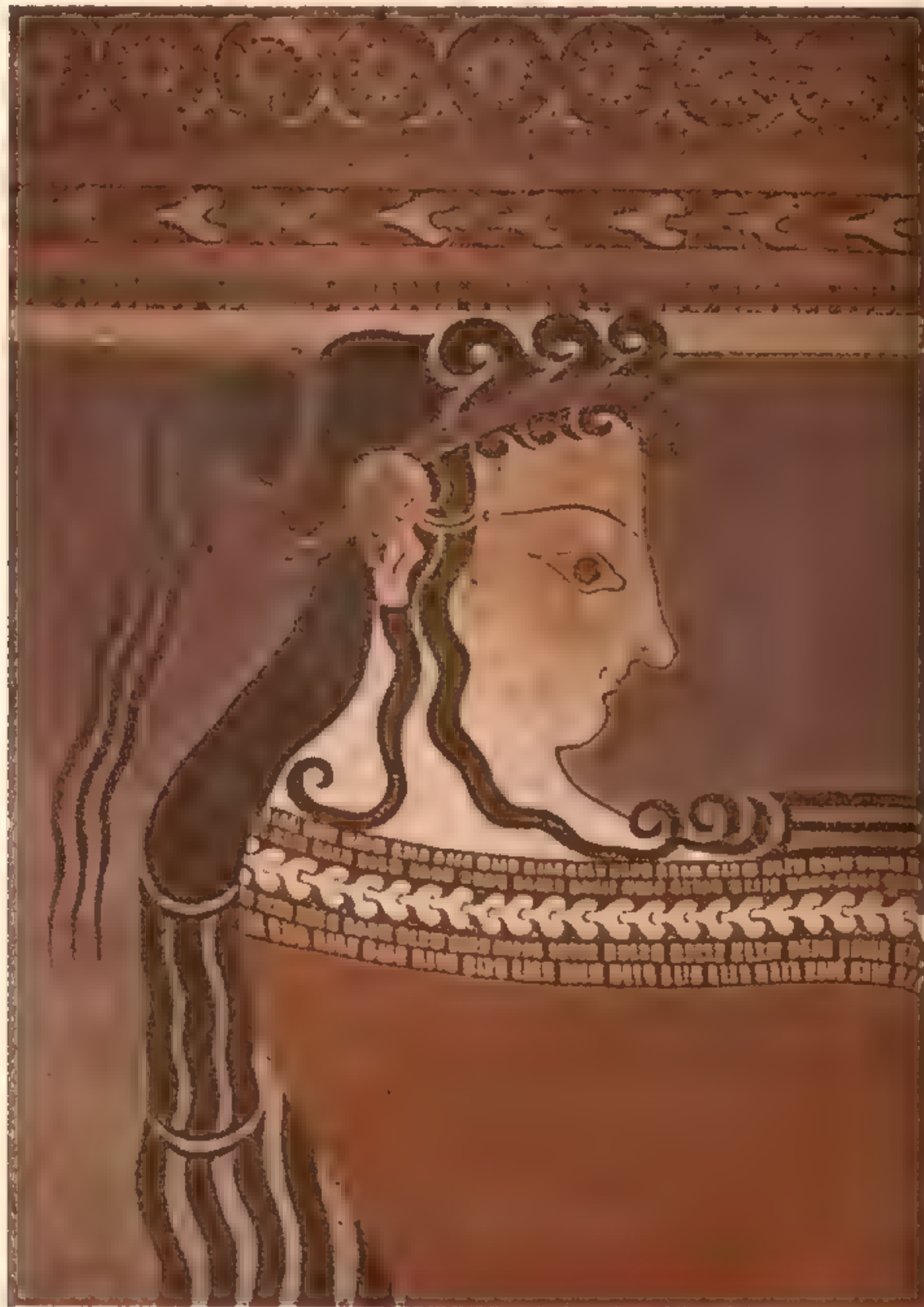
Jahilem nek, kaks naist kerges võidusõiduvankris. Selle Tirynsist 1910. aastal leitud piltfri si ligi 40 cm kõrguse figuuride grupi panid arvukatest väikestest katketest kokku professor Rodenwaldt ja E. Gilliéron. (Berliini Humboldti Ülikooli Winckelmanni Instituut)

Selle metsseajahti kujutava seinamaali täiendamiseks tuli kasutada katkeid paljudest üksteisega sarnanevatest stseenidest Tirynsi linnuses

Poksivad lapsed. Sp. Marinatose poolt 1970. aastal Thera'l väljakaevatud läänemaja B-sektori ajast veidi enne 1500. aastat e.m.a. pärineva seinamaali rekonstruktsioon

Peaageu elusurune naisefresco Tiynsist 13. sajand st e.m.a , täendatud. (Berliini Humboldti Üikooli Winckelmanni Instituut)

Kalimnose saar, ahhalaste kaubitsemiskoht

Küktoopide müür Thera vulkaanisaarel

Heraklese sambad. Atlandi rannik Gibraltari juures, millest Kreeta laevadel tuli mööduda teel mütoloogiliste hesperiidide või Cornwal'i tinakaupmeeste juurde

Mükeene pistodad kõrvuti kohalike relvade ja tööriistadega Lõuna-Inglismaalt ajavahemikust 1600–1400 e.m.a. (Ashmole'i Muuseum, Oxford)

Mükeene *rhyton* vaalindudega Koropist Atikas, 14. sajand e.m.a. (Berlini Riiklike Muuseumide antiigikogu)

Votiivsõnn (terrakota) Phaistose paleest, 1300. aasta paiku e.m.a. (Herakleioni Muuseum, Kreet)

Hilismükeene kahe sangaga amfora stiliseeritud mereloomade kujutusega (Herakleioni Muuseum, Kreet)

Kreetamükeane nokk-kann kaksikurve motiiviga hilishellase ajast

Madala kvaliteediga, ündikala kujutusega amfora hilises paleestilis, Knossos
h isminose III aste. (Herakleioni Muuseum, Kreeta)

• Anum Thera saarelt uusasustuse ajast pärast vulkaanipurset (Thera muuseum)

SANTORINI KATASTROOF

16. ja 15. sajandi vahetusel e.m.a. toimus Egeuse meres Kreetast 120 kilomeetrit kirde pool jääajast saadik võimsaim vulkaanipurse — Santorini purse Theral. Selle väikese saare läbimõõt oli 15—17 kilomeetrit ning eripäraks 2000 meetri kõrgune vulkaanilise päritoluga mägi, mis selge ilmaga oli nähtav Kreetalt. Vulkaan oli ilmselt puhunud palju aastatuhandeid. Metsaga kattunud saarel elas Kreeta päritoluga rahvastik. Valmistati provintsiaalses minose stiilis vaase ja anumaid, kaunistati maju freskodega, tegeldi põlluharimise ja kalapüügiga. Kui vulkaan 16. sajandi lõpul taas tegevaks muutus, pimsskive ja tuhka märkimisväärses koguses välja paiskas ja isegi mõningaid asulaid ähvardas, tõmbus rahvastik nähtavasti mäe juurest tagasi, ei näinud aga vulkaani maavärinast saadatud tegevuses veel põhjust esivanemate viljaka saare mahajätmiseks. Pursked aga sagenesid ja tugevnesid. Umbes 50 aastat pärast uue vulkaanilise tegevuse algust olid tohutult kõrged temperatuurid mäe kivi-koore seestpoolt läbi sulatanud, nii et see äkki kokku varises ja plahvatas, kui merevesi oli leidnud juurdepääsu vulkaanilõõri. Reiß-Stübel ja Reck on vulkaani molvakallale järgi välja arvestanud mäe kõrguse ja mahu: üles paiskus rohkem kui 130 kuupkilomeetrit hõõguvaid kive ja kuuma tuhka, mis hävitasid iga-suguse elu laialt ümberkaudu.

Vulkaanilise mäemassiivi kohal oli pärast katastroofi lame nõgu läbimõõduga 11 kilomeetrit, kus vee sügavus oli 300 meetrit. Varasem 2000 meetri kõrgune vulkaanikoonus oli ära rebitud 300 meetri sügavuselt allpool merepinda. Veehulkade väljapaiskumise ägedus nähtub veel praegu tõsiasiast, et vulkaani servad on kohati siledaks lihvitud ja näevad välja nagu poleeritud kaljud.

Santorini massi kokkuvarisemine tekitas ilmselt päratu tõusulaine, mis Kreetale jõudnult võis olla veel rohkem kui 30 meetri kõrgune. Nimelt mattusid isegi 30 meetrit veepinnast kõrgemal asuvad majad Kreetal pimsskivimassidesse, mida meri kohale uhtus.

Varsti pärast tõusulainet, mille oli esile kutsunud Santorini katastroof, kihutas üle Kreeta nähtavasti tulemöll. Tuline tuhk ja hõõguvad laavamassid — nagu viimasel ajal taas N. Platon

Thera saarerühm

Zakros on tõestanud — põletasid asulates ja paleedes ära kõik, mida vesi seni veel oli säästnud.

Sellest ajast alates, kui Marinatos 1939. aastal esimesena oli juhtinud tähelepanu Santorini katastroofile kui kreeta-minose kultuuri mõistatusliku hukkumise tõenäolisele põhjusele, on katastroofi tagajärjed päevavalgele toodud juba rohkem kui 40 Egeuse asula, palee, saare ja koopa juures.

Veider, et Santorini katastroof on alles meie ajal tähelepanu

kõitnud, kuigi paljude väiksemate Vahemere vulkaanide, nagu Etna, Vesuuvi või Stromboli mõju keskkonnale on juba kaua põhjalikult uuritud.

Kindlasti oli juba varem nii mõnelegi rännumehele silma torganud iseäralik tõsiasi, et sirbikujulise Thera saare siseservad langevad merepinnani peaaegu püstloodis rohkem kui 300 meetri ulatuses, jätkuvad järsult ka veel vee all mitmeid sadu meetreid ja paistavad nagu hiiglase käe poolt lihvituna. Kuid rohkem kui 11-kilomeetrise läbimõõduga kraatrihailu peeti täiesti ebatõenäoliseks, liiatigi et seni tuntud maakera suurima vulkaani Krakatau kraatri läbimõõt on ainult 5 kilomeetrit.

Leide ei uuritud põhjalikult ka siis, kui töölisel 1874. aastal pimsskivi hankimisel 30 meetri paksuste pimsskivikihtide all muistsed asulajäänused avastasid.

Alles saksa Thera-ekspeditsioon 1895.—1896. aastal H. v. Gaertringeni juhatusel, kes esialgu tahtis uurida ainult kreeka raidkirju ja kaljujooniseid, pööras tähelepanu mõnede kohalike elanike oletustele ja tõi peagi selgeid tõendeid Santorini katastroofi enneolematust ulatusest. Ekspeditsiooni geoloogid püüdsid ühtlasi anda sündmuste esimese seletuse, mida hiljem modifitseerisid saksa õpetlane Hans Reck (1936), kreeka seismoloog Galanopoulos (1956), ameerika geoloogid Ninkowitch ja Heezen (1965) ning siis koostöös kreeka-ameerika Thera-ekspeditsiooniga 1966. aastal ameerika arheoloog E. Loring. Maakera moodunud ajastute jooksul oli Theral pikaajalise laava ja tuha lisandumisega kõrge mäemassiivi ümber ringikujuliselt kuhjunud tüüpiline kihtvulkaan. Järk-järgult ummistus selle pealõõr, kuni aastatuhandeid kestnud näilise rahu jooksul oli surve nii suureks paisunud, et see suur 15-kilomeetrise läbimõõduga vulkaanikoonus sulas ja merevee juurdepääsemise tõttu tekkinud aurumasside surve plahvatas. Vee kohale jäi ainult paiguti nähtavaks 1—3 kilomeetri paksune rõngas mäejalamist. Vana mäemassiivi nõlvajäänustele ladestus praegu 30 meetri kõrgune, varem kindlasti veel tusedam valge pimsskivi ja punakasroosa tuha kiht. Mäe põhimass paiskus miilide kaugusele merre. Kreetast põhja pool on merekaartidele kantud võimsate mandritekkeliste tuha- ja laavapankade asukoht merepõhjas, mille laia ulatust tõestas 1946.—1947. aastal rootsi uurimislaeva «Albatros» süvamere-ekspeditsioon.

Seda, et katastroof lõppes võimsa plahvatusega, järeldati Theral pealmise kihi moodustanud pimsskivi põhjal, kuna see on eranditult tugevate vulkaaniliste plahvatuste saadus.

Suure purske pimsskivi ja vana vulkaani tertsiarse laava vahel otsisid arheoloogid nüüd intensiivselt asustajäänuseid. Peagi ilmutasid end esimesed jäljed: algupärane vulkaanimaagi oli tunduvas ulatuses olnud kaetud metsaga ja asustatud. Asulad mattusid plahvatuse ajal valkkiirelt; nii leiti näiteks tööriistad alustatud kiviraiumistöö kõrval lebamas.

Praegusest hiliseim minose nõu (vasakul) Thera katastroofikihist. Eefeulehemustrit võib võrrelda samalaadse motiiviga mukeene vaasil (paremal) Lachesisest, mis võis olla kasutusel enne 1400. aastat e.m.a.

E. Loring avastas hiljuti ahvi kolju, kes oli Theral mattunud pimsskivimasside alla. Põlenud keha oli esialgu arvatavasti tühimiku moodustanud, mis oli järk-järgult täitunud kristalja ainega. Kuna ahvid ei olnud Theral ega Kreetal kohalikud loomad, on nii kivistunud ahvikolju kui ahvi kujutus, mis leiti Theral siniseks maalitud savikillul, ilmseks vihjeks, et ajal, mil toimus katastroof, pidasid rikkad perekonnad seal eksootilisi koduloomi. See Lääne-Aafrika roheline ahv (*Cercopithecus callitrichus*) on oletatavasti sisse toodud Egiptusest. X-kujuline koljumurd osutab looma vägivaldsele surmale.

Ligikaudse ettekujutuse Santorini katastroofi ulatusest võime endale praegu kõige paremini luua, kui loeme pealtnägijate kirjeldusi kuulsast Krakatau purskest 1883. aastal.

Krakatau Sunda väinas kujutas endast enne purset ümmarguse kujuga vulkaanilist saart koos kahe kõrvalsaarega, suurus kokku vaevalt 40 ruutkilomeetrit, mille ümber meri oli 50–100 meetrit sügav. Saarel oli kolme kraatriga mägi. 1883. aasta mais hakkas ühest koonusest ägedasti purskama tuhka, mis kestis kuid. Pursked intensiivistusid 26. augustil. Maa ja meri kaugel ümberringi olid kaetud meetripaksuse tuhakihi ja mattusid pimedusse. 27. augusti hommikul kell 10 järgnes suur plahvatus oletatavasti seetõttu, et meri leidis juurdepääsu hõõguvasse

kraatrisse ning tekkinud aur purustas saare. Suurem osa vulkaanisaarest kadus väga äkitselt ning selle kohale kujunes kuni 360 meetri sügavune merenõgu, mida ümbritsesid kolm saart — endise maa jäänused. Need saarejäänused olid kaetud 20–40 meetri paksuse pimsskivikihi. Sunda saarte 50 kuupkilomeetrit kivimit oli lennanud õhku 30 kilomeetri kõrguse suitsu-, auru- ja tuhasambana, mis oli nähtav kuni 700 kilomeetri kaugusele. Põlevad vulkaanilised pommid paiskusid 2000 kilomeetri kaugusele ning tekkis 36 meetri kõrgune tõusulaine, mis tormas purustava hooga üle kõigi lähedaste randade ja saarte, voogas kuni Lõuna-Ameerikani ja nõudis rohkem kui 40 000 inimese elu. Plahvatus mürinat kuuldi veel Filipiinidel, Kesk-Austraalias ja Madagaskaril 4800 kilomeetri kaugusel. Ohurõhu ja ilmastiku häireid täheldati kogu maakeral, tuhka registreeriti stratosfääris veel kuid hiljem. Juba järgmisel päeval vähenes tuha väljapurskumine tunduvalt ja lakkas edaspidi hoopis.

Krakatau purske puhul oli tõusulaineil mitmesse külge sadu kilomeetreid vaba veepinda vaibumiseks, sellegipoolest olid need Jaava sisemaal, rannikust kilomeetrite kaugusel, veel 10 meetri kõrgused. Santorini tõusulained põrkasid aga juba 100 kilomeetri järele frontaalselt vastu Kreetat.

Millist hukatust pidi olema toonud palju suurem Santorini vulkaan tihedasti asustatud Egeuse saartele ja ümbritsevale rannikupiirkondadele! Ajaloolisel ajal on see laastamistöö võib-olla võrreldav ainult tagajärgedega, mida põhjustas 1960. aastal rida tektoonilisi värinaid Tšiilis ja Vaiksel ookeanil, kus üle tosina suurema linna täielikult purunes ning kuum merevesi Lebu asula üle uhtus. Akki hakkasid taas purskama kaheksa ammu kustunuks peetud vulkaani. Tasasel maal tekkis tohutu jõuga kaks uut vulkaani. 10–20 meetri kõrgused tõusulained ja meretõus viisid minema kõik, mis oli maa-alused tõuked üle elanud. Lained paiskasid laevad kaugele sisemaale, kitsad rannikuribad ja saared vajusid merre, lainetest kerkisid esile uued saared. Purunesid tähtsad kaevandused, paisjärved ja veejuhtmed. Kuigi Vaikse ookeani mõõtmatud avarused kahandasid tõusulainete võimsust, varises veel Los Angeleseski kokku 300 maja ning Jaapanis hävitasid tõusulained rohkem kui 2000 kalapüügi-alust.

Peamine tõusulaine tabas Tšiilit 600 kilomeetri laiuses. Surmude ja teadmata kadunute täpset arvu, mis kindlasti ületab sada tuhat, ei ole kunagi teada saadud. Mõningais kohtades taandus meri pärast esimest maa-alust tõuget kilomeetreid. Täies lastis laevad jäid kinni merepõhja. Veest vabaks jäänud rannaribale põgenes leekide vägivalda eest hulgaliselt inimesi. Kuid umbes tunni aja pärast pöördus meri 15 meetri kõrguse üleujutuslainena tagasi ja tekitas jubedaid purustusi. Maa-alustele tõugetele kaasnesid päevi vältavad rängad äikesevihmad ja keeris-

tormid, mis nurjasid lennukite ja autodega ettevõetud päästeaktsioonid. Laava, tuhk ja vulkaanisuits suurendasid paanikat elanikkonnas, kellest kaks miljonit jäi peavarjuta. Joogivee puudusest tingituna puhkesid juba lühikese aja järel koolera ja tüüfus.

Võrdlus 1960. aasta sündmustega Tšiilis on seda õpetlikum, et geoloogide arvates võis ka Santorini pursket saata terve seeria maa-aluseid tõukeid. Kuid piiratud Egeuse meres pidi iga meres toimuv maavärin tekitama võrreldamatult rohkem kahju kui niisama tugevad tõusulained Vaikse ookeani avarustel, liiatigi kui suuremad minose asulad paiknesid peaaegu eranditult rannikul. Santorini tõusulained jõudsid Kreetani arvatavasti vähem kui tunni ajaga. Oitsvad asulad hukkusid mõne minuti jooksul.

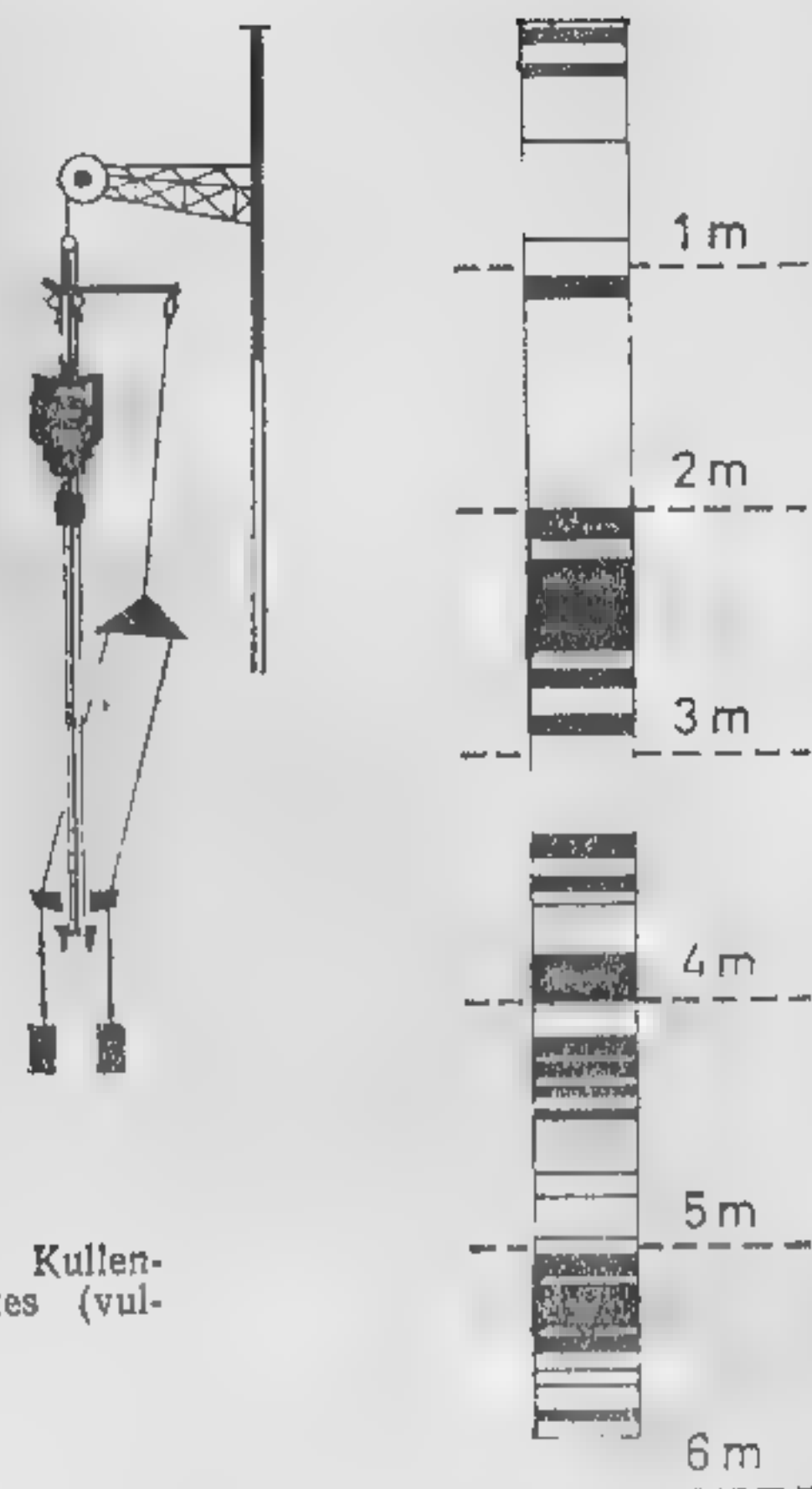
Pärast seda, kui Marinatos oli juhtinud tähelepanu Santorini katastroofile minose aja lõpul, leidis peagi arvukaid tõendeid äkilise purustuse tohutust ulatusest, nii et arheoloogid räägivad praegu Santorini hävitushorisondist, mida võib selgesti leida kõigis hilisminose asulates.

Marinatos, kes oletas terrigeense pimsskivi esinemist Kreetal, leidis seda Knossose sadama, minose päritoluga Amnisose hävitushorisondis. Ta avastas seal toreda kunagi kahekorruselise villa hilisemate paleede ajast. Eriti ühe majandushoone, aga ka villa enda juures olid veel nähtavad nende hävimise põhjused: hoone olid kokku surunud pimsskivimassid. Samaaegselt oli arvatavasti võimas maavärin üles tõstnud rasked piilarid ja monoliidid ning need välja paisanud.

Terrigeenseid pimsskivimasse ja tuhka 15. sajandil aset leidnud purustuste põhjusena on vahepeal kindlaks tehtud ka paljudes teistes kohtades Kreetal — viimati Niru Chanis ja Zakros, Küklaadide saartel Melosel, Anaphel, Naxosel, Kosil ja Pseiral, mandril Várdinas Makedoonias ja Väike-Aasia rannikul. Kahjuks ei pööratud vanemate väljakaevamiste ajal tähelepanu pimsskivi- ja mineraaltuhakihtidele, nii et siin on korvamatult kaduma läinud selgitavad pidepunktid purustuste põhjuste kohta.

Uuematest kaevamistest aga kuhjuvad leiud, mis räägivad ühetähenduslikult Santorini purskest, selle ränkadest tõusulainetest ja tulisest tuhasta kui kreetaminose kultuuri hukkumise põhjustest.

Kõigist asjadest Theral endal on laava alt leitud keraamika andnud parima võimaluse katastroofi ajahetke üsna kindlalt määrata. Krookusekujutused noorematel nõudel osutavad keraamikas arenenud taimestiilile ja kuuluvad niisiis Kreetal hilisminose aega (hilisminose II aste). Taolise relatiivse kronoloogia kaudu on aga saanud võimalikuks ka otsene dateering. «Albatrosi» ekspeditsioon võttis 1946.—1947. aastal kolbloodiga puurproove merepõhjast Kreetal lähedal ja tegi seejuures kindlaks terrigeense tuha ladestused dateeritavates meresetetes. Elektrooptilised mõõt-

Kolbloodi põhimõtte Pettersoni ja Kullenbergi järgi; loeproov vertikaallõikes (vulkaanituha kihtidega)

mised, petrograafilised, bioloogilised ja suiraanalüütilised uurinud kombineeritult radiosüsiniku meetodiga näitasid, et Santorini plahvatus toimus 3350 aastat tagasi, võimaliku veaga ± 60 aastat, millega jõuaksime aega u. 1500—1450 aastat e.m.a.

Galanopoulos uuris hiljuti söestunud puidujäänuseid, mis ta leidis Theral pimsskivimassi alt. ^{14}C -meetod andis siin 1300 ± 100 a. e.m.a., nii et Marinatose ajamäärangu kaheldavus jääb püsima.

Enne Santorini pursket oli minose kultuuri, nagu juba juttu oli, tabanud vähemalt kolm ränka, väljakaevamistega kindlaks tehtud maavärinat, kuid neist oli ikka kiiresti üle saadud. Santorini katastroofi tagajärjed hilisminose ajal on oma hävitava mõjuga seevastu võrreldamatult rängemad.

Mitte ainuüksi paleed ja härrastemajad koos ümbritsevate linnadega, nagu Knossos, Malia, Phaistos, Hagia Triada ja Zakro,

vaid ka kõik ülejäänud asulad, nagu Gurnia, Psyra ja Palai-kastro, purunesid ja tulid peaaegu eranditult alatiseks maha jätta. Knossose kuppelhaud ja Arkalochóri kultusekoobas varisesid sisse ja neisse ei astunud aastatuhandete jooksul ükski inimene. Lained hävitasid rannikuasulad ja sadamad — Amnisose ja Niru Chani, kuna kõrgemal paiknevates kohtades, nagu Sklavokamposes, Tylissoses ja teistes asulates on peale täieliku purustatuse näha veel põlemise jälgi: mis tõusulained järele olid jätnud, selle hävitas tuli ja kattis tuhk. Ellujäänutel ei olnud katastroofi- piirkonnas enam elamisvõimalusi. Ainult üksikuis kohtades Kreeta lõunarannikul, nagu Hagia Triadas, on võimalik ära tunda järeelasustuse jälgi (hilisminose II aste). Kõigest hoolimata näib, et Knossoses on palee ulatusliku purustamise kiuste keskvoim edasi kestnud. Elu jätkumise jäljed ilmnevad kohe pärast katastroofi palee varemetest, millest olid püsima jäänud üksikud osad, nagu näiteks suur trepikoda. Teised ruumid kor-rastati uuesti ja neis elati tõestatavalt kuni 1190. aastani e.m.a. Puudulike vahenditega remonditud Knossose palee oli siit peale Kreetal ainus.

Keraamikaleidudest, mis kõigis purustuskeskustes katkevad arenenud taimestiili ja algava merestiili faasiga, järeldub kogu hävitustöö samaaegsus, mille poolt on veel teisigi tõendeid: nimelt pitserid, mis pärinevad ühtedest ja samadest pitsatitest. Härraste-maja väljakaevamistel Sklavokamposes leiti väike pitserite peit-vara. Seejuures selgus, et samade pitsatkivide savipitsereid on leitud ka juba Zakros, Gurnias ja Hagia Triadas. Niisiis ilmses, et nimetatud neli keskust olid enne katastroofi omavahel või isegi viienda keskvoimuga seotud. Kuna taolisi kirja- või paki-sulgemise pitsereid kindlasti kaua ei säilitatud, kõik kõnealused aga paleetulekahjus kõvaks on põlenud, võib ka neist pitserilei-dudest järeldada, et purustused olid samaaegsed.

Endastmõistetavalt on kõik need sündmused leidnud kajas-tuse müütide maailmas ja hilisemas kirjanduses, küigi Santorini katastroofi kaasaegsete järeltulijatele Kreetal tõid uuesti ränki katsumusi järgnenud sündmused, nagu mükeenlaste ülemvõim Kreetal ning põhja- ja mererahvaste rüüsteretked Suure rände ajal 13. ja 12. sajandil. Tingimused müütide ja ajalooliste tra-ditsioonide edasilandmiseks olid niisiis äärmiselt halvad. Kuid suulised pärimused on väga visa hingega.

Kreeka müüt hiiglasest Talosest, kes Kreetat valvas, võõraid aga kividega pildus ja vastu oma hõõguvat pronksrinda surus, võib suure tõenäosusega tõlgendada vanima teatena Santorini tegevusest hilismükeene ajal. Niisamuti kuuluvad siia jutustused Deukalioni üleujutusest, mis välgkiirelt uhtus üle Egeuse saarte ja laastas isegi veel Makedooniat mäekõrguste lainetega. Selle üleujutuse ajaks antakse kuningas Minose poja valitsemisaeg. Kreeka geograaf Strabon räägib, et Deukalioni üleujutuse taga-järjed olevat olnud näha veel Alam-Egiptuses ja Kürenaikas, kus

vee alla olevat jäänud rannik kuni Pelusioni soodeni ja Casiuse mäeni. Edasised meenutused Santorini purske tagajärgedest on säilinud Egiptuse Uue riigi papüüruserullides ning leidnud tea-tud kajastuse ka pärimustes «egiptuse nuhtluste» kohta 2. Moo-sese raamatus (peatükid 7—14). Kõige selgemini osutavad vul-kaanilistele sündmustele nii «egiptuse pimedus» ja punane tuhk, mis värvis maa ja vee ning oli nuhtluseks, kui ka tulesammas, mis öösel, ja suitsusammas, mis päeval oli vaaraode orjusest põgenevaile poolnomaadidele orientiiriks.

Ollatavalt asuvad Theral meetripaksused roosad tuhapangad vahetult enne peaplahvatust olnud purskefaasidest otse pimss-kivikihtide all. «Albatrosi» ekspeditsioon leidis loeproovides mere-põhjast 150 kilomeetri kaugusel Egiptuse rannikust veel 70 senti-meetri tusedusi terrigeense tuha ladestusi. Järelikult kannatas kogu Alam-Egiptus väga tiheda tuhasaju all. Seeläbi Niiluse deltas tekkinud segadust kasutasid paljud iisraeliitide ja ka liibüa suurperekonnad vaaraode sõltuvusest põgenemiseks.

Kreeka müüt tuldsülitavast koletisest Typhonist ja Hesiodose titaanide võitlus (Theogonia, V, 678—710) sisaldavad oletata-vasti samuti meenutusi Santorini purske katastroofilistest kaas-nähtustest, nagu need pidid paistma vaatlejale Mükeene mand-rilt.

Teist traditsioonide voolu kohtame Väike-Aasias Lüükias. Seal olid tänu paikseks muutunud Kreeta põgenikele veel pikka aega elavad pärimused Mükeene hiilgeaja relvadest ja komne-test, nimedest ja kangelastest ning lõpuks ka teadmised minos-liku Kreeta hukkumisest. Homeros on mükeene pärimusi selles valdkonnas ilmselt tundma õppinud ja need oma eeposesse sisse töötanud — Websteri arvates võib-olla vanemate eeskujude järgi — ja ta võis kindel olla, et meenutused Mükeene õitse-ajast olid arusaadavad paljudele inimestele Lüükias.

Santorini traditsioone, mis olid kodunenud Lüükias, eriti Ephesose, Smürna, Sardese, Philadelphia, Thyatira ja Laodicea linna piirkonnas ning Patmose saarel, on autor uurinud oma töös «...ja päike kustus». Kuni hellenismiajajärguni välja püsisid Väike-Aasias Lüükias teated kohutavast vulkaanipurskest ja üleujutusest, mis kunagi oli purustanud õitsva kreeka-minose kultuuri.

Kuid ka Kreeta enda kohalikud müüdid sisaldavad meenutusi kohutavaist hädaaegadest. Herodotos (VII, 171) osutab sellele, et Kreeta olevat kaks korda katastroofidest laastatud ja jäänud seejärel hulgaks ajaks inimtühjaks.

Santorini katastroofist ei suutnud minoslased toibuda. Peale kogu kultuuri saarel oli hävinud ka Kreeta laevastik, kauban-duse julgeoleku ja rikkuse otsustav tegur. Pikka aega oli äärmi-selt napilt mitte üksnes toiduaineid, vaid esijoones ka joogivett, nagu ju veel praegugi Egeuse piirkonnas maavärina järel on raskeks probleemiks veevarustus.

Kindlasti püüdsid ellujäänud, kes saarelt ei lahkunud, endid vähem purustatud asulates nii hästi kui võimalik sisse seada. Kasutamiskõlblikud ruumid ehitati ümber, suuremad ruumid Knossose palees jaotati vaheseintega ning ukseid rusude alla mattunud saalidesse müüriti kinni. Kuid vana hiilgus oli kustunud, kuivanud põldudel nähti näguripäevi.

Taas valmistati ka keraamilisi nõusid, kuid vanad meistrid olid surnud ning nii on kunstikäsitöö pärast katastroofi veel ainult vana käteosavuse nõrk peegeldus (hilisminose IIb—III aste). Öitseaja paleestiilis vaasid, lillkaunistused ja mereloomad anumatel on jäljendatud nii armetult, et Schachermeyr oma minose kultuuri ajaloos katkestab sel kohal minose kultuuri astmejärjestuse vaatlemise ning käsitleb järgnevat aega veel ainult lisana.

Edasised kaevamised viimastel aastatel on aga eriti selle kultuuri viimased faasid nihutanud müütide hämarusest dateeritava ajaloo heledamasse valgusse. Eriteadlaste ringkondades äratasid erilist tähelepanu mõned otse ebatõenäolistena paistvad leiud. Nendega tahamegi nüüd tegelda.

HOMEROSE KANGELASTE AJASTU

Mükeene mandrit tabasid Santorini katastroofi tagajärjed kaugelt vähem kui Kreetat ja Egeuse saari. Purustused ja tuhakihiid, mis näiteks Makedoonias esinesid, ei olnud sellise ulatusega, et need oleksid võinud halvata elu kogu maal. Pigemini osutab kõik sellele, et pärast Kreeta hävimist saavutas Mükeene oma suurima kultuurilise õitsengu, kuigi selle põhjused on meie jaoks veel hämaruses. Mükeene võimsuse tunduva kasvu järel 16. sajandil e. m. a. algas nüüd mükeene-ahhaia valitsejasuguvõsade tegelik hiilgeaeg, kelle eluviisi ja võitlusi on kirjeldanud Homeros.

Mükeene võimsuse areng mõjus esmajoones tunduvalt Kreetale. Kui hilisminose I periood ja ainult Knossoses tõestatud hilisminose IIa astme kiht kandsid veel igas suhtes tugeva minose kultuuri tunnuseid, mis Mükeene mõjud lühikese aja jooksul assimileeris, tõendab hilisminose III aste Kreetal ainult tühiste minose kultuuri jäänuselementidega kõiges ühtse mükeene kultuuri olemasolu. Nüüd ei olnud enam minose stiilis paleesid. Seevastu rängasti kahjustatud Knossose palee ulatuslikud rajatised ehitati pärast lühikest üleminekuaga, mille jooksul tehti ainult hädavajalikku remonti — siingi järgime Palmeri, Blegeni ja Hoodi andmeid ning kronoloogiat — Mükeene mõju all ümber domineerivaks sõjaliseks ja halduskeskuseks.

Üleminekuaja inimeste eluviis oli armetu. Evans nimetab neid troglodüütideks — koopainimesteks. Väljaspool kahtlust seisab aga ka tõsiasi, et Mükeene-Ahhaia kreeklased kasutasid Kreeta laevastiku hävimist, et Kreeta okupeerida ja allesjäänud asulad oma ülemvõimu alla võtta. Mükeene-kreeklastest said valitsejad Knossoses.

Paljudes kohtades Kreetal leiti hilisminose III astmest mükeene kaljukamberhaudu, kuna säilinud kohalik elanikkond mattis oma surnuid savisarkofaagides. Paljudes varasemates asulakohtades tekkisid kehvade minoslike elamute kõrval esinduslikud mükeene megaronmajad. Nähtavasti olid mükeene sisserändajad pärast Kreeta alistamist alustanud saare massilist asustamist, valinud pealinnaks Knossose ja kindlustanud oma võimu. Malia ja Phaiostose residentsid seevastu langesid tähtsusetute agraarasulate tasemele. Tüüpiline sellele murrangule Kreetal oli mükeenlasest valitseja matmine toredasse vanaminose kuppelhauda Isopata lähedusse.

Rõlvaste kummitud ja graveeritud kuldplaadikesed Mückeene kaevushauast III

dal. Varasemate matuste jäänused eelmaldati ja müüriti kõrvalruumidesse; minose luksushaud kuulus nüüd mückeene käskijale.

Nähtavasti püüdsid Kreeta uued valitsejad jätkata vanu õukonna- ja kultusetraditsioone, kuid ilmne on Mückeene päritoluga sõjalis-rüütellik varjund. Kõige kauem mõjusid minoslikud elemendid edasi kunstikäsitöös. Noorem paleestiil, mis esineb Kreetal peaaegu ainuüksi Knossoses, mandril aga paljudes Mückeene residentsides, seisab minose ja mückeene sfääri vahel. Siin ilmuvad mereloomade, lindude ja palmide kõrvale kaunistusmotiividena väga erinevas kvaliteedis palmid, eefeud ja papüürused. Kreetal levis peagi laialdaselt mückeene sangkann. Sellel oli kahe või kolme sanga vahel toru, mille abil sai kadudeta valada näiteks, hinnalise salviõli väiksemaid koguseid.

Uutele võimusuhetele Kreetal osutavad ka mõne aasta eest Knossosel põhja pool Hagios Ioannis avastatud sõdalaste hauad. Siin olid hoolikalt rajatud hauakambreis maetud sõdalased kogu oma varustuse ja relvadega, niisiis pronksist kiivri, mõõga, oda ja pistodaga, mida minose kultuuri alal kunagi polnud juhtunud. Leiti ka tore kullast jooginõu. Need hauapanused osutavad ühetähenduslikult sõdalaste Mückeene päritolule.

Peale Knossose on suurem Mückeene sõjaväeüksus paiknenud vähemalt veel Phaistoses. Sealgi leiti hoolikalt rajatud sõdalaste haudu, mille esinduslike panuste järgi võib otsustada, kui suurt austust sõdalastele osutati.

Kreeta uute võimukandjate pearelvaks oli mückeene sõjavanker. Selle kohta on arvukalt arheoloogilisi tõendeid. Hagia Triadas püstitasid mückeenlased minose palee varemeile massiivse hoone mückeene megaronrajatiste laadis. Allapoole jäävale terrasile kerkisid aga ulatuslikud majandushooned, tallid ja sõjavankrite latrid.

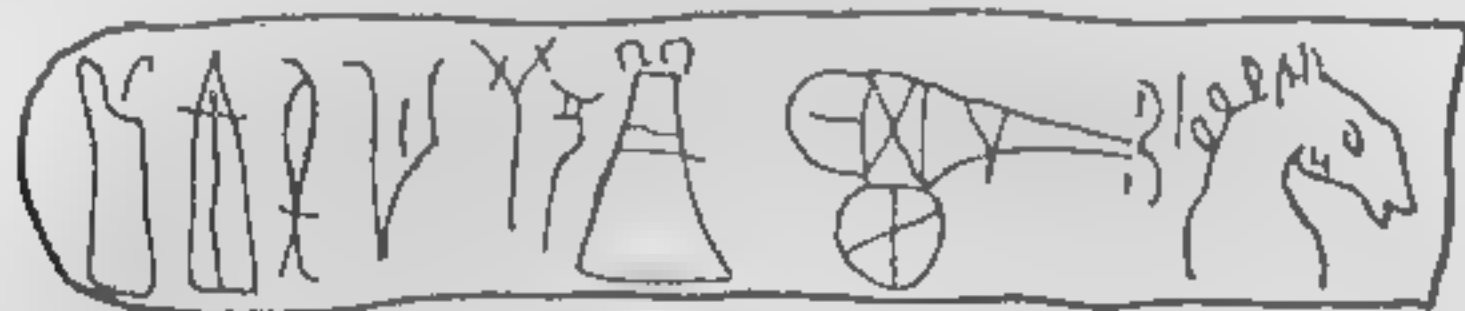
Kunagise Knossose palee sõjalise keskuse raamatupidamises, mis on meieni säilinud kui üks väärtuslikumaid ja erakordseid sellelaadseid leide, on kirjas ligi 390 sõjavankrit, lisaks sellele

Kuldpeeker Vaphio kuppelhouast Sparta lähedalt

Mückeene sangkann

Sõjavankrite loend (lineaarkiri B) Knossosel

arvukalt tagavararattapaare ja üksikuid rattaid märkusega «vana». Chadwick on kirjatahvlitel vähemalt 82 korda leidnud märgi, mis tähistab sõjavankrit.

Pylose paleest on kahjuks leitud ainult vankrirataste inventarinimestikud. Siin on nimetatud 168 ratast, niisiis märkimisväärt tagavara. Kirjutajad olid Pyloses täpsemad kui Knossoses: rattad eristati hoolikalt kasutamiskõlblikeks ja kasutamiskõlbmatuiks, kuna ülejäänud kannavad viidet «vana» nagu Knossoses.

Seega jõuame aga juba Egeuse kultuuriajaloole ja Homeroose uurimisele võrdse tähtsusega ning ühtlasi viimaste aastate väärtuslikuma arheoloogilise leiu juurde, milleks on lineaarkirja B tahvlite leidmine Kreeka mandril ja nende dešifreerimine.

Juba Evans oli leidnud üksikuid ebamääraste kirjamärkidega savitahvlike kaevamiskohtade neis kihtides, kus oli tulekahjude jälgi. Tal õnnestus eristada kolm kirjarühma, nimelt hieroglüüfilised märgid, mida ta pidas egiptuse piltkirjaga suguluses olevaiks, teiseks lineaarkirja A, kus piltmärgid olid lihtsustatud joonmärkideks, ning kolmandaks lineaarkirja B, kus veel tugevamini stiliseeritud märgid seisid ette joonistatud ridadel. Suurim lineaarkirja A tahvlite rühm sisaldab umbes 150 eksemplari, leitud Hagia Triada paleest. Chadwick oletab, et need sisaldavad peaaesjalikult põllumajandussaaduste arvestusi. Kuid üksikud taolised kirjatähed leiduvad ka pronksesemeil ja anumatel. Praegu arvatakse, et kõige kasutatavamaks kirjutusmaterjaliks olid hilisema pärgamendiga võrreldavad loomanahad ja puittahvlid; nimetati ju veel hiljemgi Küprosel õpetajaid «loomanahamäärijaiks». Savitahvleid paistab olevat harvemini kasutatud.

Võib arvata, et 1400. ja 1200. aasta vahel e.m.a. on minose lineaarkiri A järk-järgult asendatud lineaarkirjaga B. Esialgu leiti küll ainult mõned tahvlid. Kuid mida enam uuriti Evansi poolt unarusse jäetud «troglodüütide» ja mükeenlastest vallutajate asustuskihti, seda rohkem lineaarkirja B tahvleid leiti. Nimetatud kiht paiknes vahetult praeguse pinnase all ja oli see pärast tihti segatud. Praegu on teada juba 4000 kõvastunud tahvli lineaarkirja B ülestähendustega, mida laitmatult on dateerinud ja publitseerinud Palmer ja Boardman. Kõik tahvlid päri-

nevad teisest purustuskihist, mis paikneb Santorini katastroofi põlengukihi peal. Nende tahvlite abil saame teada, et 13. sajandi lõpul e.m.a. hävis ka mükeene kultuur. Seda ei põhjastanud siiski uus looduskatastroof, vaid põhja- ja mererahvaste röövhordide sissetung, kes laastasid Ungari madaliku, Makedoonia, Kreekamaa ja Väike-Aasia ning said hävitavalt lüüa alles Egiptuse väravate ees.

Tähelepanu äratava avastuse mükeene leidude valdkonnas tegid pärast 1950. aastat arheoloogid Blegen, Wace ja Hood. Nad leidsid ka purustushorizontides ajast 1225. aasta paiku e.m.a. Pylose ja Teeba paleedest ning Mükeene linnuse lähedalt suure hulga lineaarkirja B tahvleid, kuna Kreetal paljudest kaevamistest hoolimata jäi ainsaks leiukohaks Knossos.

Järgmise sensatsiooni eest hoolitsesid inglased Chadwick ja Ventris, kui nad 1953. aastal teravapilgulise teadlasetööga dešifreerisid lineaarkirja B. Nad tegid kindlaks, et tegemist on arhailise kreeka segadialektiga, mis oli minose tähtedega kirja pandud.

Sellele kultuuriajalooliselt väga huvitavale sündmusele on ainult üks seletus — mükeene vallutajad lasid minose paleekirjutajail oma mükeene-kreeka keele üles tähendada minose tähtede ja ideogrammidega. Mõistagi suutsid paleekirjutajad neile oma olemuselt võorast vallutajate keelt minose kirjamärkidega ainult puudulikult edasi anda. Kui näiteks minose tähti kasutati kreeka vokaalide ja konsonantide tähistamiseks, ilmsid minose-mükeene õigekirja jaoks üpris komplitseeritud käigud. Nii oli minoslased konsonantide *l* ja *r* jaoks ainult üks märk, mis kreeka dialektis kasutatuna võis segadust tekitada. Ka kreeka häälikute *k*, *ch* ja *g* jaoks oli ainult üksainus minose täht, nimelt *k*. Oieti väga erinevaid labiaalseid häälikuid *p*, *b*, *f* ja *ph* tähistasid kirjutajad samuti ainult ühe minose märgiga, milleks oli *p*. Lihtne minose häälikusümbol *q* pidi asendama komplitseeritud kreeka häälikuid *kw*, *gw* ja *kwh*. Lõppkonsonandid jäeti üldse märkimata. Kreekakeelne sõna *chalkos* (= pronks) kirjutati niisiis *ka-ko*. Juba neist lühikestest vihjetest on näha, miks lineaarkirja B tahvlite dešifreerimine oli äärmiselt raske.

Üllatuse eest Kreeta arheoloogia valdkonnas kandis hoolt professor Palmer Oxfordist, kes 1960. aastal veenvalt tõestas, et Pyloses, Teebas ja Mükeenes leitud tahvlid on samaealised Knossose omadega. Palmer juhtis tähelepanu sellele, et Evansi kokkuvõtlikes publikatsioonides kaevamiste kohta Knossoses olid andmed lineaarkirja B tahvlite leiukohast vastuolus tema assistentide kaevamispäevikuga. See oli Evansi tasemega teadlasele ränk etteheide. Kuid kõigi kahtlust avaldanute kiuste suutis Palmer oma uurimistulemusi hiilgavalt kaitsta: kõik meieni säilinud lineaarkirja B tahvlid pärinevad 13. sajandist e.m.a., pajatavad järelikult mükeenlaste oludest ja eluviisist lühikest aega pärast Trooja VI purustamist, samuti Mükeene kultuuri

lõpuajast, kust pärinevad ka eepilised laulud — Homeroose eeposte vanimad lõigud.

Mükeenlasedki, kes pärast Santorini katastroofi Knossose palees resideerisid ning saart ümmarguselt 150 aastat kuni põhja mererahvaste laastava sissetungini valitsesid, on meile pärandanud olulisi osi oma arhiividest ja raamatupidamisest ajajärgust, mis vahetult eelneb nende lõplikule langusele. Neist arhiividest nähtub, et mükeenlased olid sidemeis mandrikreeklastega; viimased õppisid peagi oma mükeene keele kirjapanemiseks neid samu minose tähti kasutama. On võimalik, et mõnedel mandri tahvritel on isegi seesama käekiri mis Kreeta tahvritelgi. Kui see Palmeri oletus on õige, siis peavad need olema Mükeenesse jõudnud kaubateitsi arvestuste ja teadaannetena.

Ka mõned mandri raamatupidamised põletati vaenutegevuse käigus maha ning tahvlid kõvastusid leekides. Seejuures purustati Knossos ja Pylos ajaliselts lähedikkude; ainult Mükeene on suutnud end ilmselt veidi kauem kaitsta.

Palmeri avastustega tõestatud kronoloogia on revolutsiooniline, sest varem oli üldiselt levinud oletus, et Knossose palee püsis pärast teiste Kreeta paleede hukku ainult umbes sada aastat. Siiski olid Blegen ja Marinatos juba enne Palmerit uute leidude põhjal oletanud, et Knossose palee ei purustatud mitte hilisminose III astme alguses, vaid tõenäoliselt alles «hulk aega pärast 1400. aastat»; nii ei tulnud Palmeri purustuste ja ühtlasi lineaarkirja B tahvlite kõvastumise silmapilgu dateerimine täiesti üllatusena.

Kui keegi mõne aastakümne eest oleks väljendanud lootust, et ükskord leitakse siiski Homeroose lauludes ülistatud maailma originaaltekste, oleks teda nimetatud fantastiks. Siiski on praegu juba olemas rohkem kui 4000 tahvlit loetavate tekstidega ahhaialaste maailmast. Nii Homeroose jumalate ja kangelaste nimed kui ka «Odüsseia» kohanimed saavad meie ajal elavaks ajalooliselt ja arheoloogiliselt fikseeritaval tagapõhjal.

Palmer Oxfordis ja Georgiev Sofias on koostanud loetelud nimedest, mis on meile tuttavad Homeroose tekstidest ja mille kohta nüüd lineaarkirja B tahvlite põhjal võib öelda, et need on mükeenepärased. Homeroose kangelaste nimedid — Achilleus, Amphiarao, Alektryon, Aphareus, Adrestos, Aigyphtios, Astyoche, Aloeus, Diomedes, Epeigeus, Eteoneus, Eteokles, Kopreus, Nestor, Neritos, Phegeus, Ponteus, Tydeus ja Theseus — kohtame ka mükeene kirjalikes allikates. Pylose ümbruse kohanimestud, kus esinevad nimed Aipu, Kyparisseis, Amphigeneia, Helos ja Pheia toob Homeros ära samas järjekorras kui kirjatahvlid; ainult Pylose linna Homeros ei nimeta.

Suhteliselt suur on religioosse sisuga tahvlite arv. Tahvritel leiduvad juba enamiku klassikaliste kreeka jumalate ja jumalannade nimed. Olümpose jumalatetaevas ei ulatunud ainult Homeroose ja Hesiodoseni, nagu kaua oletati, vaid kreeka müto-

loogia juured on Mükeene ajastus. Neis Homeroose-eelsetes ürikutes ilmuvad Zeus ja Hera juba jumalate paarina, Hermest, Athenat ja Artemist kohtame nendesamade nimede all, ainult Apolloni varasem nimi oli Paian. Erinys oli Knossose kättemaksujumalanna iidne nimi, Mükeene võttis ta üle sellesama nime ja loomusega.

Eriti hämmastav on jumal Dionysose mainimine Pyloses, sest Dionysose kultuse tekkimist on seni seotud Kreeka arhailise ajaga. Knossoses ja Pyloses pühendati arvukaid ohvriande ka merejumal Poseidonile; need kultuseohvrid võiksid olla ühenduses kreetalaste meresõiduga. Religioossetes küsimustes osutusid Homeroose andmed õigeteks kuni matmistavade ja ohverdamiskommete üksikasjadeni. Homeros mainib, et Odysseus olevat maabunud «Amnisoses, kus on Eileithyia koobas». Marinatos avastas selle kultusekoopa 1934. aasta lõpul tõepoolest Amnisose lähedal, mitte kaugel Knossosist. Selles leidis veel arvukad ohvriannid, mis olid säilinud koopa sissevarisemise tõttu. Knossose palees leiti originaalne tahvel, mis on ohvrianni kviitung: «Meekruus, saadetud Eileithyiale Amnisoses.»

Teised Knossose ja Pylose tahvlid näitavad, et ohvriannid olid tihti määratud «jumalikule emale» või «suurele jumalannale», kuna Knossoses — ja ainult seal — olid need pühendatud ka «labürindi käskijannale». Viljakusejumalanna Potnia = Potina nime taga, kes ka Homerosel sama nime all esineb, võib küll oletada jumalanna Demeterit, kuigi tema nimi Pyloses Mükeene ajal ainult üks kord esile kerkib, lisaks sellele veel ebaselges seoses.

Ilmselt seadsid preestrid ohvriandidest kokku rituaalseid söömaagu. Paleeraamatupidamise andmeil koosnes ohver Poseidonile sõnnist, neljast jäärast, nisust, veinist, meest, viieteistkümnest juusturattast, õlist ja kahest lambanahast. Kuni ametliku pühendustalituseni paiknesid annid nähtavasti palees. Maalitud sarkofaagil Hagia Triadast on piltlikult kujutatud, kuidas taolisi ohvrisöömaagu kui kultusetoiminguid läbi viidi. Kes oleks võinud oletada, et ladinakeelne väljend ohvrisöömaaja kohta — *lectisternium* — on võõrsõna? Üllatuseks keeleuurijaile leidis mükeene keelepiirkonnas sõna *lechestroterion*.

Daatumeid tahvritel üldiselt ei leidu. Imelikul kombel sisaldavad ajamääranguid ainult vähesed religioosse sisuga tahvlid. Kahjuks on need vähe diferentseeritud; mainitakse küll kuid ja aastaid, kuid nimetatud ajavahemik ei hõlma rohkem kui kolm aastat. Öeldakse ainult «möödunud aasta», «see aasta», «tulev aasta». Siit võib järeldada, et arveldusi ja nimestikke ei kavatsenud pikemat aega säilitada.

Ohvriandide ja nende saajate nimede kõrval on meie jaoks informatiivsed maksuandamite, nekrutite võtmise, töö ja toiduainete jagamise, nime- ja asjaloendid. Sellest võime järeldada, et pärast Santorini katastroofi oli Kreeta segarahvastik, sest

tüüpilised ahhaia nimed seisavad siin kõrvuti väikeaasia-luuvia, minose ja egiptuse nimedega. Need toovad nähtavale palju meile hilisemast ajast tuntud atika sõnamoodustisi. Seega võib öelda, et mükeene nimedel ei ole midagi ühist ei dooria ega aiolise nimedega. Teiselt poolt aga ei rajane need ka puht atika-joonia või arkaadia-küprose moodustistel, vaid reedavad koinee keele ehk «ülemaailmse» segadialekti tüüpilisi jooni, kusjuures «ülemaailmset» tuleb loomulikult mõista ainult mükeene mõju ulatuspiirkonnana Vahemeremaadel. See koinee keel omakorda on ainult väljendus püüdele informatsiooni ja ühtsuse poole, mis erilisel määral on omane mükeene kultuurile. Kreeka keele ajalugu tunneb mitmeid sellelaadseid erinevate rahvaste ühisdialekte; tuntuim on Aleksander Suure aja hellenistlik koinee.

Tahvlid on andnud seletust ka selle kohta, et ümmarguselt kakskümmend tuntud vilisti nime ei ole mükeene päritoluga. Mükeenlaste kohta sobib kõige paremini nimetus ahhailased. Homeros kasutab seda kogumõistena kreeklaste kohta üldse. Kuidas mükeenlased ise end nimetasid, seda me ei tea. Kui neid aga hetidi kiilkirjalistes ürikutes on tähistatud nimetusega *ahhijava*, siis viib see tähistus kahtlemata algupärasele nimele üsna lähedale ja vastab Homerose nimetusele *ahhailased*.

Egiptuse allikates kuni 15. sajandini saatkondade, kingituste ja laevatranspordiga ühenduses ikka ja jälle esilekerkiv hõimunimi *kft* (*keftiu*) tähistas esialgu eteokreetalasi, niisiis minoslasi ja veidi hiljem kreeka põgenikke, kes olid asunud elama Süüriasse ja Palestiinasse.

Lineaarkirja B tahvlid on avanud meile ka ajalooallika, mis võimaldab väärtuslikke sotsiaalseid võrdlusi juba tuntud Vanade Idamaadega. Saame teateid Knossose, Pylose ja Mükeene keskuste kaubandusest ja kultuurisituatsioonist 150 aastat pärast Santorini katastroofi, mida ei tohi siiski ilma pikemata kogu Mükeene mõjupiirkonnale üle kanda. Nagu juba juttu oli, tungis Mükeene mõju alles järk-järgult kõigisse Kreeta saare elu-suhtesse. Umbes 50 aastat pärast katastroofi püsis Knossoses uue Mükeene administratsiooni kõrval veel kohalik, kuigi üpris tähtsusetu haldus, kes paistab olevat kasutanud nagu varemgi lineaarkirja A.

Kõik, mida tollal peeti ülestähendamist väärivaks, on muutunud meie jaoks väärtuslikuks ürikmaterjaliks. Kõigi Homerose sõprade jaoks eriti huvitav on aga küsimus, mida ütlevad need ülestähendused tolleaegse ühiskonna majandusliku, sotsiaalse ja kultuurilise struktuuri kohta, mida muidu tunneme ainult Homerose lugulauludest.

Juba üsna täpselt on uuritud majanduskeskustes rakendatud tööjõu — käsitöölise ja orjade arvu, päritolu ja elukutset, maa ja saagi jaotamist, samuti ka Mükeene ühiskondlikku korraldust, kuigi lühikesed märkused tahvritel mõnikord rohkem tõstatavad küsimusi kui annavad vastuseid.

Pyloses ja Knossoses jäid püsima monarhiad; vanemate nõukogu mainitakse vaid ühel korral. Pyloses oli oma maa (*te-me-no*) ainult kuningal (*wa-na-ka-te-ro*, kreeka keeles *lawagetas*) ja tema väejuhil, kusjuures on veel selgitamata, kas sellel oli «kroonimaana» pärandatava omanduse iseloom või oli tegemist hõimu lääniga. Kas kuningas ja väejuht pidasid endid tähtsaima tootmisbaasi, nimelt põllumaa haldajaks või omanikeks? Peaks olema kindel, et osa põllumaast, niinimetatud asunikumaa (*ki-ti-me-na*) oli meeste (*te-re-ta*, kreeka keeles *telestai*) käes, kes maksid selle eest renti (*o-pa*). Selle rühma hulka kuulusid ilmselt ka sõjavankrite omanikud ja kuninga kaaskondlased, seega niinimetatud rüütlid, kelle mükeene nime (*he-que-ta*) ei ole siiani veel suudetud tõlgendada, vaevalt see aga sõnadest «ratsanik» või «hobune» (*l-quo*) tuleneb. Ülejäänud põllumaa (*ke-ke-me-na*) andsid külakogukonnad rentnikele (*ka-mae-we*).

Läänimaksuna pidid sõjavankrimehed andma ülemale või kuningale sõjavankreid, hobuseid, soomusrüüsid, kiivreid, rõivaid ja lambaid. Maksuloenditel on vahel kirjas ka pronksnooded, jäärad, kalev, nisu ja õli. Kogukonna rentnike puhul seevastu on nimede taha märgitud ainult maksuteravilja mõõtühikud.

Väga tihti on andamite või tehtud tööde loendites peale nimede ära toodud ka üksikute inimeste elukutsed. Nimetatud on peaaesjalikult kullasseppi, tislereid, seppi, kokkasid, karjuseid, pottseppi, rätsepaid, kangruid ja viljamõõtjaid, Pyloses kord isegi arsti. Töötajate hulgas leidus viimases eriti palju naisi. Naiste töö raskust võib hinnata selle järgi, et nime taga leidub tihti märkus «ei ole kohal».

Ühel juhul saadeti kaksteist kuninga ehitustöölist nelja erinevasse kohta. Kuna see tööliste arv oleks olnud liiga napp isegi väikese ehituse jaoks, võib oletada, et kuningas saatis neisse kohtadesse oma käsutuses olevaid eriti kvalifitseeritud spetsialiste, kuna seal võis olla tekkinud tungiv vajadus.

Metalli monopol kuulus nähtavasti paleele. Korduvalt mainitakse pronksi väljastamist sepale ja nimetatakse, kui palju nooleotsi peab sellest valmistama. Materjali väljastamise üle valvas külavanem (*basileus*).

Üks tahvel Pylosest tunnistab, et kahest erinevast kohast pärit puuraijad on sõjavankrite valmistamiseks üle andnud 150 telge ja 150 tiisli. Leidub märkusi ka laevade ehitamise kohta. Webster peab igatahes vastavat sõnasümbolit sõnaks «elevandiluutükk». Stiliseeritud laevakere ja elevandikihva kujutused võivad küll sarnaneda, kuid Websteri tõlgendus ei pea ilmselt paika.

Pyloses ja Knossoses seisab andamiloendites sõna «tasumine» kõrval sageli märkus «puudujääk». Andami- ja tagavarade loendites esinevad ikka ja jälle nisu, vikk, oliiviõli, vein, mesi, viigimarjad ja lina.

Paleedes peeti arvestust ka loomade kohta: kirjas on hobused, eeslid, tapetud hirved, veised, lambad, kitsed ja sead. Palee-

arhiivis inventariseeritud lammaste arv oli rohkem kui 100 000; kogu saarel peeti veel palju suuremaid karju.

Nõutud villakoguste taga seisab eriti tihti puudujäägi märk. Webster on tõlkinud samast ajast pärineva kirja Mesopotaamiast Mari paleearhiivist. Selles kurdab üks ametnik, et ta ei saanud täita kuninga käsku pügada lambad oma ringkonnas, kuna valitseja ei saanud küllalt mehi lambaid pügama. Lambad olevat küll pestud, kuid villa töötlemiseks kohale kutsutud kudujad olevat nüüd ilma tööta. Samasugused võisid olla probleemid ka Kreetal.

Kirjad Marist heidavad korduvalt valgust sündmustele, millele lineaarkirja B tahvlitel on ainult vihjatud. Nii toimetas Knossose palee villa kangrutele töötlemiseks. Nimede kõrval on kaks arvude lahtrit: villa saamine ja toodete tagasiandmine. Saadud villa ja valmistatud toote vahel oli ilmselt kindlaks määratud teatud suhe, mis aga tihti varieerub.

Möökaide, odade ja noolte inventarinimestikud on varem peaaegu relvadeta Knossoses Mückeene ajal eriti suured. Ühel tahvil on kahes tulbas kirjas 6010 ja 2530 noolt. Peale käekaitsete ja nahkkiivrite ning üksikute põsekaitsetega pronkskiivrite kanti rinnakaitsetena linaseid särke, mille peale olid ömmeldud pronksplaadid.

Sõudjad on kirjas kuni 40-meheliste rühmadena ning korduvalt on märgitud, et laevad on lähetatud «põhja poole» täie meeskonnaga. Erinevatesse kohtadesse saadeti jalasõdalaste rühmi, kuna üksikuil sõjavankreil, mille meeskonda kuulusid vankrijuht ja rüütel, tuli toimetada käske rannikuvahtidele.

Kahjuks ei ole seni tahvlite hulgas avastatud diplomaatilist posti, lepinguid ja kohtuotsuseid. Kindlasti olid need kirjutatud paremale, kuid siiski kaduvamale materjalile. Kuna meieni on jõudnud hetidi kirju Ahhijava kuningale, tuleb oletada, et ka ahhailaste kuningas Mückeenes on niisamuti kirjalikult vastanud. Lineaarkiri B sobis selliseks diplomaatiliseks suhtlemiseks küll ainult piiratud.

KUNINGAS JA ORI

Niisiis on vanad savitahvlid võimaldanud meile ootamatult realistlikke pilguheitmisi Kreeta ja Mückeene argipäevaellu. Seni toodud üksikasjadest selgub juba, et me ei kohta lineaarkirja B tahvlitel täielikult võõrast maailma, vaid leiame eest Kreeka arhailise kultuuri varase staadiumi, mille arvukaid üksikjooni Homeros oma luules on jäädvustanud.

Oldse kujutab Homerosse eepos endast Mückeene õitseaja, Mückeene hegemoonia ülistust. Ometigi ei tohi me eeposelt ja müüditelt oodata täielikku ülevaadet Mückeene elust. Need kujutavad seda ajastut siiski nii, kuidas tollased laulikud endid ja oma maailma näha tahtsid.

Lisaks sellele on Homerosel suur hulk mückeene kultuuri aja-järgu motiive: näotu nahkkilp, kuldikihvadest kiiver, pronksrelvad, Nestori tuvipeeker ja vanaaegne pruudistmise komme.

Mückeene traditsioonidega Homerosse töödes on eriti tegele-nud uurijad Lorimer, Georgiev, Nilsson, Palmer ja Webster. Olgu toodud mõned näited rohkest materjalist.

Tiitel *basileus* on hilisemal Kreeka ajal tavaline kuninga, hellenismi ajal isegi suurvuninga nimetus. Filoloogidele oli aga silma torganud, et Homerosse lauludes nimetatakse *basileus*'teks ka paljusid madalama astmega isikuid. Lineaarkirja B tahvlite dešifreerimisel ilmneski, et Mückeene territooriumil tähistati selle sõnaga kas külavanemat või suguvõsapead. Igale külale Pylose ümbruskonnas on arvatavasti olnud vanem tiitliga *basileus*. Nendest kõrgemale olid seatud ainult mõningad õukonnaametnikud nimetusega *koreter*, kuna viimaste asetäitjad kandsid nime-tust *porokoreter*.

Nende tõdemuste põhjal võib järeldada, et Mückeene *basileus* oli oma asendilt kaugelt madalamal kui *vanax* — preesterkuningas, mida tõestab seegi, et *basileus*'el ei olnud peale ühiselt haritava maa omaenda maavaldust. Omaenda maa — *temenos*'e omanimine oli valitseja ja tema väejuhi ainuõigus. Alles 400 aastat hiljem hõivas *basileus vanax*'i koha, siiski selle religioosseid funktsioone üle võtmata. See pööre langes kokku arhondiameti sisseseadmisega Kreekamaal, millest jutustab Aristoteles. Sõna *vanax* kadus siitpeale kreeka kõnepruugist ning tõrjuti välja ja asendati valoriseeritud tiitliga *basileus*. Pärast *vanax*'i õiguste

ülevõtmist oli basileus muutunud kohtulike funktsioonidega kõrgeks isiksuseks nagu arhont.

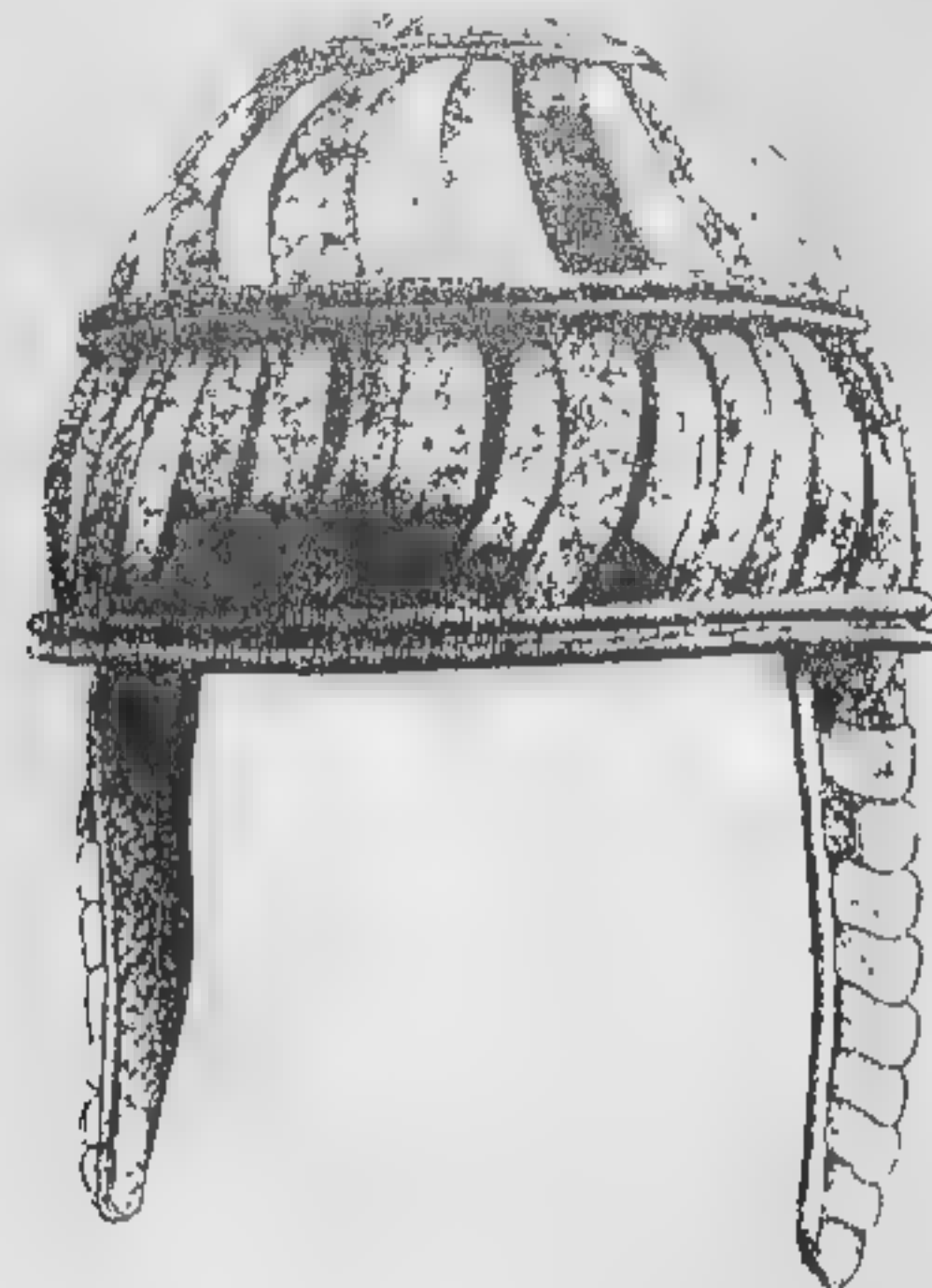
Homerost teadis aga veel sõna *basileus* päritolu ja algupärast tähendust ning *vanax*'i kunagisi religioosseid funktsioone. Tavaliselt muutub sõna tähendus tingimata paremalt halvemale, suuremalt väiksema poole. Kuid kaose ajal pärast põhja- ja mere-rahvaste sissetungi, mis hävitas ka monarhiad Kreetal ja Mückeene, hetitide riigis ja Süürias, kuulus kogu valitsusvõim nähtavasti esmajoones lokaalsetele ametimeestele, senistele külavanimatele. Kui siis vanakreeka ajal kujunesid välja väikesed linnriigid ja ühinesid suuremateks kogukondadeks, tegi tiitel *basileus* ilmselt läbi kirjeldatud kursi tõusu kuni oma klassikalise tähenduseni *kuningas*.

Edasi kirjeldab Homeros relvi ja esemeid, mida tema ajal enam ei kasutatud ja mida ei ole ka leitud ühegi eksemplarina väljaspool mükeene aega ja kultuuri. Tuntuim on Odysseuse kuldikihvadest kiiver, mida kirjeldatakse Iliase kümnenda laulu 261. vārsis:

«Kuid Odysseuse jaoks vürst Meriones ise andis
ammu ja mõõga ja nooled, ka pea nahkkiivriga kattis.
Rihmadest paljudest kindlalt see põimitud seest oli, peale
ent oli õmmeldud metsiku sea, helehambase kuldi
hiilgavad kihvad, kummalgi pool tihedasti need katsid
kiivrit kaunisti reas; aga voodriks vilt oli pehme.»

Homerost väidab, et kiiver olevat muistne ja päritud ese. Kuid taoline kiiver oli kõigis Vahemeremaade kultuurides tundmatu, kuni Schliemann leidis Mückeenes ühes kaevushauas peale täieliku relvastuse ka taolise kuldikihvadest kiivri jäänused. Raske kullast kaksikkotkastest kee osutas maetu vürstlikule seisundile. Mückeene kuhingad armastasid ilmselt luksuslikult kujundatud relvi. Ei saagi vist olla hinnalisemaid mõõku ja pistodasid kui need, mis leiti sellest hauast. Pronksmõõga olid ahhailased juba põhjast kaasa toonud, kuid selle toredusmõõgaks töötlemise kunsti õpetasid neile alles kreeta kullassepad, kes valmistasid kullast, hõbedast ja elektronist — kulla ja hõbeda sulamist — inkrustatsioone ning niellot — väärismetallide ühendit väavliga. Kreetalased olid neile ilmselt valmistanud ka kogu sõjavarususe kõige väärtuslikuma eseme — kuldikihvadega kaetud, põsekaitsete ja hobusejõhvidest tutiga kiivri, mis on kujutatud samuti Mückeenest leitud elevandiluureljeefil.

Oli tulnud tappa umbes 40–50 metskulti, et saada ühele kiivriks vajalik arv kihvu. Elevandiluunikerdajad lõikasid ühekaupa valmis iga hamba, kuna kasutatav oli ainult kihva kõvem väliskülge. Nagu kirjeldab Homeros, värvisid orjatarid need poolkuukujulised neljakandilised hambad purpuriga üle, õmblesid kaunistusena nahkkiivri peale ja polsterdasid selle vildi ning naharibadega — nii nagu tänapäeval tehakse kaitsekiivreid.

Mückeene kuldikihvadest kiiver

Lõpuks kinnitasid kullassepad kohale kuldse kiivrinööbi, mis hoidis lehvivat hobusejõhvidest tutti. Homeros võis taolist kiivrit näha Chiose saarel või kunagises Mückeene mõjupiirkonnas Väike-Aasia läänerannikul. Seda pärandati isalt pojale ja säilitati aukartlikult, nagu Homeros osutab.

Homerost on kujutanud oma kangelas sellistena, et nad mõjusid «dooriaeelsetena», tolle aja suhtes «keskaegsetena»; meie praeguste teadmiste põhjal peaksime ütlema, et neil on «hilispronksiaegne» iseloom. Kuldikihvadest kiiver oli võitluses kahtlemata vastupidavam ja kindlam kui hilisemate sajandite valatud pronkskiiver. Seevastu tundub, et samuti pronksiaegsetest kaevushaudadest leitud klaaskõvast obsidiaanist nooleotsi Homeros ei tundnud. Ka Achilleuse kunstipärane ümarkilp, mille olevat valmistanud sepatööjumal Hephaistos, kuulub teise, nimelt lõpule jõudvasse hilismückeene aega, mida võib dateerida Trooja sõja järgi. Kuid Agamenioni rinnaturvis, mida kõigis üksikasjades kirjeldatakse «Iliase» üheteistkümnendas laulus, vārss 19 jj., on taas tüüpiliselt mükeenepärane. Selle soomusrüüliigi kasutusel olekut Trooja sõja ajal on korduvalt tõestatud.

Hilismükeene kahe sangaga joogikauss, 1400. aasta paiku e.m.a.

Nii on arheoloogiliste leidude alusel üldiselt huvitav jälgida, kuidas Homerosel seostuvad pärimused varasemast ja hilisemast ajast.

Veel on käsitleda teine tähtis probleem — orjapidamine Knossoses, Pyloses ja lõpuks ka Mükeenes. Pärast lineaarkirja B dešifreerimist võimaldasid leitud materjalidest saadud teadaanded pilku heita ka Mükeene ühiskondliku korra sotsiaalsesse struktuuri.

Mükeene kirjatahvlite dešifreerimine on kinnitanud, et kreeka keel tunneb juba vähemalt alates 13. sajandist e.m.a., mitte alles alates Homerosel ja Hesiodosest häälmastavaalt palju sõnu orja kohta, pärisori (*doulos*), sõjas vangistatud ori (*andropodos*), ostetud ori (*soma*), saagiks saadud orjatar (*leias*). Kas Mükeenes ja Kreetas ka teenrid (*oikiatas*) olid pärisorjad, seda ei ole kirjatahvlitelt näha. Küsimustele vastata on raske ka seepärast, et käsitööliste juures kuulusid orjad kõige tõenäolisemalt leibkonda, käsitöömeistrid omalt poolt olid aga tihedais sõltuvussuhteis paleedega.

Pyloses mainitakse orje 38 korda, Knossoses 23 korda. Seepärast on arvatavasti juhus, et vähestel Mükeenest pärit tahvritel ei ole orje kordagi nimetatud.

Väikese, aga nähtavasti tähtsa rühma moodustasid tööorjade kõrval küll «jumala orjad», kelle sotsiaalne struktuur on meile veel tundmata. Kas mõeldi nende all jumalale pühendatud preestrid või teenerorje? Hilisemast ajast teame, et näiteks kuningas Taaveti ametnikke ja palgasõdureid kutsuti «kuninga orjadeks». Kuninga teenistusse astumisega vabanesid nad õiguslikult oma senisest hõimusest koos kõigi selle juurde kuulu-

vate kohustustega ja muutusid hõimust sõltumatuks teenijaskonnaks — kuninga sulasteks (*ebed*). Nii võis olla lugu ka preestridena Knossoses.

Orjade vastaspoolt ei moodustanud «vabad». Omadussõna «vaba» seisab ainult nende inimeste nime taga, kes olid vabastatud fiskaalandamist.

Vähemalt üks tahvel Knossoses tõendab, et orjad olid ostu ja müügi objektiks.

Iga kord, kui orje mainitakse, on peaaegu eranditult tegevust kohalviibijate nimestikega ja ratsioonide jaotamisega.

Orjade tegevuse kohta annavad meile seletust osalt nende nimed ja lisanimed (sepp, pottsepp, ahjategija, söepõletaja, lambur, ketraja, saunanaine jt.), osalt välja jagatud tööd. Pyloses olid paleeseppade nimestikesse võetud ka meesorjad, kes tegid ilmselt samu töid kui meistridki. Nii said nad siis ka vastava toidunormi. «Apiqotale kümme lammast ja tema orjadele kümme kitse.»

Päritolu on mõnede orjade puhul eraldi märgitud või seda võib järeldada otse kohanimedest: esinevad Trooja ja Teeba. Siiski ei tohi nende nimede põhjal tingimata teha järeldusi etnilise kuuluvuse kohta; tolle aja hõimupiirid on veel suurelt osalt uurimata. Lahtiseks jäävad veel paljudki küsimused. Kas Teebast ja teistest kohtadest pärit orjad olid mükeenlased? Miks nad olid orjusesse sattunud? Oli nende orjateenistus ehk kui võlaorjus tähtajaliselt piiratud?

Kolm päritolukohta — Lemnos, Knidos ja Mileetos — osutavad Egeuse idarannikule. Hetiidi arhiividest teame, et 1250. aasta paiku e.m.a. kontrollis Ahhijava suurvürk, s. t. ahhailaste kuningas Mileetose asulat Väike-Aasia rannikul. Nii võisid kolm nimetatud kohta moodustada Mükeene mõjupiirkonna või vähemalt faktoria, mis tegeles orjakaubandusega. Röövkallaletungidega naaberrannikuile toodi sisse ilmselt ka orjatar. Omapärane on, et ainult naisnimede taga leidub märkus «saagiks saadud». Mida ütleb see märkus? Kas meesvangid surmati? Varaajaloolane Thomson on toonud näiteid selle kohta, et varaajal vangid sageli kas adopteeriti ja neist said perekonnaliikmed või siis hukati.

Orje näivad olevat omanud ainult kuningas, väejuht ja mõlemast alati tihedalt sõltuvad käsitöölised (kuninga sepp, väejuhi pottsepp jt.). Vahetevahel jagati orje küll ka kuninga kaaskondlastele; kui pikaks ajaks, see jääb ebaselgeks. Ühel tahvil on kirja pandud 1296 ühikut teravilja ühe «rüütli» orjade jaoks.

Edasiantud orjapidajate nimed on meeste omad peale mainitud erandite — «jumalanna» orjad. Sellest võib järeldada, et vastupidi Minose maailmale oli Mükeene ühiskond isaõiguslikult orienteeritud.

Orjade sotsiaalse asendi määramisel Mükeene ajal on oluline tõsiasi, et toidunormid orjade ja nende laste jaoks määrati

paleest. Orjad said teravilja ainult kahest kuni üheksa ühikuni, kuna kuninga käsitööliste määratud teraviljanormid olid kolm kuni üheksa korda suuremad kui nende orjade omad. Jagati kaht liiki teravilja, tõenäoliselt nisu ja otra. Pylose orjatarid said võrdse koguse teravilja ja viigimarju.

Tuleb öelda, et siingi on tahvlid tõstatanud loendamatu küsimusi ja toonud täie selgusega meie silmade ette, kui äärmiselt vähe teadsime seni mükeene kultuuri ühiskondlikest suhetest ja sotsiaalsetest erinevustest.

Mida tähendavad näiteks vahetevahel esinevad sõnaühendid «ori-isa» ja «orjatar-ema» ning nende juurde märgitud lapsed? Võime loendada ligikaudu niisama palju lapsi kui naisi. Kes olid nende laste vanemad? Kas olid mõlemad vanemad orjad? Või olid lapsed sündinud veel vabaduses ning alles siis vangistatud, röövitud või ostetud? Orjalaste puhul märgitakse pidevalt ainult üks vanemaist, tavaliselt ema.

Teatud arvutusi võib teha orjade ligikaudse hulga kohta. Ühes nimestikus Pyloses oli üles märgitud ümmarguselt 600 orjatarit niisama paljude lastega. Suurim raskus seisab selles, et nimestikes ei kasutatud orjade ja vabade tähistamiseks ühtset skeemi. Vastavalt sellele, kas orjadeks arvestatakse ainult sõnaselgesti sellistena tähistatud isikud või ka lihtsalt «tööjõud», kõigub Pylose paleeringkonna orjade arv 2500 ja 4000 vahel, millele lisandub veel umbes 1300 last.

Kõrge jalaga hilismükeene peeker, 1300. aasta paiku e.m.a.

Kuna tahvlid on alles jäänud ainult juhuslikult ja kindlasti mitte kõik, võime orjade täpset arvu ainult oletada. Siiski selgub juba säilinud nimestikest, et Mükeene riigi tootlike jõudade hulgas oli orjadel silmapaistev osa. Mükeene rikkuse loomisel kandis põhiraskust see töötajaskond, kes oli põhiliselt palee või kuninga valduses.

Tõenäoliselt ei elanud aga kõik orjad palee maa-alal. Arvukad orjad paiknesid ka härrastemajades, mis Kreetal asusid üle saare hajutatult 10- kuni 15-kilomeetriste vahemaadega.

Paljud küsimused, mis puudutavad orjade ja vabade sotsiaalseid erinevusi, jäävad lahtiseks. Ei ole tõendeid oletuseks, et Ahhaia valitsejad ja vallutajad oleks Kreeta elanikke orjadeks pidanud. Seevastu leiame Mükeenes orje tüüpiliste ahhaia nimega, nagu Theseus ja Nestor.

Igal juhul ilmneb tahvleilt selgesti, et tööviljakus tõusis tunduvalt metallide tarvituselevõtuga. Kuningaõue juures tegutsesid sepad, müürsepad, parkalid ja pottsepad kui spetsialistid, kes võisid omakorda orje pidada. Edasi on kindel, et tulu kaubitsemisest ja majandusest langes valitsejate kätte juba Kreeka arhailisel ajal.

Küsitavaks jääb esialgu, kas käsitöölised Kreetal ja Mükeenes tõepoolest veel kogukonna jaoks töötasid (*demiourgoi*) ja selle poolt ülal peeti, nagu seni on oletatud. Igal juhul ei olnud kuningas ja väejuht hilismükeene kultuuriringkonnas enam vahendaja rollis, vaid tootmisvahendite, seega oletatavasti ka käsitööliste ja orjade omanikud.

MÜKEENLASED KOLHISES JA TROOJAS

Pärast Santorini katastroofi arenes ajavahemikus 1360—1200 e. m. a. omalaadne elu (hilisminose III A—B aste) Kreetal ainult veel kõrvalistes piirkondades väljaspool Mückeene võimukeskusi. 1250. aasta paiku ehitati taas paljude tubadega maju, kuid enam ei kaunistatud neid freskodega. Elustandardit ei saa võrrelda enam minose paleede ajajärguga. Harukordseks muutusid pronksriistad ja hinnalised ehted. Halvasti põletatud savinõudele maaliti linde, loomi ja palme; kõik tööd olid aga rohkemad ja ebapuhtad, maaling teostatud ebatäpselt ja oskamatult, nii et kunstiajaloolased räägivad «metsistunud figuraalstiilist».

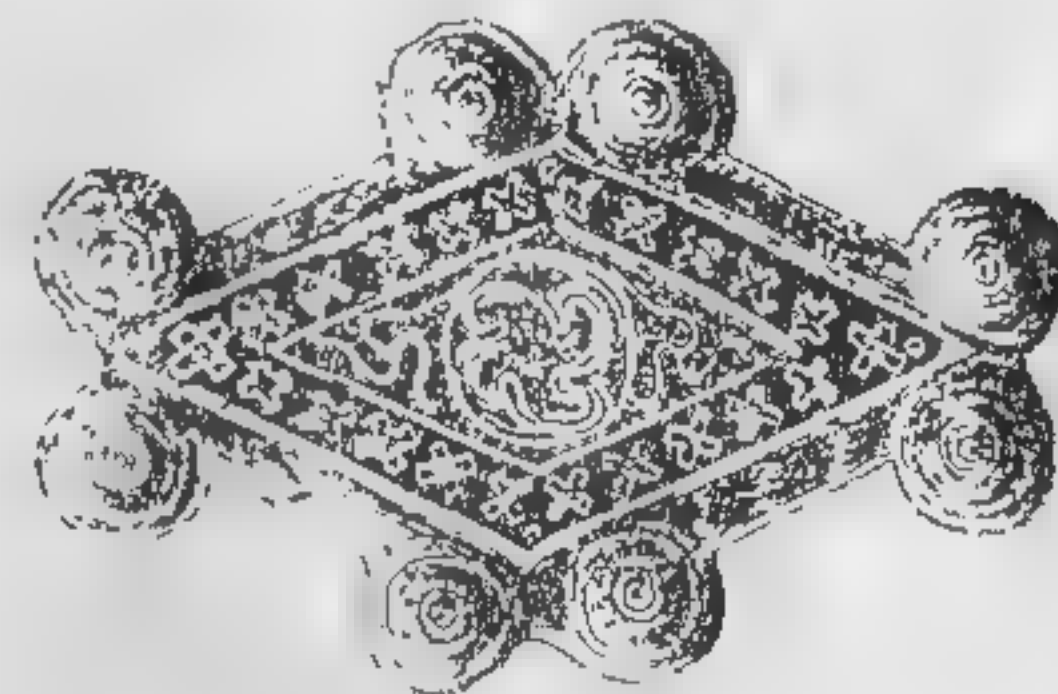
Kuid paistab siiski, et sellel langusperioodil austati vanades pühamutes edasi minose jumalaid, sest vanadesse kultusekohtadesse, näiteks Eileithyia kultusekoopa mitte sissevarisenud ees-ossa Amnisoses asetati arvukaid savikujusid — ülespoole tõstatatud kätega emajumalannasid.

Suuremad kalmistud sellest ajast lubavad oletada, et rahvaarv oli taas tunduvalt tõusnud. Knossoses ei olnud küll enam 50 000 kuni 80 000 elanikku nagu hiilgeajal, tõenäoliselt aga siiski üle 20 000 elaniku. Niisiis on üldiselt mõeldav, et Mückeene võimu all olev Kreeta pani sõjaks Trooja vastu välja 80 laeva, igaühe meeskonnas 20—40 meest, nagu märgib Homeros.

Minose kombestik seostus üha enam mückeene sisserändajate kultuuriga, kes uues koloonias Kreetas organiseerisid oma majanduse niisama rangelt kui kodus Mückeenes.

Kuid ka Mandri-Mückeenes ei olnud see periood (mückeene III ajajärk) enam kunsti õitseaeg. Tugevates linnustes ja rikastes majanduskeskustes oli leitud uusi huviseid. Mõeldi sellele, kuidas laiendada kaubasuhteid teiste Vahemeremaadega, kuidas rajada uusi kaubateid Kaukasusse ja Sitsiiliasse, Tartessosesse ja Põhja-Aafrikasse ning kuidas saada kõik vanad minose fakteoriad Mückeene võimu alla ja need välja arendada. Sest mückeenlased ei olnud üksnes targad ehitusmeistrid ja vaprad sõdalased, vaid ka silmapaistvad meresõitjad ja osavad kaupmehed. Pärast kreetaminose konkurentide väljalülitamist võis nende purjesid näha kõigil tollal tuntud meredel.

Mückeene leide on arheoloogid toonud päevavalgele nii Väike-Aasias, Egiptuses kui ka Vahemere lääneosas. Võib arvata, et

» Kuldplekist nõopnaast

mückeene meremehed on vilbinud luure- ja kaubasoitudel ka Mustas meres.

Viimase oletuse poolt räägib arheoloogiliste tõendite kõrval ka kuulus müüt argonautide reitkest, tollest mückeene meresõitja Iasoni uljast reisist, milles oletatavasti on ajaloolise tõe tuum. Iason olevat sõitnud kiire viiekümneaerulise pikklaeva «Argoga», võitluses proovitud madrused pardal, piki Musta mere lõunarannikut Kolhisesse, et saada kätte kuldvillakut. See tiivulise jäära puhtast kullast nahk oli kunagi kuulunud mückeene kaupmeeste kaitsjale ning oli siis sattunud Kolhise kuninga valdusse. Pärast mitmesuguseid seiklusi — eriti läbisõidul Bosporuse väinast — saabus Iason oma meeskonnaga lõpuks Kolhisesse Phasise jõe äärde, mille suudmesse «Argo» ankrusse heitis. Alguses nais ettevõtte kulgevad edukalt. Kolhise kuningal Aietesol oli raudader, mida Iason pronksiaja inimesena nagu kord ja kohus imetles. «Härjad, kellega Aietes kündis, olid ohtlikud koletised, kes maa-alusest tallist pigi ja väävlit välja sülitasid. Kui Iason «auringi» tahtis künda, oli kõik äkki suitsu ja leekidesse mähitud. Taoline tuld sülitav koletis valvas ka kuldvillakut, nii et ei saanud mõeldagi Kolhise riigivara kergele röövimisele. Võõrastele mees-tele tuli aga appi kuningas Aietese tütar Medeia. Ta varastas kuldvillaku ja läks koos Iasoniga «Argo» pardale. Iason võis koju tagasi sõita kahekordse saagiga — ilusa naisega Kolhisest ja kuldvillakuga. Et vältida Bosporuse ääres sekeldusi troojalastega, valis ta kojusõidu tee Doonau mööda ülesvoolu. Niisiis pidi olema teateid, et üks Doonau harujõgi on suudmest ülemjooksu poole Aadria suunas pikalt laevatatav. Kolhise ekspeditsioon jõudiski tõepoolest Aadriani ning pöördus pärast arvukaid seiklusi õnnelikult Mückeenesse tagasi.

Niipalju siis sellest legendist, mida on peetud fantaasiarikaste

Stiliseeritud linnud — sagedane motiiv hilismükeene nõudel

mükeene meremeeste luiskelooks. Aegade jooksul on aga geograafid ja filoloogid teinud kindlaks märkimisväärsed tõsiasi: Phasise linn ja jõgi Kolhises on reaalselt eksisteerinud ja nimeit juba enne Herodotost, kes seda esimesena mainib. Merd sõitnud kreeklased imetlesid seal kireva sulestikuga, väga maitsvat lindu nimega *phasianos* (meie faasan). Nüüdisuurimused kinnitavad Phasise jõe identsust Rioniga Kaukasuses. Praegune naftalinn Poti Batumist põhja pool seisab vana Kolhise metropoli Phasise kohal. On ilmne, et Aietese suitsu ja tuld sülitavate härgade fenomen taandub põlevale naftale, mis loomulikult hirmsasti ehmatas mükeene mereroovleid. Herodotose ajal oli soosse vaiadele püstitatud Phasise linn peamiseks pigi väljaveokohaks.

Upris tõenäoline seletus on olemas ka legendidest ümbritsetud kuldvillaku kohta: Strabon teatab, et Phasise jõe ääres elunevad inimesed panid iidsetest aegadest peale kullaliiva kandvasse jökke lambanahku, et püüda kinni veega väljapestud kullateri. Taolisel viisil kasutati lihtsaid sõelu kullapesemiseks veel keskajal. On mõistetav, et see kummaline kullahankimise meetod huvitas mükeenlasi vägagi.

Viimasel ajal on tegeldud ka Iasoni legendaarse tagasiteega mööda Doonaud Aadriani. Ilmselt meenutab argonautide legend teadmisi vanast kaubateest, mis viis ürgajast alates Doonault üle Sava ja läbi Öcra kuru Aadria äärde. Veel praegu on

säilinud jäänused esiajaloolistest paatide rullikteedest matka viimasel lõigul Aadria äärde.

Mükeene-ahhaia kangelaste ja meremeeste vaevarikkad reiseid ja seiklused peegelduvad ka Heraklese müütides. Nii on ühes müüdis juttu hesperiidide õuntest, mida Herakles pidi hankima Mükeene kuningale Eurystheusele. Nende puuviljadega oli lugu järgmine. Kui Zeus ja Hera abiellusid — lineaarkirja B tahvilitel tuntakse neid juba abielupaarina — olid pidulikul pulmalaulal magustoiduks kuldõunad, mis olevat kasvanud harulisel puul maailmamere kaugel läänerannal. Ounapuud valvasid neli kaunist tütarlast — hesperiidid — ja mitme peaga draakon. Müüdis jääb ebaselgeks, kas draakon pidi kaitsma õunu või tütarlaste voorust. Herakles pidi õunad kohale toimetama, ei tundnud aga suurt lusti tütarlaste juuresolekul draakoniga arveid õiendada. Ta leidis lihtsameelse hiiglase Atlase, kes oli nõus teda õunte rõõvimisel aitama. Igatahes ei käitunud Herakles südamliku hiiglase suhtes ausalt — vaevalt õunad kätte saanud, sõitis ta kiiresti tagasi Mükeenesse.

Nii jutustab Heraklese müüt. Kuid ka selle müüdi aine juures on geograafid üllatavaid tõsiasi avastanud. Võtmesõnaks sai Atlas. Juba Homeroses «Odüsseias» ja teistest vanadest pärimustest ilmneb, et selle nime all ei ole mõeldud Atlase mäestikku Marokos, millest täpsemaid teateid said alles roomlased. Homerosel seisis hiiglane Atlas «kõrge samba all, mis lahutab taevast maast».

Alexander von Humboldt juhtis esimesena tähelepanu sellele, et Kanaari saartel avaneb reisijale imellus, ainulaadne looduslik vaatepilt: võimas, otse merest 3700 meetri kõrgusele tõusev lumega kaetud Pico de Teide Tenerifel tekitab mulje, nagu kannaks heledat taevast tume hiiglane.

Kui aga Heraklese müüdi abivalmis hiiglane Atlas on ühendatav Pico de Teidega, siis tuleks jumalanna Gea aeda otsida sealsamas. Hesperiidide maa võis sel juhul asuda ainult Kanaari saartel. Kuldõunte puhul oleks siis tegemist *Arbutus canariensis*'ega, kanaari maasikapuu kuld kollaste viljadega. Sellel Richard Hennigi oletusel on suur tõenäosus.

Heraklese üheteistkümnendas seikluses võib järelikult peituda varane teade saartest, mis asusid teisel pool Gibraltarit kaugel ookeanis ja mida hiljem ikka ja jälle ülistati kui «õndsate saari». Mükeenlased teadsid nähtavasti nende saarte olemasolu, mõned nende kaubalaevad on sinna jõudnud.

Teadmiste tõetera võiks olla aluseks ka pärimustele kaugest hüperborealaste põhjamaast, mille kohta hiljuti esitati veenev hüpotees seoses Platoni mõttearendusega, edasi kreetalaste Tartessose-sõitudest ning üksikuist kuuldustest kuningasaare Basileia kohta merevaigu jõe Eridanuse suudmes.

Kreeka müüdid ja esmajoones Homeros annavad meile teateid veel ühest sündmusest, mis erutas mükeene maailma unbes

1250. aasta paiku e.m.a., nimelt Trooja sõjast. Paljukihihilise ja kaugeltki veel mitte laitmatult selgitatud dateerimise probleemi võime siin kõrvale jätta.

Kindel on, et Trooja kuninga Priamose poja Parise röövitud Mückeene printsessi Helena tagasitoomiseks rakendati kogu Ahhaia majanduslik ja sõjaline võimsus, mille tugevusest annavad meile hea ettekujutuse lineaarkirja B tahvlid. Kui Paris röövis Menelaosega juba naidatud Helena, ei olnud ta arvestanud seda, et pidi külalislahkuse kuritarvitamise eest nii kallilt maksma. Sest karistamatult olid ju argonaudivad võtnud kaasa Medeia Kolhisest; karistamatult olid ateenlased varem röövinud Minose Ariadne. Kuid Helena röövimise ajal seisid asjad teisiti, kuna Paris mässiti selle isikliku armuloo tõttu tollaste suurvõimude, Mückeene ja Trooja liidu majanduslikesse lahkhelidesse. Mückeenlased olid äärmiselt kibestunud, et troojalased, kellega neil niigi oli pidevalt konflikte Mustale merele viiva juurdesõidutee pärast, neid niimoodi häbistasid. Nii saatsid nad välja mitte üksnes omaenda laevastiku, vaid sundisid ka kõik liidukaaslased ja haabrid võitlusse Ilioni vastu. Homeroose laevade kataloog nimetab 1146 laeva, mis tulid Mückeenest ja peaaegu kõigilt Egeuse mere randadelt ja saartelt. Ummarguselt 50 000 mehega pardal astus laevastik võitlusse Trooja vastu («Ilias», teine laul, värss 495 jj.). Kui mõelda, et võimas Egiptuse vaarao Ramses III mõned aastakümned hiljem pani urniväljade inimeste laevastiku vastu mängu 2000 mitut liiki sõjalaeva, siis ei saa Homeroose toodud arvu 1146 ahhailaste laevast liialdatuks pidada. Tundsid ju mückeenlased meresõitu kaugelt paremini ning neil olid laevaehituseks palju soodsamad tingimused kui egiptlastel, kes pidid kogu ehituspuidu Süüriast sisse tooma. Lisaks sellele oli Hellase kasutuses veel arvukaid kindlaid looduslikke sadamaid Joonia ja Egeuse meres.

Kui Hellase laevastik juba kogunes Aulises, Euboia väina kaitstud ranna ääres, tulid Kreeta saadikud teatega, et nende kuningas, Deukalioni poeg Idomeneus on nõus võitluseks Trooja vastu kohale toimetama 80 laeva, kui Agamemnon jagab temaga ülemjuhatus. Mückeene võttis selle tingimuse vastu. Helena varasem kosilane Idomeneus tõi kaasa, ka väejuht Merionese, kes põlvnes päikesejumal Heliosest ja kandis oma kilbil sellele jumalale pühendatud isase põldpüü kujutust. Nimetatud püha lind on meile tuntud arvukalt hilismückeene joonistelt. Oma kuulsal kuldikihvadest kiivri kinkis Meriones hiljem Odysseusele.

Ekspeditsioonist sai niisiis suurelt organiseeritud Kreeta-Mückeene üritus. Me ei tea siiski, kas Idomeneus oli minoslane või — mis on tõenäolisem — mückeenlane. Väejuhi asetäitjad olid Odysseus, Palamedes ja Diomedes, kuna laevastikku käsutasid Achilleus, Aias ja Phoinix. Agamemnon hindas oma nõuandjate seas eriti Pylose kuningat Nestorit. Viimase palee avastas ja kaebas 1950. aastal välja Blegen. Enamik nende ja teis-

legi Mückeene kangelaste, nagu Philoktetes ja Aias, aga ka troojalaste, nagu näiteks Hektor, nimed esinevad mückeene kirjatahvlitel 1220. aasta paiku e.m.a., seega niinimetatud Trooja sõja sündmuste ajalises läheduses.

Homeroose lugude ajaloolise aluse kohta on arvukaid tõendeid toonud ka arheoloogiline uurimine. Praegu teame, et pärast Knossose hukkumist Santorini katastroofi läbi — niisiis pärast 1360. aastat e.m.a. — tekkis võitlus võimu pärast merel Vahe-mere idaosa rahvaste vahel. Juba enne Helena röövimist oli toimunud arvukalt vahejuhtumeid, millest jutustavad Herodotos, Apollodoros ja Johannes Malalas. Nii ründasid Tyrost Kreetalt saare uued mückeenlastest valitsejad, Sidoni rüüstas Troojast Paris ning Mysiat nuhtlesid mückeenlased. Võimas Trooja koos arvukate liitlastega Väike-Aasias takistas mückeenlasi valdamast minose kaupmeeste pärandit Mustas meres. Seepärast pani Mückeene mängu kõik, et õhutada oma Egeuse liitlasi ühisele sõjaretketele Trooja liidu vastu. Meresõda, mitte Trooja piiramine, võis olla kestnud üheksa või kümme aastat.

Mückeenlaste sõltumatute liitlaste seas oli eriti raske toime tulla isevalitsuslike saareelanikega Ithakalt, Samoselt ja Dulichionilt koos nende juhi Odysseusega ja tessaallastega Achilleuse juhtimisel. Ikka ja jälle ahvardasid vanad vastuolud int-riigide tõttu lahvatada veriseks võitluseks. Korduvalt pidid vahendajatena sekkuma Sparta, Argose ja Pylose kuningas.

Hoolimata mõnede laevade saatmisest hoidusid Teeba ja Ateena võitlusest Troojaga. Ühtekokku võib praegu öelda: Trooja sõda on kindel ajalooline tõsiasi. Mis ka iganes ei võinud olla selle vahetuks põhjuseks ja arvestamata seda, kui kaua see tegelikult kestis, olid tulid lõppkokkuvõttes majandussõda, mida pidas toorainelt vaene Mückeene. Trooja valitses tulutoovat Musta mere kulla-, hõbeda-, raua-, kinaveri-, laevapuidu-, linase riide, kanepi-, kuivatatud kala ja õlikaubandust; üle Musta mere piirkonna oli näiteks leidnud tee Knossosesse isegi Hiina jadeitkivi. Kui Trooja oli langenud, võisid ahhailased piki seda Kesk-Itta viivat iidset kaubateed rajada tugevaid fakteoriaid, mis peagi muutusid niisama rikkaks nagu kaubanduskeskused Väike-Aasias, Ugarit või Sitsiilia. Mückeene ja Ateena said juhtivate mereriikidena kuni Kreeka ajani kasu Musta mere kaubandusest; nad ostsid selles piirkonnas eriti odavasti üles teravilja, et seda kasu-toovalt turustada viljatutel Egeuse saartel. Võib-olla käsitlesid pikad läbirääkimised Agamemnoni ja Priamose vahel vähem Helena tagasipöördumist kui Mückeene jaoks Hellespontosest vana Minose-aegse vaba läbisõiduõiguse taastamist.

Paljud üksikasjad räägivad selle poolt, et mückeenlased valmistasid oma lõplikku tormijooksu Troojale ette rea väiksemate kallaletungidega Traakia ja Väike-Aasia rannikule. Skamand-rose suudmesse olid ahhailased juba enne piiramist püstitanud kantsi, et Troojat Vahemere kaubandusest ära lõigata ja sellega

takistada Skamandrose orus igal aastal aset leidvat suurt ida- ja läänerahvaste turgu, kuna see oli muutunud Trooja rikkuse põhitoeks.

Trooja ei olnud võitluse ajal tagamaast kindla piiramisrõngaga pidevalt ära lõigatud. Praeguseks väljakaevatud Dardanose värava kaudu võisid varud ja abiväed suhteliselt takistamatult linna jõuda. Kindlasti jäid troojalaste kätte ka Sestos ja Abydos ühendusteel Traakiasse. Küll tungisid kreeklased vahetevahel tagamaale sisse, et röövida näiteks karja ja toidumoonna Ida mäe ümbrusest, nagu teatab Homeros.

Agamemnon pidas oma tugeva laevastikuga piki rannikut nõrgestussõda, mille tulemust oli Hektor juba ette näinud.

Pärast Trooja purustamist valitsesid Mükeene ja temaga sõbrutsev Rhodos kaubandust Musta mere piirkonnas ja Väike-Aasias täielikult. Varem Troojaga seotud lüükia kaupmeeste mõju lülitati välja.

Koos Knossose hukkumise ja sellest tuleneva *Pax Minoica* lõppemisega läi läbi karm mükeene moraal. Homeros osutab sellele valulisele muutusele. Onnistust külvava ja aupakliku emajumalanna asemel troonis Olümposel nüüdsest peale vähem üllas «pilvedekoguja» Zeus, kes algupäraselt oli küll olnud ainult tujukas ilmajumal. Vanade minoslike pidustuste asemel, mis olid kultuslikult ja eetilisel võrdselt kõrgel seisnud, toimus kuningatütar Iphigeneia ohverdamisega sõja- ja ilmajumala altaril tagasilangus koledasse barbaarsusesse. Trooja võitjate ebainimlikule mõttelaadile olid tüüpilised ka Odysseuse vihavaenust tulvil kättemaks vana minosliku meelsuse kandjale Palamedesele Argolises ning Lykaoni müümine orjusse hõbevaagna eest.

Allutatud rahvastele saabus karm aeg. Agamemnoni liitlased ja järglased ei saanud aga siiski kaua nautida oma Trooja liidu üle saavutatud võidu vilju. 1200. aasta paiku hakkasid mükeene kultuurist Peloponnesosel võitu saama põhja- ja mererahvad oma laastavate sissetungidega.

LÕPP: URNIVÄLJADE INIMESTE SISSETUNG

Varsti pärast Trooja sõja lõppu kogunesid Mükeene ja Väike-Aasia kohale tumedad pilved. Kesk- ja Lõuna-Euroopas olid aastatepikkused põuaperioodid põhjustanud kohutava näljahäda. Paaniliselt jätsid terved rahvad maha oma elupaiga, et otsida võõrsil uusi ja paremaid elamisvõimalusi, mille kohta A. Mosolics ja J. Herrmann on esitanud selgeid tõendeid. B. Brentjes oletab siiski, ja kindlasti õigustatult, et rännuaja rahutuses ei leidnud väljendust mitte ainult nälg ja materiaalne puudus, vaid ka muutused nende rahvaste kogu sotsiaalses struktuuris. Näiteks üleminek riigi moodustumisele tõi endaga kaasa taolised liikumised mongolite ja araablaste juures. Päästmist ja uusi elamisvõimalusi ootasid rändavad inimhulgad esmajoonel majanduslikult kõrgelt arenenud Vahemere kultuuridelt, milliste majanduslikest varudest ja kuuldavasti ammendamatuist rikkustest olid nad saanud teateid kaupmeestelt ja merevaigukaubitsejailt. Kuid üks nälgiv rahvas sundis tagant teist. Ikka ja jälle tõkestasid tee viletsusse sattunud hõimud, kes kaitsesid oma viimaseid tagavarasid. See, mis algas rännuna ja maaotsinguna, arenes üha enam kohutavaks rööv- ja hävitusretkedeks, kõigi võitluseks kõikide vastu. Kolm kuni neli põlvkonda hõlmanud Suure rände ehk Egeuse rände lainel voogasid ka Mükeene peale. Ees kiirustasid suurtes hulkades põhja- ja mererahvad. Hiljem järgnesid doorialased ja niinimetatud luužitslased Oderi—Spree piirkonnast, kelle jälgi leidsid Blegen kaevamistega Troojas ja Heurtley Makedoonias, pärast seda kui vastavad leiud olid Mooraavias ja Ungaris juba pikemat aega tuntud.

Mükeenlaste esimene kokkupõrge sissetungijatega põhjustas toimus Axiose orus. Pärast lahingut põletasid võõrad oma surnud ja matsid nende tuha urnides, mida on leitud väga suurel hulgal tihedasti koos. Kuna surnute etnilist kuuluvust lähemalt määrata ei saa, nimetatakse neid arheoloogias üldiselt varasteks urniväljade inimesteks.

Heurtley sattus nende võitluste jälgedele Vardinas Makedoonias. Saratsés katkeb tugev mükeene asustuskiht 1230. aasta paiku äkitselt läbiva purustushorisondiga.

Rühm Pylosest leitud toleaegeid kirjatahvleid sisaldab käske rannakaitses tugevdamiseks, samuti laevade, jalaväe ja

sõjavankrite ümberpaigutamiseks kohtadesse, mida võime leida Mückeene territooriumi põhjapiiril.

Ilmselt oodati Pyloses rünnakut, mis — nagu me praegu teame — ju ka tegelikult varsti pärast käsu andmist järgnes ja palee tuhaks muutis.

Kuid Pylose palee elanikud ootasid vaenlasi ka merelt. Paljud jalaväeüksused saadeti kibekiiresti rannikut valvama. Sõjavankrid pidid pidama sidet kuningaga, kes oli eriti raskes olukorras, kuna tema palee vastupidi Ateena, Mückeene ja Tirynsi omadele oli kindlustamata. Peale selle oli kaitsta pikk rannajoon. Suure kiiruga anti seppadele välja pronksi nooleotste valmistamiseks. Kuid kõik ettevalmistusabinõud osutusid kasutuks. Väljaspool paleed leiduvad nooleotsad ja arvukad inimluustikud tõendavad, et palee elanikud on end meeleheitlikult kaitsnud. Palee purustati kõigest hoolimata ja seda ei taastatud kunagi; tuli kõvastas tahvlid kuninga viimaste käskudega. Ei säästetud ka Pylose linnamaju ja täielikult põletati maha või laastati naaberasulad Zyguries, Prosymna, Berbati ning paljud teised. Raskete võitluste järgi on näha ka Tirynsis ja Mückeenes. Arheoloogid on tõdenud, et suure kiiruga tugevdati kaitserajatisi ja esmaajoones parandati veevarustust. Nõlvadelt linnuse ümber evakueeriti elanikud, nii et vaenlased võisid tungida Mückeene linnuse müürideni. Selles piirkonnas kaevati välja viis esinduslikku, vägivaldselt purustatud maja mückeene III B—C1 faasist, sealhulgas «õlikaupmehe maja» ja «veinikaupmehe maja». Kindlasti mitte koduseks tarvitamiseks määratud suured varud veini, õli ja teisi hõrgutisi, samuti ka leitud 42 lineaarkirja B tahvli lubavad tõdeda pikema rahuperioodi õitsvaid majanduslikke tingimusi. Aratundmisele, et hävingu põhjustas vaenlase käsi, jõudsid Wace ja Matz esmaajoones õliastjate purustusi uurides. Ilmselt löödi need katki, et lekidele veel rohkem toitu anda.

Ateena ja Mückeene linnus pidasid piiramistele vastu. Vaenlased taganesid ja liikusid osalt Väike-Aasiasse, osalt laevadel läänemarsruuti mööda Kreetale ja Küprosele. Nende röövretkede käigus neelasid leegid Trooja VIIa, mis vaevalt oli kosunud sõjast ahhailastega (Trooja VI).

Pärast seda, kui F. Matz rahvusvahelisel arheoloogide kongressil Roomas 1958. aastal oli kokkuvõtte teinud arvukate uurijate uurimistulemustest, esitanud ka omaenda ulatusliku materjali ning avaldanud esimesed monumentaalkõited Blegeni uute väljakaevamiste kohta Troojas alates 1950. aastast, võib öelda, et Trooja VI on Homeroose Trooja, mis niinimetatud Trooja sõja segaduses purustati. Kahtlemata tuli ahhailastele appi maavärin, mis tegi võimalikuks äkilise sissetungi läbi purustatud väravate ja müüride. See maavärin, mille laastavaid jälgi väljakaevajad Trooja VI-s üha kohtasid, võiks olla aluseks müüdile, mille järgi troojalased lammutasid müürid, et Odysseuse puuhobust linna vedada. Kindlaks on tehtud ka purustuse aeg — vahetult

enne 1250. aastat e.m.a., Trooja VIIa seevastu on varsti pärast 1200. aastat põhja- ja mererahvaste poolt liidus traaklastega purustatud ja mahapõletatud linn.

Urniväljade inimeste rünnaku all, kellega vahepeal olid selt-sinud suured hulgad traaklasi (*tkr*-hõimud), varises lühikese ajaga kokku võimas hetiitide riik. Hetiitide pealinn Hattuša (Boğasköy) hävitati täielikult päevi väldanud tuleoõllus. Rikka kultuuriajaloolise varakambrina säilis paleearhiiv koos paljude põletatud kiilkirjatahvlitega. Mõned tahvlid on kirjutatud vahetult enne katastroofi. Neil kirja pandud üksikasjad heidavad valgust toda aega ümbritsevasse hämarusse. Esmaajoones aitavad need lahendada küsimust, kuidas oli võimalik, et majanduslikult tugevad ja sõjaliselt võimsad riigid Hati ja Mückeene hävitati nii kiiresti ja täielikult. Seepärast tutvugem lähemalt nende kiilkirjatahvli tekstidega.

13. sajandi teisel poolel põhjustas pikk põuaperiood kohutava näljahäda ka Väike-Aasias. Hattuša suurkuningas Suppiluliuma II palus ühes kirjas Egiptuse vaaraolt Merenptahilt vilja. Esildis on meil olemas hetiidi koopiana. Suppiluliuma esitas oma palve tungivalt: «Tegemist on elu ja surma küsimusega.» Sellest palvekirjast on näha, millises hädas on hetiitide riik olnud. Õnneliku juhuse läbi on säilinud ka vaarao vastus. Ta on soovile vastu tulnud ja saatnud hetiitide riigile 14 laeva teraviljaga. Olles küll näljahädas, pidi Suppiluliuma äkki kerkinud ohu tõttu mobiliseerima kõik oma sõjajõud. Ta varustas ise sõjalaevastiku ning koondas ka oma vasallide sõjalaevad Väike-Aasia lõunarannikule või Küprose alla. Mis põhjustas selle ulatusliku ja kuluka relvastumise ajal, kui maad küllalt rängasti koormas põuakatastroof? Abinõusid sundis tarvitusele võtma ilmselt teade põhja- ja mererahvaste määramisest. Egiptuse allikad teatavad, et vaenlased «sööstsid kui näljased lõvid viljakate piirkondade kallale».

Seejärel on mõnedel tahvritel Suppiluliuma kronoloogiliselt järjestatud arhiivis juba andmeid urniväljade inimeste esimeste laevade ilmumisest: hetiidid abordeerisid ja põletasid kolm sõidukit.

Ugariti kuningas ja hetiitide kuninga vasall Ammurapi valmistus samuti vastupanuks. Tema palee rusude alt ühest põletusahjust leiti kuningas Ammurapi kiilkirjatahvli Alasija (Küpros) kuningale: «Vaenlase laevu on merel nähtud! Ole valvel! Kuhu on paigutatud sinu laevad ja sõjavankrid? Valmistu kaitseks ning oota vaenlast tugeva jalaväega.»

D. L. Page, kes juhtis tähelepanu savitahvleile ja nende seostele, osutab ka tahvlile, mille alles mõne aasta eest leidis Ugaritis Cl. Schaeffer. Ammurapi kirjutas kuningas Suppiluliuma II-le: «Teatati seitsme vaenuliku laeva randumisest — kas mu isa ei tea, et kõik mu laevad paiknevad... (Hatis?)?»

Viimane säilinud teade Hattušast ütleb, et Suppiluliuma II

on saatnud kogu oma laevastiku vaenulaevade vastu Alasijas. Sellest võib järeldada, et vahepeal olid urniväljade inimesed maabunud Küprosel ja võitnud Ammurapi, nii et hetidid pidid nüüd oma laevastiku aktsioonid Küprose vastu suunama. See pahaendeline teade on viimane, mis Hattušas leidis. Õnnetus pidi olema saabunud äkki ja kohutavalt, sest arheoloogidele avanes varem tundmatute mõõtnetega purustushorison.

Ugariti väljakaevaja Cl. Schaeffer on selle 13. sajandi lõpu läbiva purustushorisoni olemasolu, mida ta «mererahvaste horisoniks» nimetab, seni kindlaks teinud rohkem kui 60 linnas, külas, asulas ja palees Väike-Aasias, Süürias, Liibanonis, Küprosel ja Palestiinas. Kreekas on selle leidnud Heurtley ja F. Matz, Trooja VIIa-s teinud kindlaks Blegen. Ungaris tõmbas A. Mozsolicsi tähelepanu mererahvaste horisonile arvukate ilmselt vaenlase eest peidetud aardeleidude uurimine ja kaevamised Tószegis Tisza ääres, selle olemasolu on kinnitanud edasised kaevamised paljudel leiukohtadel Ungari madalikul. Eriti huvitavad on urniväljade inimeste matused, näiteks Tape läheduses. Ilmselt on siin Suure rände ajal püütud mõned aastad elada, kuni rändretked meile veel mitte päriselt tuntud sündmuste tõttu uuesti algasid. Kindel on, et urniväljade inimesed tungisid ka Ungarisse juba kohaliku kultuuri vaenlaste ja hävitajadena, purustasid oma rännuteel kõik suuremad seni tuntud pronksi-aegsed asulad ja liikusid siis mõne aja pärast edasi kagu poole. Põhja- ja mererahvad ei võinud järelilikult pärineda Ungarist, vaid tulid tõenäoliselt Kesk-Euroopast.

Pärast Pylose, Makedoonia ja Trooja laastamist ning hetitide riigi purustamist olid nälgivad inimehulgad liikunud Ugariti peale Süürias, kus samaaegselt linnaga purustati ka sealne Mückeene fakteoria. 1200. aasta paiku lõppes äkitselt Mückeene Levandi-kaubandus. Seni ei ole leitud ühtki sellest ajast hiljem valmistatud hilismückeene anumaid või ekspordeset. Tõllal hävisid leekides suured linnad Kültepe ja Alaca Hüyük, samuti Byblos, Beit Mirsim, Jericho, Beisan, Megiddo ja Tel el Hesi. Põhja- ja mererahvad püstitasid oma välileerid amoriitide maale, lähenesid Egiptusele ja ähvardasid seda tulekahjudega. Nii räägivad meile urniväljade inimestest Medinet Habu säilinud raidkirjad.

Röövparvede rünnak peatati alles Egiptuse piiridel. Vaarao Ramses III oli õigeaegselt aru saanud määratust ohust, mis ähvardas tema maad, pärast seda kui vaarao Merenptah oli 1225. aastal Niiluse orus esimese mererahvaste rühma hävitanud.

Ramses III kindlustas kiiruga Siinai piiri; ta tugevdas sadamate kindlustusi ja kogus kokku igat liiki sõjalaevad. On säilinud käsk: «Andke relvad välja, toimetage kohale abiväed, et hävitada õnnetusetoojad.»

Kui siis urniväljade inimesed 1191. aastal e. m. a., olles oma jõude äraproovitud vasallide abivägedega tugevdanud, ründasid Egiptust kahe suure armeega ning võimas laevastik püüdis

Vangistatud urniväljade inimesed ülekuulamisele Egiptuse leeris. Reljeefkujutustega võiduteade Medinet Habust

samaaegselt Niiluse suudmesse tungida, puhkes tõenäoliselt suurim lahing vanaajal.

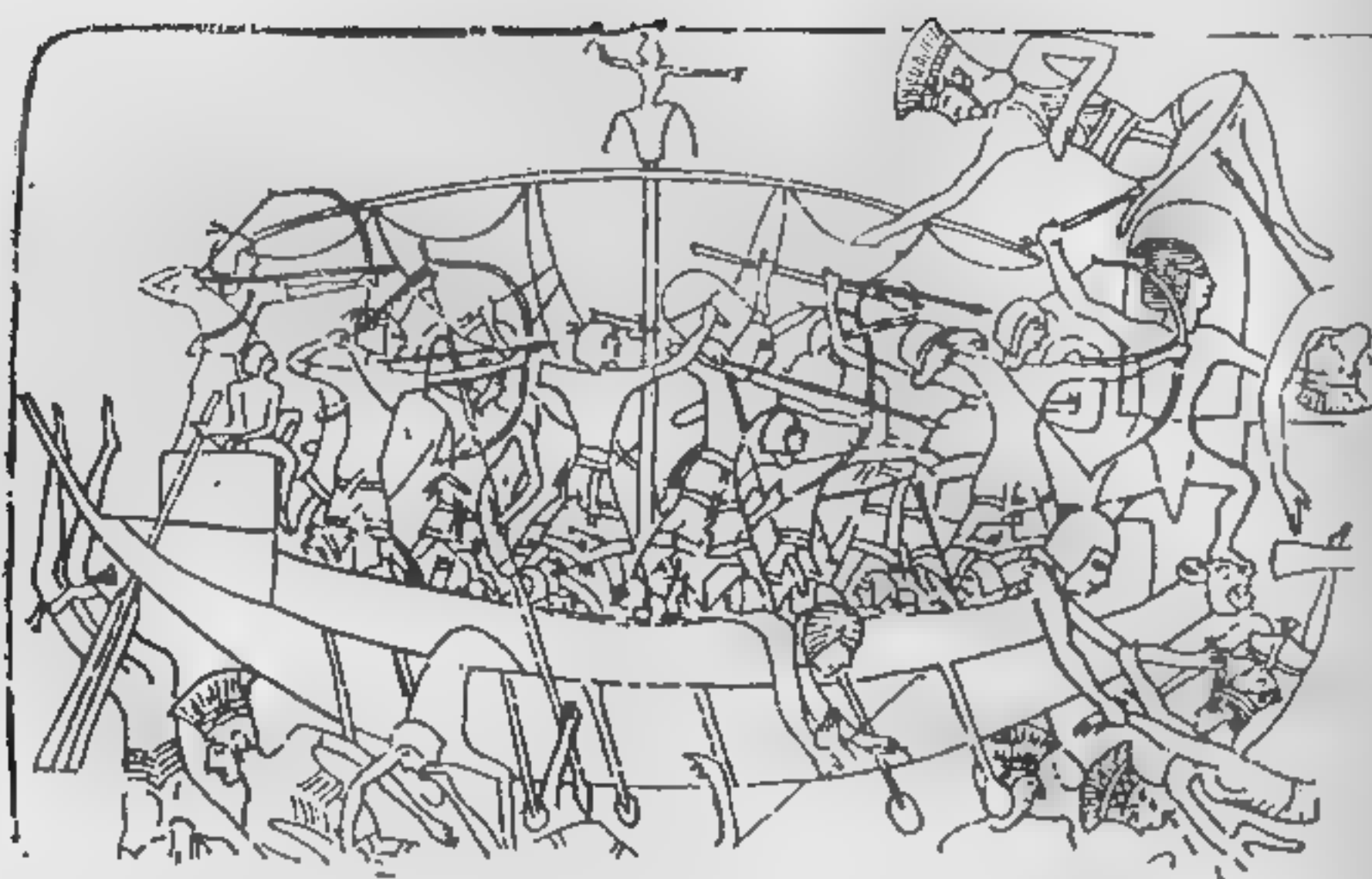
Urniväljade inimesed olid varustatud lähivõitluse relvadega. Tänu neile olid nad kõigi oma vallutuste juures võitmatuks osutunud. Kuid Egiptuse vibukätid surusid sissetungijad kaugelt maha ja kindlustasid Egiptuse sõjaväe üleoleku. Nagu nähtub raidkirjast, mis teatab Egiptuse võidust, tegi püsiv tuulevaikus sellele lisaks manööverdamisvõimetuks vaenuliku laevastiku. Kohutavas tapatalgus võideti urniväljade inimesed, nende laevad uputati ning hiigelveo, milles nad rasketel härjavankritel vedasid kaasa naisi, lapsi ja saaki, piirati sisse ning hävitati. Teate oma võidust lasi Ramses III raiuda Medinet Habu templi seintesse.

Egiptus oli päästetud, kuigi lahing ja järgnevad võitlused mererahvaste väiksemate lainetega olid rängalt vapustanud Egiptuse majanduslikku võimsust.

Mückeene saatus seevastu oli lõplikult otsustatud. Kui ümmarguselt 50 kuni 70 aastat pärast esimest tagasitõrjutud piiramist voogas Mückeene vastu teine urniväljade inimeste laine, millest eespool juttu, purustati ellujäänud mückeenlaste armetud asulad ja nende kiiresti püstitatud hädakindlused täielikult. 1959. aastal avastas V. Karageorghis ühe taolise asula Larnakas.

Paratamatult lõppes siis ka mückeene IIIC1 astme keraamika, mida pärast Pylose purustamist oli veel kahe-kolme põlvkonna vältel valmistatud Ateenas, Mückeenes, Rhodosel, Kalymnosel ja Melosel. 1150. ja 1100. aasta vahel oli ka Hellast ja mererahvaste poolt veel mitte hõivatud saari tabanud lõplik häving. Mückeene kultuuri ähvardas hukatuslik lõpp.

Kuid nii, nagu minose kultuur oli kunagi veel pikemat aega tagantjärele toiminud ja elanud edasi erinevates elementides Kreetal uues mückeene kultuuris, niisamuti on tõestatavad mückeene kultuuri otsesed jäljed kuni umbes 1000. aastani e. m. a., näiteks submückeene ja protogeomeetrilise perioodi keraamikas, mille 10. sajandil vahetasid välja osalt loomu poolest erinevad

Egiptuse võidureljeef Medinet Habu templis. Egiptuse sõjalaev ründab urniväljade inimeste laeva

varageomeetrilised vormid. Kuigi peaaegu kõik asulad olid täielikult purustatud, on kaevamistulemustest ometi näha, et osa rahvastikust elas urniväljade inimeste sissetungi üle ja jäi nendega koos edasi Mückeene territooriumil elama. Nii nagu kunagi minose kultuur hoolimata tema materiaalse osa purustamisest Santorini katastroofi läbi muutus vaimses, tehnilises ja kunstilises mõttes oma järglaste mükeenlaste õpetajaks, andis ka Mückeene järeltulevaile atika ja dooria hõimudele edasi nii oma kogemused riigi ja õiguse range organisatsiooni ja ehituskunsti, eriti megaronehitusviisi alal kui ka oma mitmekesised avastused ja kultuurilise loomingu käsitöö, kaubanduse, metallitöötlemise ja laevaehituse kõigis valdkondades. Ränga tagasilöögi elas üle tarbekunst, veel rängema kirjakeel, sest kirja tundmine läks viletsusse sattunud rahva seas pikaks ajaks kaduma. Nii nagu iidsetel aegadel, anti ajaloolisi pärimusi põlvkonnalt põlvkonnale veel ainult suuliselt edasi.

Lineaarkirja tähtede tundmine säilis ainult Küprosel, Mückeene mõjupiirkonna lõunapiiril.

Kuid just Kreeta ja Mückeene hiilgeaja kangelasnõutide suulises traditsioonis, kreeka jumalateluuules ning religioosetes kultustes ja tavades on tugev Mückeene pärand jäänud elavaks kuni klassikalisse kreeka aega välja ning põimunud kreeka kultuuri alustesse.

Mückeene vaimu traditsioonide viljelemiskohaks sai eriti

Ateena. Sellele aitas kaasa asjaolu, et linn oli ainult vähe kahjustusi saanud ning akropol ainsa mükeene linnusena ei olnud purustatud, isegi võib-olla mitte kordagi ümber piiratud.

Kuid 150 aastat pärast kreeta-minose kultuuri katastroofi oli ka Mückeene suurriik poliitiliselt ja majanduslikult oma lõpu leidnud.

Uhes hetidi kirjatükis, Tavagala kirjas, mis on dateeritud «kuningas Mursili 3. aastaga» ja peab niisiis olema kirjutatud 1353. ja 1325. aasta vahel e.m.a., nimetatakse ahhailaste valitsejat suurkuningaks. Sel ajal seisis Ahhijava-Mückeene järelikult veel võrdõiguslikuna hetitide ja egiptlaste suurriikide kõrval ning valitses tugeva mereriigina ilma igasuguste vastasteta idapoolset Vahemerde. Egiptuse kirjad näitavad, et isegi võimas Egiptus sõltus tollal oma Vahemere-kaubanduses Kreeta-Mückeene mereriigi heatahtlikkusest.

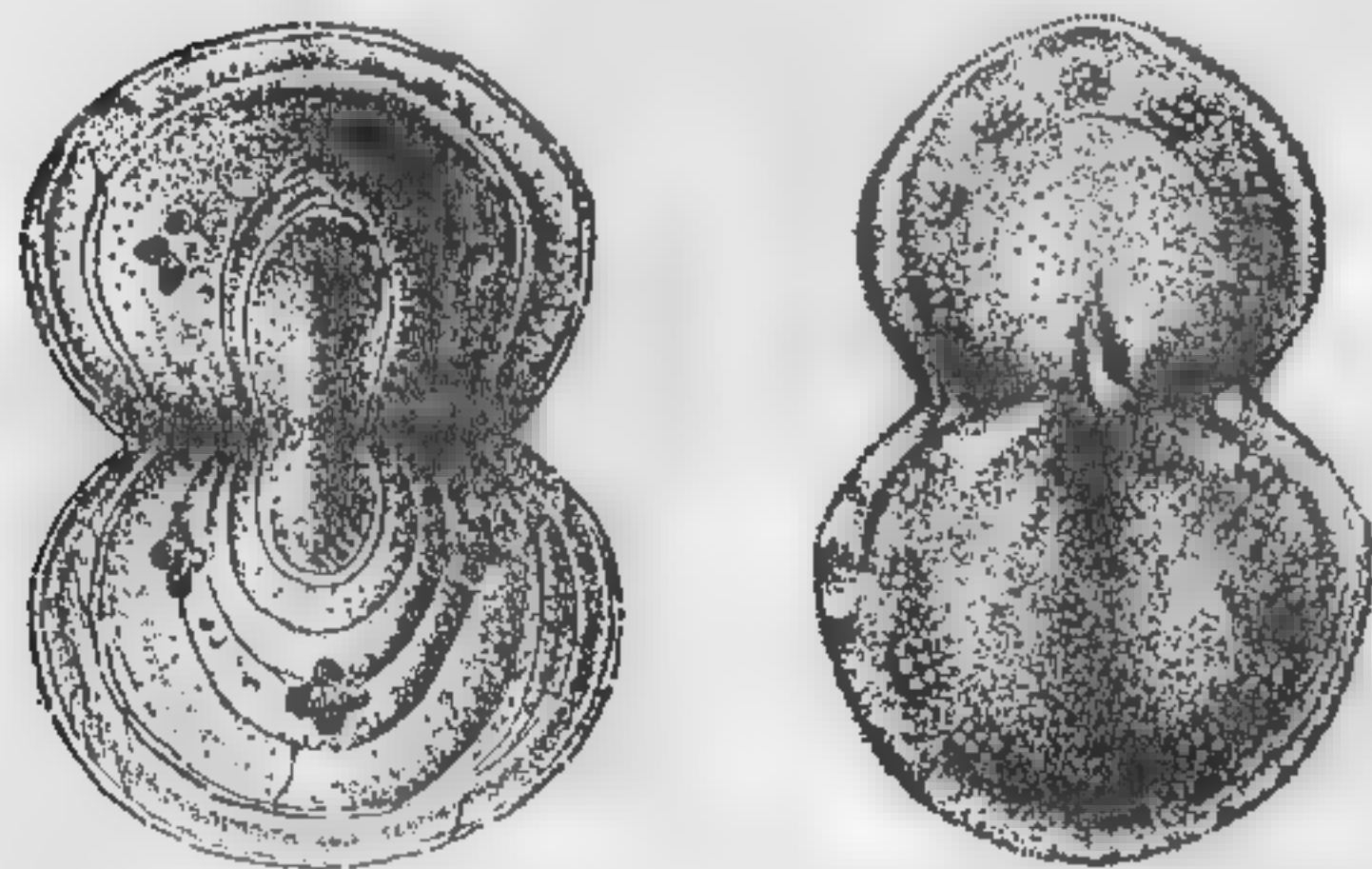
Napilt sada aastat hiljem öeldakse veel ka lepingus, mille hetitide kuningas Tuthalia IV sõlmis amoriitide vürstiga: «...ning kuningad, kes on minuga võrdsed, Egiptuse kuningas, Babüloni kuningas, Assüüria kuningas ja Ahhijava kuningas...»

Selle tahvli VAT 7421 Col. IV dešifreerimine põhjustas sensatsiooni — see tegi võimalikuks täpselt dateerida ahhailaste riigi hävitamist mererahvaste poolt, sest tahvil olid sõnad «ja Ahhijava kuningas» veel enne põletamist tugevasti läbi kriipsutatud. 1230. aasta paiku ei peetud niisiis hetitide residentis enam kohaseks ahhailaste riiki võrdväärseks vaadelda, kuigi paleekirjutaja oli esialgu oma stereotüüpses kirjapeas Mückeene suurkuningriikide seas ära toonud, nii nagu ta seni harjunud oli.

Varsti pärast seda — nagu juba kirjeldasime — hävitati ka hetitide riik kui suurkuningriik ning tema õitsvad linnad tehti maatasa.

Uusimate dateeringute kohaselt on Mückeene vallutatud umbes 1100. aasta paiku e.m.a., «Ilias» ja «Odüsseia» kirjutati tõenäoliselt alles 8. sajandi jooksul Joonias. Vahepealne periood on meie jaoks Kreeka ajaloo «tume ajastu». Kuna kirjutuskunst oli sõjasegadustes kaotsi läinud, siis on sellest ajavahemikust hilisemate põlvkondadeni ulatunud ainult napid suulised traditsioonid. Sellele vaatamata tunnetame praegu üha enam taoliste ajalõikude suuliste traditsioonide usaldatavust ja kõrget väärtust.

9. sajandist peale kujunesid esialgu Väike-Aasia vanas Mückeene asustupiirkonnas, niisiis Ephesose, Smürna, Mileetose ja Sardese linna ümbruses, ja veidi hiljem ka vanal Mückeene emamaal olud, mis tegid võimalikuks «Iliase» ja «Odüsseia» tekkimise. Tagasihoidlik heaolu andis mükeenlaste järeltulijatele Hellases ja vanas Mückeene mõjupiirkonnas Väike-Aasias taas kindlustatuse tunde. Uue jõuga hoolitseti kirjakeele eest, küllap varasemat mükeene kirjakunsti meenutades. Nende jõupingutuste

Mükeene kaksikkilbid

tagajärjena viidi sisse kreeka alfabeetiline kiri. Väljendusviisi avardati ja rikastati ning sellega kohandati keelt sobivamaks eepilise luule jaoks.

Karmi kohtumine teistlaadse miljöoga Väike-Aasias suurendas iseäranis Joonia mere saartel huvi omaenda uhke päritolu ja vana Mükeene hiilgeaja vastu. Kuldikihvadest kiiver või mükeene kaksikkilp tollest ajast muutusid kunagise kultuurilise suuruse ilmekaks tunnistuseks. Suuline traditsioon lõi silla üle ajalooliselt «tumeda» aja. Kuid siis elas minevik, mille üle uhkust tunti, Homeroose lauludes läbi kirjandusliku taassünni. Sajandeid oli see luuleteos ainus tunnistus kultuuri suurest õitsengust, kuni arheoloogid uudsete teaduslike meetoditega äratasid uuesti ellu Mükeene ajaloo pealtnägijad.

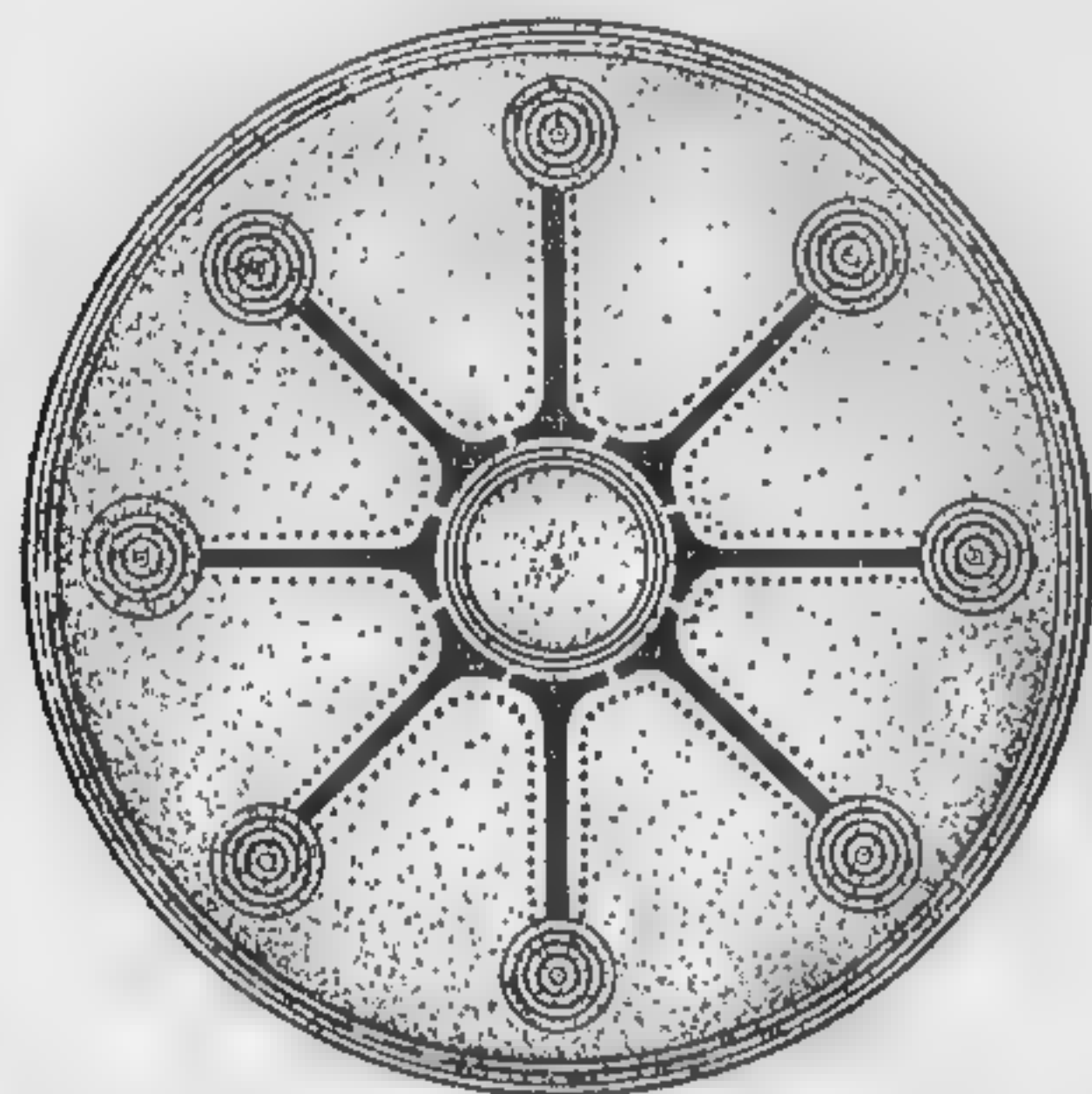
MÜKEENE PÄRIJAD

Põhja- ja mererahvaste suurest sõjaretkest jutustab meile Platon Egiptuse pärimuste järgi oma töödes «Timaios» (peatükid 24–25) ja «Kritias» (peatükk 108). Need hõimud ühinesid võimsaks sõjariigiks ja otsustasid sõjakäiguga alistada oma võimule nii Kreeka ja Egiptuse kui ka kogu maa Heraklese sammastest, praegusest Gibraltari väinast ida pool. Nad vallutasid Kesk- ja Lõuna-Euroopa ning heitsid alla kogu Kreekamaa peale Ateena. Siis tungisid nad läbi Väike-Aasia Egiptuseni, kelle tegevusvabadust nad vägagi piirasid, aga alistada ei suutnud.

Platoni teade langeb suures osas ühte uusimate arheoloogiliste ja ajalooliste uurimiste tulemustega. Kuid ometi peab küsima, miks võttis nii kaua aega, et lahendada probleem, kes olid Mükeene järeltulijad ja pärijad ning kus tuleb otsida nende kodu.

Suure rände uurimise põhiraskus seisab selles, et seoses ebatavaliste kliimaolude ja katastroofiliste looduslike sündmustega rändasid hõimud paljudest Euroopa piirkondadest ära, samal ajal aga jäid inimesed vanades elupiirkondades paigale. Nii leidub selle rännuaja rahvaste jälgi vähesel hulgal endiselt vanades hõimupiirkondades kui ka rändretkede käigus tekitatud purustushorisontides Kreekas, Kreetal, Väike-Aasias ja Palestiinas. Kreeta-Mükeene ja Küprose keraamika, Makedoonia nõud Lužica elementidega, Traakia relvad, Põhja- ja Kesk-Euroopa pronksriistad, etruski vormid, dooria ja illüüria keelereliktid — kõike seda kohtab uurija, kes tegeleb Suure migratsiooni — varase urniväljade liikumise kompleksiga. 14. sajandil Kesk-Euroopa põhjapoolsetest piirkondadest lähtunud ja 13. sajandil ka Lõuna-Euroopa hõime hõlmanud etapiviisiliste rändude asjaolud ja hõimude päritolu probleem paistsid lahendamatuina. Nii jäadi kogunimetuse põhja- ja mererahvad juurde ning selle kirju rahvahulga võimsamat rühma hakati vastavalt egiptuse raidkirjadele kutsuma vilistiteks. Vilistite ja nende kultuuri vastu tunti minevikus huvi ainuüksi seepärast, et nad mängivad teatud osa piibliklugudes.

Alles viimastel aastatel on püütud mõistat «põhja- ja mererahvad» liigendada, mitte üksnes osalenud hõimude nimede, vaid ka nende arheoloogiliselt seletatavate muinasjäänuste järgi.

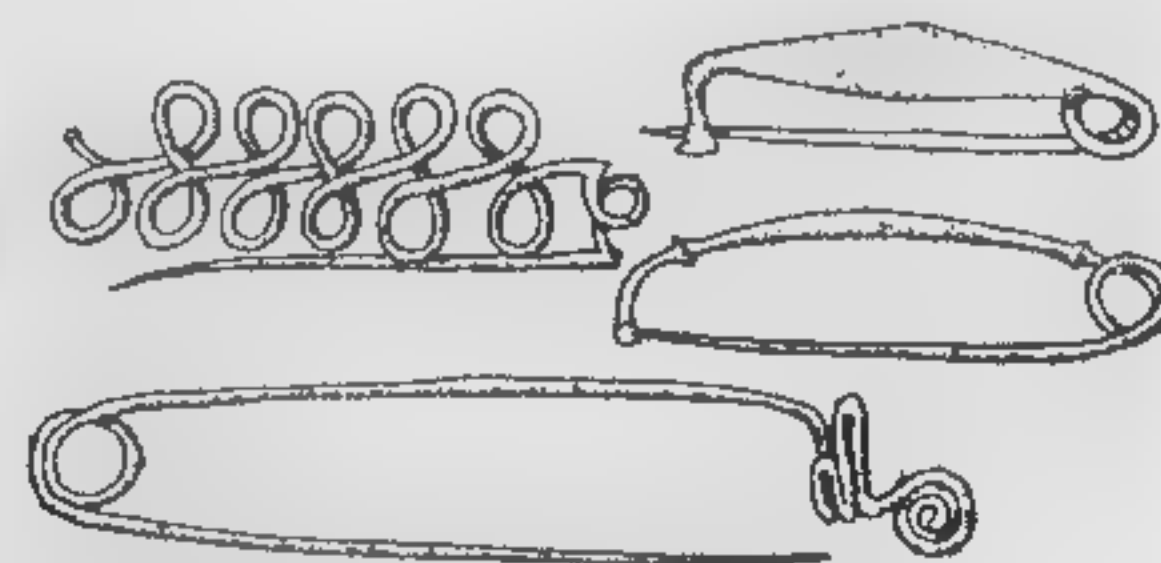
Urniväljade täht. Sümbol põhja- ja mererahvaste anu-
mail

Nüüd hakkab pimeduses paistma valguskiiri. On võimalik eristada rändretkedesse hiljem juurde tõugatud, sunnitud või kaasa haaratud rahvastehulki neist, kes liikumise esile kutsusid ja sõjalise põhijõu moodustasid.

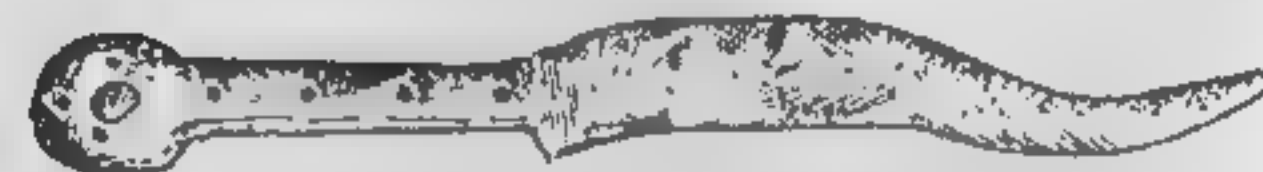
Egiptuse vaaraode võiduteadetes on hõimudest nimetatud *phrst*-inimesed (vilistid, verestid; *r*-i ja *l*-i ei eristatud), *tkr*-hõimud (traaklased, zakarid) ja *dnn*-parved (taanlased). Koos nendega esinevad Medinet Habu templi raidkirjades nimed *luku* (lüükialased), *akaivaš* (ahhailased), *turš* (etruskid, türreenlased), *weshesh* (vasasad, libüalased), *mosu* (müüslased), *javan* (joonlased) ja *karkaš* (kolhislased).

J. Wiesneril on õnnestunud *tkr*-hõimud identifitseerida traaklastega, kellest oleme hästi informeeritud tänu antiikkirjanikele. Tänapäevased kaevamised ja uurimised on välja selgitanud nende asuala Doonau suudmes, praeguse Rumeenia, Bulgaaria ja Türgi Euroopa-osa territooriumil, nende keele ja kultuuriseisundi.

Wiesneril õnnestus selgust tuua ka traaklaste ja vilistite liidu kohta, seletades seda sajanditepikkuste suhetega, ning valgustada traaklaste suhteid sõltuvate rahvastega, nagu pelasgid, müüslased ja brüügid.

Kreetalt leitud põhja- ja mererahvaste sõled

Kreetalt leitud Kesk-Euroopa urniväljade inimeste nuga

Purustuskihtides Väike-Aasias ja Kreetal leiti tööriistu ja pronksrelvi, mida Milojeic 1955. aastal tähistas kui «tulnukaid Kesk-Euroopast». See päritolu määrang oli pronksiaja arheoloogia valdkonnas sensatsioon. Esialgu näis vaevu usutavana, et Kesk-Euroopa urniväljade inimesed võiksid olla identsed põhja- ja mererahvaste rühmituste ning vilistitega. Kuid mõne aastaga kasvas leidude arv Vahemere piirkonnas niivõrd, et Schachermeyril tuli ajavahemikus 1960–1964 ajakirjas «Archäologischer Anzeiger» lehekülgede kaupa kirjeldada urniväljade tähega Põhja- ja Kesk-Euroopa anumaid, pronkskujusid, relvi ja varustusse kuuluvaid esemeid. Kreekas, Kreetal, Väike-Aasias, Küprosel, Süürias ja kuni Egiptuseni välja leiti põlemis- ja ruskiktides või kalmetes, mis dateeritakse 13. ja 12. sajandi vahetusse, pronksist keelpidemega mõõku, rootspidemega mõõku, tules olnud odaotsi, urniväljade nuge, viiulipoogensõlgi, Peshiera pistodasid ja ümarkilpide kuplaid, mille vorme tunneme Kesk-Euroopa urniväljade kultuuripiirkonnast. Leidude puhul on tegemist nendesamade relvadega, mida põhja- ja mererahvad kannavad tolleaegsetel egiptuse joonistel. Leiusuhted ei jäta mingit kahtlust selles, et need relvad olid Mükeene vaenlaste käes. Ajast 1200. aasta paiku e. m. a. pärinevad ka nii esimesed põletushauad Hellases kui ka oivaliste pronksrelvadega, näiteks kunsti-
päraste varrelappidega kirvestega võrreldes primitiivne, sissetungijate poolt käsitsi vormitud keraamika.

Urniväljade inimeste anum (niinimetatud vilistite keraamika)

Mõningaid relvatüüpe kui ka rihvalisi kuld- ja hõbenõusid ning inkrusteeritud keraamikat, mida on samuti leitud eriti Väike-Aasia purustuskihtidest, ei ole aga võimalik paigutada ühte Kesk-Euroopa urniväljade kultuuriga. Tänu sellele, et Bulgaaria uurijad on nüüd kättesaadavaks teinud kogu Traakia kultuuri- piirkonna materjali, oli võimalik tõendada nende esemete Traakia päritolu, nii et praegu on traaklaste ja vilistite relvad ning pronksriistad teineteisest selgesti eristatavad.

Traaklaste kauge sugulus sküütide, keltide ja Kesk-Euroopa urniväljade inimestega teeb mõistetavaks liidu vilistitega. Wiesner otsib Mückeene purustajate kodu rohke vee ja soodega piirkondades, vihjates stiliseeritud lindudele, merevaigu kasutamisele kunstis, pardikujudele ja veelinnu motiividele laevavööris.

Varaste urniväljade kultuuride territooriumi hõimude koalitsioon Doonau suudmeala traaklastega kujutas endast peamist sõjajõudu Suure rände esimese lainena Väike-Aasia ja Mückeene laastamisel 13. sajandi lõpus, vaibus aga Egeuse piirkonnas. Ainult väikesed rühmitused jõudsid Egiptuse võimupiirkonda. Varsti pärast 1200. aastat e. m. a. tungis siis vägivaldsete sissetungijate teine laine Egiptuse piirideni ja sai seal lüüa.

* Sõnnivõitluspitsat Knossosist

Hiljem on paljud teadlased uurinud urniväljade aja sümboolika levikuala ning teinud kindlaks ka Kreetat ja Egeuse piirkonna pronksileidude paralleelid Transilvaanias ja Kesk-Euroopas. Mitte mingil juhul ei või praegu enam süüdistada doorlasi Mückeene asulate ja linnuste ulatuslikus purustamises. Pigem on enne neid rännanud läbi Peloponnesose teised rändrahvad, millega tuleks seletada ka mückeene-ahhaia elanikkonna tugevat mahajäämist pärast 1200. aastat e. m. a.

Hilisemad Mückeene leiukohad Kreeka mandril ning Mückeene vallutajate ja pärijate kultuuri on teinud teadusele kättesaadavaks A. Desborough, Per Alin ja E. T. Vermeule aastail 1962—1965. Materjali hulk urniväljade inimeste kui ka Kreetat ja Mückeene pärijate kohta ületab juba praegu kõik ootused, kuigi nendele seostele hakati tähelepanu osutama vaevalt tosina aasta eest.

Mückeene Hellas oli kaljune, peaaegu metsatu, suuremalt osalt asustamata poolsaar ning Kreetat saar Vahemere idaosa päikese all silmapaistmatu ja väike. Kuid Kreetat minoslik tsiviliseeritus ja Hellase Mückeene ajalugu moodustavad Ohtumaa kultuuri ühe aluse. Seejuures on täiesti tähtsusetu, kas kreeka kultuur mahutatakse seniste tavade kohaselt ainult 600 aastat hõlmavasse ajavahemikku või omistatakse sellele ümmarguselt 1300 aasta pikune ajavahemik, nagu vahetevahel uusimate hinnangute põhjal tehakse.

Tehnika ja tarbekunst, ehitusasjandus ja metallitöötlemine, majanduslik ja riiklik kord, õiguse, arukuse ja vooresuse mõiste leidsid tee minoslastelt üle mückeenlaste ja siis üle põhja- ja mererahvastele järgnenud doorlaste, aioollaste ja joonlaste läbi ajaloo ning said Euroopa kultuuri teerajajaks. Seejuures on raske otsustada, kui palju kujundas mückeenlasi minoslik põhi-

plemus või kui suure osa oma tunnusjoontest andsid mükeenlased ja doorlased varakreeka kultuurile. Alati olid siin vastuvõtjad samaaegselt ka andjad.

Minosliku ja mükeenelise kujundavad jõud suubuvad kreeka pärasesse. Ja ikkagi — rõhutagem seda — ei tohi jätta tähelepanemata tsesuuri eelkreeka ja kreeka kultuuri vahel. Sest hoolimata esiajalooliste vormide ja elementide põimumisest ning arvukaist sarnastest joontest varasemaga ei saa järgnevat varaste kreeklaste geomeetrilist ajajärku mõista kui minose-mükeene traditsiooni otsest tagajärge.

Pärast põhja- ja mererahvaste sissetungist tingitud pausi panid uued loominguilised jõud aluse kunsti uuele arengule. Alscher on oma Kreeka raidkunsti arengu käsitluses veenvalt näidanud, kuidas hellenid leidsid I aastatuhande esimese nelja sajandi jooksul nii selles kui ka kõigis teistes kunstiliikides järk-järgult ja järjekindlalt edasiseks arenemiseks uusi kujundusvahendeid ja väljendusvorme, mis annavad tunnistust uuest ajastust maailmas, eitamata selle minose-mükeene juuri.

Nii on olnud väikesel Kreetal ja majanduslikult esialgu nõrgal Mükeenel Euroopa inimeste elule, nende mõtetele, moraalile, kunstile ja kommetele siiski rohkem mõju kui Babüloonial, Assüürial, Pärsial või Indial. Kogu hilisemat kreeka kultuuri kuni rooma ja hellenismi ajani saatsid mõjud, mis lähtusid Kreetal ja Mükeenel kultuurilisest pärandist, kuigi need kreeka kunsti- ja kultuuriajaloo edasises käigus üha jälle seostusid teiste, võõrast päritolu loominguiliste jõudude ja uuemate kujunduselementidega.

LISA

Võrdlev ajatabel 1

Absoluutne kronoloogia	Kreeka manner	Egiptus	Kreetal	Võrdlusandmed
1	2	3	4	5
600 000	vanem paleoliitikum (kuni 150 000)	leiuta		Chelles (u. 200 000); hiline Acheul; Leheringeni elevandikütid
120 000	keskpaleoliitikum (kuni 80 000)	leiuta		Saccopastore; Fontéchevade; orinjaki ja kromanjooni inimene
80 000	hilispaleoliitikum (kuni 8000) pinnaleiud			Meiendorfi põhjapõdrakütid (u. 18 000); karmeli inimene (u. 15 000); esimesed maaviljelejad Lähis-Idas (u. 10 000)
8000	mesoliitikum			
6340	üksikleitud		esimesed asustajaljed, puuonnid	koer, veis, lammas kui koduloomad; Jericho, Çatal Hüyük, Ras Shamra
5500	neoliitikum (koos subneoliitikumiga kuni 2700); talupojaasulad Tessalías (Larisa ja Volos); obsidiaantööriistad		keraamika-kaelne aeg	köögiviljade kultiveerimine
5000	Proto-Sesklo kultuur			varakeraamiline aeg; «mitmevärviline» keraamika Ees-Aasias; naisekujukesed

1	2	3	4	5
4500	Eel-Sesklo kultuur		neoliitiline A	
3800	Sesklo kultuur — Eutresis, Orchomenos, Lerna, Aigina	dünastiaeelne (enne 3100)		
3200	Dimini kultuur	1.—3. dünastia (3100—2613)	neoliitiline B	
2800	eneoliitlikum pyrgose stiil	Vana riik	varaminose I	Hacilar I—II Anatoolias
2600	«mottled ware» vassilaki stiil	4.—6. dünastia (2613—u. 2260)		Trooja I
2400	varahellase I (kuni 2250)		varaminose II—III	Trooja II
2200	varahellase II	1. vaherlik 7.—10. dünastia (u. 2260—2040)	keskminose I	adra kasutuselevõtt; Uri 3. dünastia; Trooja III—V (kuni 1700); Babülioni I. dünastia (1894—1595)
2000	pronksiaeg varahellase III	Keskmine riik 11.—13. dünastia (2040—1730)	vanem paleede ajajärk keskminose II	paekeraamikud; lehterpeekrite inimesed; nõorkeraamikud
1800	keskhellase (kuni 1580)	2. vaherlik hüksoslased	lineaarkirja A algus kamarese nõud	Mari kirjatahtlilid Hammurabi (1792—1750)
1600	varamükeene	14.—17. dünastia (1730—1567)	noorem paleede ajajärk keskminose IIIA	kääbaskalmete inimesed (1800—1350); merevaigu- teed
	kaevushaudade aeg		freskod keskminose IIIB	

Võrdlev ajatabel II

Aasta	Kreeka manner	Mükeene	Egiptus	Kreeta	Võrdlusandmed
1	2	3	4	5	6
1550	hilishellase I	uus matuse- ring B; kuppel- hauad	Uus riik; 18. dünastia (1567—1320); Amosis I; Amenophis I; Thutmosis I	hilisminose IA taimestiil	
1500		kesk- mükeene (kuni 1425)	Thutmosis II	u. 1500 Santo- rini tugevate pursete algus.	
	hilishellase IIA		Hatšepsut Thutmosis III	u. 1480 Santo- rini purustus- horisont	
1450	hilishellase IIB			hilisminose IB; ainult Knosso- ses; hilisminose II (paleestiil); Mükeene sisse- tung; mükeene sõdalaste hauad Knossose ümb- ruses	
1400	paleestiil (im- port Kreetalt?)	hills- mükeene (kuni 1100)			Trooja VI; u. 1365 tugev purustushori- sont
1350	hilishellase IIIA		Amenophis III Amenophis IV (Echnaton) Amarna aeg Tutanchamon Seti I	hilisminose IIIA	Väike-Aasias pronksiaeg C (Kesk- ja Lõu- na-Euroopas)
1300	hilishellase IIIB		19. dünastia (1320—1200)	hilisminose IIIB troonisaal ja lineaarkirja B. tahvlid Knosso- ses (Blegeni ja Palmeri järgi)	Trooja VIIa pronksiaeg D
			Ramses II		urniväljad I (Kesk- ja Lõu- na-Euroopas)
1250	hilishellase IIIC (pärast 1225) Pylose tahvlid Pylose purus- tamine	hooned linnuse ees purus- tatud	Seti II		

1	2	3	4	5	6
1200	rünnak Ateenale	põhja- ja mererahvaste purustushorisoni			Trooja VIIb
1150		Mükeene purusta- mine (u. 1100?) sub- mükeene	20. dünastia (1200—1085)	subminose (kuni 1000)	

REGISTER

ISIKUNIMED

- Aabraham 80
 Achilleus 112, 128, 129
 Adrestos 112
 Agamemnon 86, 128, 129, 130
 Ahmose (Ebne poeg) 85
 Aias 128, 129
 Algeus 77, 78
 Aigüptios 112
 Aietes 125, 126
 Albright 28
 Alektryon 112
 Alin, P. 143
 Alkinoos 61
 Aloeus 112
 Alscher, L. 144
 Ammurapi 133, 134
 Amphiaraios 112
 Androgeos 77
 Aphareus 112
 Apigota 121
 Apis 79, 80
 Apollodoros 77, 129
 Apollon 65, 113
 Apophis I 51
 Ariadne 77—79, 83, 87, 128
 Aristoteles 10, 117
 Artemis 36, 113
 Astyoche 112
 Atlas 127
 Baal-Moolok 80
 Bachofen 33
 Bel 80
 Blegen, C. W. 6, 107, 111, 112, 128,
 131, 132, 134
 Boardman, J. 110
 Brentjes, B. 38, 131
 Caskey, J. 31
 Chadwick, J. 12, 110
 Cheops (Chufu) 26, 42
 Chephren 42
 Daidalos 78
 Demeter 65, 66, 113
 Desborough, A. 143
 Deukalion 11, 77, 78, 104, 128
 Diana 36
 Diomedes 112, 128
 Dionysos 77, 80, 113
 Duschratia 85
 Echnaton 85
 Eileithyia 16, 66, 113, 124
 Eibfeldt, O. 80
 Eleusis 66, 67
 Epeigeus 112
 Erinyes 66, 113
 Eteokles 112
 Eteoneus 112
 Europe 80
 Eurystheus 127
 Evans, A. sir 6, 9, 12, 31, 36, 38,
 65, 69, 70, 73, 81, 82, 84, 92, 107,
 110, 111
 Evans, J. 18
 Fyfe, Th. 11
 Gaertringen, H. von 99
 Galanopoulos, A. G. 99, 103

Gea 127
 Georgiev, V. 112, 117
 Hammurabi 26
 Heezen 99
 Hektor 129, 130
 Helena 7, 128, 129
 Helios 76, 128
 Hennig, R. 127
 Hera 113, 127
 Herakles 127
 Hermes 113
 Herodotos 10, 75, 105, 126, 129
 Herrmann, J. 131
 Hesiodos 65, 79, 105, 120
 Heurtley 131, 134
 Hian (Kyan) 51
 Homeros 7, 79, 85, 86, 93—95, 105, 107, 112—114, 117—120, 124, 127—130, 132, 138
 Hood, S. 5, 19, 29, 37, 48, 107, 111
 Hydra 47
 Humboldt, A. von 127
 Iason 78, 125, 126
 Idomeneus 128
 Iisak 80
 Iphigeneia 130
 James, E. O. 31, 33, 37, 38
 Johannes Malalas 129
 Kadmos 94
 Kalokairinos 8
 Karageorghis, V. 135
 Kopreus 112
 Kretschmer, P. 37
 Kullenberg 103
 Kunze, E. 67
 Labraynda 37, 38
 Levi, D. 47, 51
 Lorimer 117
 Loring, E. 99, 100
 Lykaon 130
 Maria Orans 67
 Marinatos, Sp. 5, 6, 19, 25, 29, 31,

33, 41, 46, 52, 65, 67, 68, 85, 86, 88, 89, 102, 103, 112, 113
 Mayer M. 37, 38
 Matz, F. 22, 23, 31, 32, 83, 84, 90, 91, 132, 134
 Medeia 125, 128
 Megistos Kouros (Kyrios) 67
 Menelaos 128
 Meriones 118, 128
 Merenptah 133, 134
 Meyer, E. 51, 87
 Milojevic, V. 141
 Minos 7, 10, 37, 54, 69, 70, 77—80, 92, 104
 Minotauros 11, 13, 77, 79—81, 83
 Montelius, O. 50
 Mooses 80, 105
 Mozsolics, A. 50, 58, 131, 134
 Mykerinos 42
 Nebukadnetsar 54
 Neritos 112
 Nestor 112, 128
 Nilsson, M. P. 31, 33, 66, 81, 117
 Ninkowitch 99
 Odysseus 118, 128—130, 132
 Page, D. L. 8, 133
 Parian 113
 Palamedes 128, 130
 Pallas Athena 36, 113
 Palmer, L. R. 12, 34, 107, 110—112, 117
 Papadimitriu, J. 84, 88, 91
 Paris 128, 129
 Pars, H. 5, 70, 81
 Pasiphae 76
 Pausanias 66, 93
 Peisistratos 79
 Pendlebury, J. D. S. 71, 92
 Petterson, H. 103
 Phegeus 112
 Philoktetes 129
 Phoinix 128
 Pindaros 66
 Platon 127, 139
 Platon, N. 5, 25, 34, 45, 53, 67, 97

Plutarchos 78
 Polias 36
 Ponteus 112
 Poseidon 80, 113
 Potnia (Potina) 113
 Priamos 128, 129
 Ptah 80

Ramses III 128, 134, 135
 Ranke-Graves, R. V. 66
 Reck, H. 97, 99
 Reiß, W. 97
 Rhadamanthys 80
 Rhea 11, 65

Sargon 26
 Sarpedon 80
 Schachermeyr, F. 19, 52, 57, 71, 74, 87, 91, 106, 141
 Schaeffer, Cl. 133, 134
 Schliemann, H. 9, 21, 49, 83—86, 118
 Sesostris II 45
 Skylla 77
 Snofru 42
 Sosipolis 66
 Strabon 105, 126
 Stübel, A. 97
 Suppiluliuma II 133

Suur ema 31
 Suur Jumalanna 67

Subad 30

Zeus 80, 127, 130

Taavet 72, 120
 Talos 11, 104
 Theseus 77—80, 83, 87, 112
 Thomson, G. 33, 36, 38, 66, 121
 Thukydides 10
 Tydeus 112
 Typhon 105
 Tutthalia IV 137

Urukagina 26
 User 45

Ventris, M. 12, 111
 Vermeule, E. T. 143
 Virchow, R. 16

Wace 111, 132
 Wazett 68
 Webster, T. B. L. 8, 37, 105, 115—117
 Wen-Amon 72
 Wiesner, J. 140, 142

KOHANIMED

AnhiJava 121, 137
 Akkad 26
 Akrotiri 68
 Alaca Hüyük 30, 134
 Alalah 43, 51
 Alasija 133, 134
 Amnisos 7, 61, 66, 102, 104, 113, 124
 Arkalochóri 16, 30, 66, 104
 Asketari 48
 Avaris 51
 Axos 131

Babylon 55
 Basileia 127
 Beycesultan 24, 26, 39, 43
 Boğasköy 52, 133
 Brauron 76
 Byblos 43, 72, 134

Çatal Hüyük 18, 19

Delfi 77
 Dimini 23, 48, 49
 Dor 72

Ehringsdorf 14
 El-Amarna 57, 59, 73, 85
 Enkomi 43
 Eridanus 127

Falmouth 58
 Fontéchevade 14

Glá 93
 Grimaldi 16
 Gurnia 40, 51, 53, 103

Hacılar 19, 23
 Hagia Triada 53, 60, 73, 74, 103, 104, 108, 110, 113
 Hagios Ioannis 108
 Hagios Kosmas 48
 Hattuşa, vt. ka Boğasköy 133, 134
 Herculaneum 70

Ida 66

Jericho 18, 24, 49, 134
 Jukta 66

Kairatos 61
 Kamares 46
 Kandia 8, 9
 Kaphtor ehk Sammaste saar 43
 Kephala 9
 Korinthos 20
 Krakatau 99—101
 Kronion 66

Labyrinthos 19
 Lachems 100
 Lagaš 26
 Larnaka 135
 Lehringen 14
 Lerna 26, 35, 47, 48
 Lykastos 66

Malia 7, 39, 40, 45, 51, 55, 63, 103, 107

Malthi 76, 95
 Mari 43, 116
 Medinet Habu 134—136, 140
 Meiendorf 15
 Memphis 80
 Mersin 19
 Mesara 30, 32, 37
 M.dea 92
 Mohlos 29, 51
 Mughara 16

Niru Chani = Hagioi Theodoroi 61, 62, 102, 104
 Nyirbeltek 59

Olümpia 66
 Opalyi 59
 Orchomenos 49, 90

Palaikastro 51, 104
 Peristeria 76
 Phaistos 18, 39—42, 45, 47, 51, 53, 56, 60, 63, 88, 103, 107, 108
 Phylacopi 26
 Piskokephalon 66

Poliochni 30
 Pompeji 70
 Praisos 67
 Předmostí 16
 Psychro 34, 66
 Psyra 104
 Pylos 11, 12, 26, 84, 90, 92, 95, 110—112, 114, 115, 120, 131, 132, 134, 135

Saocopastori 14
 Salzgitter 15
 Saratsé 131
 Sesklo 22
 Sklavokampos 104
 Smürna 82, 83, 137

Zakro 39, 45, 53, 98, 102, 103

Tiryns 7, 10, 76, 90, 92, 93, 95, 132
 Tószeg 134
 Tylissos 20, 53, 104

Ugarit 43, 134
 Ur 30

Vaphio 84, 109
 Vardina 131
 Vathypetron 62
 Vogelherd 15

Willendorf 16

AINEREGISTER

algiakk-keraamika 19, 29, 46, 91
argonaudiv 125, 126
arhont 118
Atreuse varakamber 88—90

basileus 115, 117, 118

dromos 88, 90, 94

Egeuse ränne, vt. Suur ränne

Geeniuste *tholos* 88

Hadrianuse Panteon 90
hellase kultuur 25, 49
häärastepajad 61—63, 72, 103, 123
hüpogeen 40

inimohver 80

kaalusüsteem 58, 59
kaevushauad 83—88, 118
kamarese keraamika 46, 47, 49
kamberhaud 88
katusekivid 48
keftiu 43, 72, 114
kellpeekrite kultuur 20, 21
keraamikaeline ajajärk 18, 21, 22
kernos 62
Klytaimnestra hauakamber 88, 90, 94
koduloomad 60, 61
koreter 117
kuldvillak 125, 126
kuppelhaud 88
kultusesümbolid 30, 31, 62—64, 79, 80
küklaadi kultuur 25, 28, 29

labarum 68
labrys 37
laevastik 42, 71, 74, 75, 78, 128, 134, 135
limes 7
lineaarkiri 12, 34, 59, 60, 61, 67, 74, 75, 108, 110, 111, 113, 114, 116, 120

Lužica kultuur 131, 139
Lõvidevärav 65, 83, 84, 90, 93, 94
läänimaks 115

magula 22
maksevahendid 58, 59
megaliitheitised 20, 21, 93, 100
megaronehitis 23, 24, 49, 76, 92, 94, 95, 108
merestiil 104
metalli monopol 115
Minyase varakamber 90
minuse keraamika 49
mottled ware 29
munakoorkeraamika 46

oikosmajapidamine 56, 57, 62

paekeraamikud 21—23, 26, 49
paleestiil 46, 108
pitsatid 27, 34—36, 42, 48, 61, 82, 83, 104
porokoreter 117
potikeder 46, 49
propylon 56
pyrgose stiil 29
pythos 55

relvad 24, 71—75, 84, 116, 118, 128, 138
rent 115
rhyton 63
rõivastus 55, 56, 63

Sesklõ kultuur 19, 22, 23
Suur ränne 6, 104, 131, 134, 139, 140, 142
sõdalaste hauad 107, 108
sõjavanker 50, 51, 71, 76, 91, 95, 108, 109, 115, 121, 132, 133
sõnnikultus 30—32, 63, 79—83

taimede kultuuristamine 26, 27
taimestiil 102, 104
Tell-Halafi kultuur 19

tellisepõletamine 19, 48
tempel 24, 31, 57, 62, 63, 79, 80
tholos 32, 37, 88, 92
tööjaotus 57, 115

urnimatus 131

vanax 117, 118
Vassiliki keraamika 29, 48
veevarustus 26—28, 40, 43, 61, 93

Wessexi kultuur 58

SISUKORD

SAATEKS — 5

LABIDATEADUS — 7

Esmalt Homeroose legendid, siis leiud. Ajavõrdlus. Avastajad Heinrich Schliemann ja sir Arthur Evans. Euroopa häll. Saatuse kirjutatud ajalugu.

ALGED — 14

Egeuse esiajaloolised inimesed. Jää taganemine. Varased «hiid» ja nende eluviis. Kivikirved ja esimesed kultuurtaimed. Kellipeekrite ja paelkeraamika hõimude kultuurivoolud. Majad koobaste asemel.

KULTUSESARV JA KAKSIKKIRVES — 25

Vanema pronksiaja varaminose ajajärk. Aeg enne suuri paleesid. Küklaadi kultuur. Ees-Aasia õpetajana. Niisutusseadmed kui jõukuse allikas. Kamarese pottsepad. Kaaria kaksikkirvega ilmajumal. Maojumalanna. Kultusetants lilleaasal. Pitsati tunnistus.

TORMILINE OITSENG — 39

Vanemate paleede aeg. Rajatiste tormiline ehitusajalugu. Vahetuskaubanduse õitseage. Kreeta insenerid Niiluse ääres. Tellimused paleetöökodadele. Esimeste kreeklaste ürgkodu. Kunstisse armunud rahvas.

HÜKSOSLASED, SÕJAVANKRITE INIMESED JA MAAVÄRINAD — 50

Vanemate paleede lõpp Kreetal. Hüksoslaste sõjavankrid. Hurrilased Knossoses? Kolm maavärinat iga põlvkonna ajal.

KREETA KULDNE AJASTU — 53

Uus elu uutes paleedes. Majanduskeskused majandusbaasina. Tinast kaaluvihid. Raamatupidamine savitahvlitel. «Härrastemajad», merekaubanduse laoplatid. Pidustused ja pealtvaatajaskond. Tütred pärijaina. Müsteeriumid ja ohvriannid.

PAX MINOICA — 69

Oletused preesterkuningriikide kohta. Loodus kui sõbralik, mitte võõras jõud. Töö palava päikese all. Rahu, mis polnud kaitsetu. Lahtised linnad värvi-liste palgasõdurite ja sõudepurjekate laevastiku kaitse all.

MÜKEENE LINNUSED JA KAEVUSHAUAD — 76

Mükeenlased, pelasgid ja leleegid. Vaenulikud naabrid mandril. Androgeos ja spordiharrastajate kadedus. Theseus, Ariadne ja Minotauros. Mõistatuslikud sõnnivõistlused. Kaevushaudade aja surnutekultus. Meisterlikud kuppelhitised. Püha kolle Mükeene linnuse megaronis.

SANTORINI KATASTROOF — 97

Minose ajajärgu iseseisvuse lõpp. Oudne mägi. Purske dateerimine. Võrdluseks: Krakatau ja Katmay pursked. Maavärin Tšiilis 1960. aastal. Lähiv purustuskiht. Egiptuse pimedus. Punane tuhk Niiluse kohal. Setteproovid merest 2000 meetri sügavuselt.

HOMEROSE KANGELASTE AJASTU — 107

Kreeta Mükeene ülemvõimu all. Kreeta hävitamine. Ateena jõukus. Sõdalaste hauad Knossoses. Troglodüüdid. Paleekirjutajate mured mükeenlaste keele tõltu. Lineaarkiri B ainult hädavahend. Kuningate surm, paleebürokraatia ellujäämine.

KUNINGAS JA ORI — 117

Basileus ja vanax. Kuldikihvadest kilvi sensatsioon. Agamemnoni varustus. Orjapidajad ja orjad. Käsi eluajaks. Normide määramine palee poolt. Pahanõudused andamite pärast.

MÜKEENLASED KOLHISES JA TROOJAS — 124

Mükeenlaste Musta mere kaubandus. Põlev maaõli ja faasanid Kolhises. Medeia kuldvillak. Vaevarikas kojutulek. Legend Trooja sõjast. Võitlus andamipilrkondade, mitte Helena pärast. Blegen ja Homeroose Trooja.

LÕPP: URNIVALJADE INIMESTE SISSETUNG — 131

Ülemaailmne põud ja näljahäda. Suur ränne: põhja- ja mererahvad, urniväljade inimesed ja villistid. Lahing Axiose orus. Pylose hävitamine. Armuaeg Mükeenle. Hetiitide laevastik. Küpros villistite tugipunktina. Suure rände lained Egiptuse värvavil. Lõplahing Niiluse deltas.

MÜKEENE PARIJAD — 139

Põhja- ja mererahvaste koalitsioon Balkanil ja Väike-Aasias, Medinet Habu võiduraidkiri. Keelpidemega mõök ja urniväljade nuga purustuskihitides. Paus mükeene ja vanakreeka kultuuri vahel. Ja ikkagi: tõelise kultuuri surematus.

LISA 145

REGISTER 149

Гюнтер Кеншерпер

Крит. Микены. Сантория

На эстонском языке

Перевод с немецкого языка Ю. Селиранд

Художник-оформитель Т. Ару

Таллинн, «Валгус»

Toimetaja I. Sõnajalg

Kunstiline toimetaja R. Ellsen

Tehniline toimetaja L. Krikmann

Korrektorid L. Kondraševa, M. Lillipuu

ИБ № 5692

Laduda antud 21. 07. 88

Trükkida antud 24. 04. 89

Formaat 60×90/16

Raamatu-ajakirjapaber

Kiri literaturnaja

Kõrgtrükk

Tingtrükipoognaid 10,0+4,0 (kleebised).

Tingvärvitõmmiseid 21,42

Arvestuspoognaid 14,48

Trükiarv 22 000

Tellimuse nr. 2940

Hind rubl. 1.20

Kirjastus «Valgus», 200 090 Tallinn, Pärnu mnt. 10

Hans Heidemanni nim. trükikoda, 202400 Tartu, Ülikooli 17/19. I

Tuhk sūvamereproovidest:

× «Albatros» — loeproov 1947

Nr. 192:4 cm

Nr. 189:2 cm

Nr. 188:4,5 cm

Nr. 187:0,5 cm

■ «Vema» — loeproov 1956

Nr. 50:212 cm

Nr. 58:78 cm

Nr. 52:3 cm

